

शान्ति

SHANTI

वर्ष १,

अङ्क १

२०६७ आषाढ

शान्ति

(शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको अर्ध वार्षिक पत्रिका)

वर्ष १,

अङ्क १

२०६७ आषाढ

सम्पादक मण्डल

साधुराम सापकोटा	सह सचिव	-	संयोजक
हरि प्रसाद दवाडी	उप सचिव	-	सदस्य
प्रेम प्रसाद सञ्जेल	उप सचिव	-	सदस्य
सुमन घिमिरे	उप सचिव	-	सदस्य
गोमादेवी ढकाल पौडेल	शाखा अधिकृत	-	सदस्य
शिवराम न्यौपाने	उप सचिव	-	सदस्य सचिव

नेपाल सरकार
शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय
सिंहदरवार, काठमाण्डौ
नेपाल

सम्पादकीय

देशलाई सम्बृद्ध बनाउन शान्ति एवं स्थायित्व कायम हुनु जरुरी छ । लामो द्वन्द्व पश्चात मुलुकमा पूर्ण शान्ति वहाली गराउनकालागि गहन प्रयास भइ रहेको छ । शान्ति र स्थायित्वकालागि आवश्यक प्रक्रिया तथा पूर्वाधार निर्माणलाई प्रगाढ गराउन राज्यले उच्च प्राथमिकता दिएको छ । सामाजिक न्याय तथा आर्थिक उन्नति गरी जनतालाई सुशानको अनुभूति दिलाउनकालागि शान्ति प्रक्रियालाई गतिप्रदान गर्नु जरुरी भैसकेको छ । द्वन्द्व पश्चात मुलुकको शान्ति तथा व्यवस्थापन विषय नेपालको सन्दर्भमा नया भएकाले यस सम्बन्धमा सूचना, तथ्याङ्क, अनुभव, सफल अभ्यासहरुको जानकारी अत्यावश्यक भएको छ । साथै मुलुकमा द्वन्द्व पश्चात शान्ति र स्थायित्वकालागि भएका प्रयासहरुको जानकारी यस प्रक्रियामा संलग्न व्यक्ति, संस्था लगायत जनमानसमा समेत हुनु सान्दर्भिक हुन्छ । यसै सन्दर्भमा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयबाट अर्ध वार्षिक रुपमा प्रकाशित गरिएको यस शान्ति पत्रिकाको माध्यमबाट शान्ति प्रक्रिया, द्वन्द्व व्यवस्थापन लगायतका विषयहरुमा सान्दर्भिक सूचना, तथ्यांक र जानकारी उपलब्ध भई समग्र शान्ति कायम गराउने अभियानमा महत्वपूर्ण योगदान पुग्ने छ भन्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

शान्ति प्रक्रिया तथा द्वन्द्व पश्चातको व्यवस्थापनका क्षेत्रमा ज्ञान र अनुभव भएका व्यक्तिहरुबाट लेखहरु संकलन गरी यस पत्रिकाको माध्यमबाट प्रकाशित गर्ने प्रयास भएको छ । यस पत्रिकामा मुलुकको शान्ति निर्माणसंग सम्बन्धित समसामयिक विषय, शान्ति प्रक्रिया, द्वन्द्व पश्चातको व्यवस्थापन जस्ता समसामयिक र जल्दावल्दा विषयमा केन्द्रित भई लेखहरु संकलन गर्ने प्रयास गरिएको छ । हाम्रो प्रयासका वावजुद पनि अपेक्षित रुपमा पर्याप्त लेख संकलन गर्न सकिएको छैन । सीमित संख्यामा संकलित भएको भएतापनि लेखहरु यस क्षेत्रमा संलग्न लामो अनुभव भएका व्यक्तिहरुको सहयोगबाट संकलन गरिएकोले यस पत्रिकामा समावेश भएका लेखहरुबाट पाठक वर्गहरु लाभान्वित हुनु हुनेछ भन्ने विश्वास लिइएको छ । यो पहिलो प्रयास भएकोले गर्दा आगामी अंकदेखि पत्रिकाको स्तरीयता वृद्धि गर्दै लान लेखक तथा पाठकबाट सुझावको अपेक्षा पनि गर्दछौं । यस पत्रिकाको लेख संकलनका क्रममा लेखकहरुबाट हामीलाई प्राप्त भएको सहयोगकालागि हार्दिक आभार प्रकट गर्दै आगामी दिनमा पनि सहयोग निरन्तर रुपमा पाउने आशा गरेका छौं । प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा यस पत्रिका प्रकाशन गर्ने कार्यमा सहयोग गर्नुहुने यस मन्त्रालयका पदाधिकारीहरु र अन्य सम्बद्ध व्यक्तिहरुलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौं । साथै पत्रिकाको डिजाइन र टाइपिंग कार्यमा महत्वपूर्ण योगदान गर्नुहुने यस मन्त्रालयका कम्प्युटर अपरेटर श्री राजेन्द्र पराजुलीलाई धन्यवाद दिन चाहन्छौं ।

सम्पादक मण्डल

विषयसूची

क्र.सं.	लेखको शिर्षक	लेखकको नाम	पृष्ठ संख्या
१	दिगो शान्ति निर्माणका पूर्वाधार र शान्ति सम्झौता	काशिराज दाहाल	
२	द्वन्द्व पीडित लक्षित राहत र क्षतिपूर्ती कार्यक्रमको कार्यान्वयन अवस्था	गणेशप्रसाद उपाध्याय	
३	द्वन्द्वोत्तर विकासको पहिलो संयन्त्र: सत्य निरुपण र मेलमिलाप आयोग	गोपिनाथ मैनाली	
४	संक्रमणकालीन न्याय र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग	दल बहादुर के.सी.	
५	स्थानीय शान्ति समिति: संक्षिप्त जानकारी	दुर्गानिधि शर्मा	
६	राज्य पुनर्संरचना र स्थानीय निकायको स्वरूप	युवराज पाण्डे	
७	शान्ति व्यवस्थापनको पृष्ठभूमि तथा आधार: नेपालको वर्तमान परिदृष्य	श्यामसुन्दर शर्मा	
८	शान्ति प्रक्रियाका समस्याहरू	हरि रोका	
९	Ministry of Peace and Reconstruction as a Formal National Peace Structure: A critique	Bishnu Sapkota	
१०	PEACE FUND: an innovative fund management approach of nepal	Dipendra Purush Dhakal	
११	Discharge and Rehabilitation Process of Disqualified Maoist Army Personnel IMPLICATION FOR DELISTING	Niranjan Uprety	
१२	Mine Action: a crucial task of the peace process	Shaligram Sharma	

दिगो शान्ति निर्माणका पूर्वाधार र शान्ति सम्भौता

काशीराज दाहाल

संविधान विश्लेषक तथा अध्यक्ष
प्रशासकीय अदालत

भूमिका

जीवन्त समाजमा राजनीतिक विचारधारा, वर्गीय स्वार्थ, हैसियत र अवस्था जस्ता विभिन्न कारणले द्वन्द्व उत्पन्न हुनु स्वाभाविकै हो । समयमा नै द्वन्द्वको व्यवस्थापन गर्न सकेमा त्यस्तो द्वन्द्वले समाजलाई गतिशील बनाउदछ । तर द्वन्द्वहरू हिंसामा परिणत हुन पुग्यो, जसको तत्काल व्यवस्थापन हुन सकेन भने त्यस्तो द्वन्द्वले समाजमा नकारात्मक प्रभाव पार्दछ । जसको परिणाम समाजले ठुलो क्षती, नोक्सानी र मूल्य व्यहोर्नु पर्ने हुन्छ । मुठभेड र हिंसाले कमजोर राज्य भन् असफल राज्यमा रूपान्तरण हुन्छ । द्वन्द्वका कारणले आज विश्वका केही मुलुकहरू असफल भई सकेका छन् । केही असफल हुने क्रममा छन् । मुलुक असफल भएमा राष्ट्र र नागरिकको अस्तित्व गुमी अन्तरराष्ट्रिय समुदायले शासन गर्दछ । आज पनि हिंसा र द्वन्द्वले कतिपय मुलुकहरू गहिरो समस्यामा डुबेका

छन् । धेरै मानिसले आन्तरिक द्वन्द्व र गृहयुद्धको समयमा ज्यान गुमाए । विश्वको तत्सम्बन्धी स्थितिलाई हेर्दा आन्तरिक द्वन्द्व र हिंसाले अल्जेरिया (१९९२) मा ६० हजार, अंगोला (१९७५) मा ५ लाख, कोलम्बिया (१९७८) मा ५० हजार, कंगो (१९९३) मा १० हजार, इथियोपिया (१९९८) मा १ लाख, बुरुण्डी (१९९३) मा १ लाख, रूवाण्डा (१९९१) मा ८ लाख, सोमालिया (१९९६) मा ४ लाख मानिसहरूले ज्यान गुमाउनु पयो । यस्तै अवस्था नेपाल लगायत अन्य कतिपय मुलुकहरूले पनि व्यहोर्नु परेकोछ ।

द्वन्द्वग्रस्त कतिपय मुलुकहरूले द्वन्द्वपरान्त मुलुकलाई दिगो शान्तिमा रूपान्तरण गर्न नयाँ मूल्य मान्यतामा आधारित राज्यव्यवस्थालाई आत्मसात गर्ने गरी संविधानको तर्जुमा गर्ने गरेका भए पनि समाजमा जरा गाडेर वसेको द्वन्द्वको समाधान संविधान निर्माण गर्दैमा निमित्त्यान्य हुन पनि सक्ने रहेनछ । विश्वका दुइसय भन्दा बढी

मुलुकहरूमा विगत ३० वर्षको इतिहासमा दुइसय भन्दा वढी संविधान तर्जुमा भएका छन् । त्यसमध्ये एक तिहाई द्वन्द्वग्रस्त मुलुकहरूले दीगो शान्ति कायम गर्न संविधान निर्माण गरेको देखिएपनि ती मुलुकहरूमा पूर्ण शान्ति कायम हुन सकेको देखिन्न । दीगो शान्तिका लागि द्वन्द्वको मूलकारण पहिचान गरी सोही अनुरूप द्वन्द्वको रोकथाम, अन्त्य, व्यवस्थापन, समाधान र द्वन्द्वको रूपान्तरण गर्न सकिएमा नै समस्याको समाधान हुन सक्तछ । द्वन्द्व समाधान गर्ने कुनै खास चमत्कारपूर्ण सूत्र नभएपनि विश्व अनुभवका आधारमा समाधानका उपायहरू आफ्नो मुलुकको परिवेशमा खोजिनु पर्दछ ।

आज विश्वमा द्वन्द्वका स्वरूप, प्रकृति र प्रवृत्तिहरू बदलिएका छन् । आफ्नो आधिपत्य कायम गर्न सार्वभौम राष्ट्र राष्ट्र बीचमा युद्ध र आक्रमण हुने द्वन्द्वको परम्परागत स्वरूपमा परिवर्तन हुँदै गएको छ । आधुनिक समयमा आन्तरिक द्वन्द्व, कलह र गृहयुद्ध बढ्दो छ । वीसौं शताब्दीमा अन्तराज्य द्वन्द्व र युद्धको स्थिति थियो भने शीत युद्धको समाप्तिपछि आन्तरिक द्वन्द्वको मात्रामा वृद्धि भएको छ । तथ्यगत रूपमा हेर्ने हो भने पनि सन् १८८९ देखि १९९६ को अवधिमा भएका १०१ द्वन्द्वहरू मध्ये ६ वटा मात्र अन्तरराज्य द्वन्द्व छन् भने ९५ वटा आन्तरिक द्वन्द्वहरू नै देखिन्छ । आधुनिक द्वन्द्व वैचारिक वा निश्चित भू-भाग माथिको आधिपत्य वा आक्रमणभन्दा पनि जैविक (*Biology*) र साम्प्रदायिक स्वरूपका द्वन्द्वहरू वढीमात्रामा देखिएका छन् । विचार विज्ञान भन्दा पनि जिव विज्ञानका आधारमा हेर्ने प्रवृत्तिहरू बढेको छ

(*Ideology vs Biology*) । पहिचानसँग सम्बन्धित द्वन्द्व (*Identity related conflict*) र स्रोत साधन माथिको पहुँच र वितरणसँग सम्बन्धित द्वन्द्व (*access and distribution of Resources*) मुख्य रूपमा देखिएका छन् । राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक स्रोत साधनको न्यायोचित वितरणका निमित्त समाजमा जरा गाडेर बसेको द्वन्द्वलाई गहिरो द्वन्द्व (*Deep Rooted conflict*) को रूपमा लिइन्छ । पहिचानसँग सम्बन्धित द्वन्द्व होस् वा स्रोत साधनको वितरणसँग सम्बन्धित द्वन्द्व होस् वा जुनसुकै किसिमको द्वन्द्व होस्, द्वन्द्व जो समाजमा गहिरो जरा गाडेर बसेको हुन्छ त्यस्ता द्वन्द्वहरूको समयमानै उचित समाधान गरिएन भने मुलुकमा राजनितिक स्थायित्व र दीगो शान्ति कायमहुन सक्दैन ।

द्वन्द्व समाधानका सम्बन्धमा यसको मूल कारण पहिचान गरी सोही अनुरूपको समाधान खोज्नु पर्दछ । द्वन्द्व समाधानका सम्बन्धमा विभिन्न सिद्धान्तको विकास र प्रयोगहरू भएका छन् । आत्मपरकरूपमा समस्या समाधान गर्ने परम्परागत द्वन्द्व समाधानको पद्धतिले दीगो समाधान दिन नसकेको कारण वस्तुपरक भई समस्या समाधान गर्न वार्ता र मेलमिलाप जस्ता पद्धतिको विकास गरियो । त्यसबाट मात्र समस्याको समाधान हुन नसक्दा आधुनिक समयमा सामाजिक न्यायमा आधारित समाज निर्माण गर्न राज्यको संरचनागत स्वरूप र कार्यप्रणालीमा समेत सुधार गरी द्वन्द्व समाधान गर्ने सिद्धान्तहरू विकास भएका छन् । समाजमा लामो समय देखि गहिरो जरा गाडेर बसेका द्वन्द्वको रोकथाम, अन्त्य, व्यवस्थापन, समाधान र

रूपान्तरणका सम्बन्धमा समस्याको मूल चुरो पहिचान गरी विवेकपूर्ण किसिमबाट वस्तुपरक भई सामाजिक न्याय र समन्यायको आधारमा गर्नु पर्दछ भन्ने अवधारणको विकास भएको देखिन्छ ।

दिगो शान्ति निर्माणका आधारहरू

द्वन्द्व पछि मुलुकमा दीगो शान्ति कायम गर्न विश्वका विभिन्न मुलुकहरूले निश्चित सिद्धान्त अवलम्बन गरी त्यसका आधारमा द्वन्द्व समाधानका उपायहरूको खोजी गरेको देखिन्छ । मुलतः द्वन्द्व पछि दीगो शान्तिका लागि ७ वटा आधारहरू तयार हुनुपर्दछ । तीनमा - (१) राज्य पक्ष र विद्रोही पक्ष बीच शान्ति सम्झौता र त्यसको पालन, (२) संक्रमणकालीन व्यवस्थापनका लागि सहमतीय प्रक्रियाबाट सरकार गठन र सञ्चालन, (३) परिवर्तित राजनीतिक शक्तिहरूलाई वैधानिकता दिन स्वच्छ जनादेशका निम्ति निर्वाचन, (४) जनआन्दोलनका उपलब्धिहरूलाई संग्रहितगर्न र संविधानको सर्वोच्चताको आधारमा राजनीति सञ्चालनका निम्ति नयाँ संविधानको निर्माण, (५) कानुन मान्ने सँस्कृति र सभ्यताको विकासका लागि विधिको शासनको वहाली, (६) संक्रमणकालीन न्यायको अवलम्बन, र (७) आर्थिक विकास र पुननिर्माण । नेपालले पनि यीनै आधारभूत सिद्धान्तमा रहेर परिवर्तनलाई संस्थागत गर्ने कर्णको प्रारम्भ गरेको भए पनि सहमतीय सँस्कृतिको संक्रमणकालीन व्यवस्थापन गर्न नसक्दा संविधान निर्माण र शान्ति प्रक्रियाहरू सार्थक निष्कर्षमा पुग्न सकिरहेका छैनन् ।

विद्रोही पक्ष र राज्य पक्षका बीच लोकतन्त्र, शान्ति, समृद्धि, अग्रगामी, आर्थिक-सामाजिक परिवर्तन तथा देशको स्वतन्त्रता, अखण्डता, सार्वभौमिकता र स्वाभिमानलाई केन्द्रमा राख्दै २०६३ मार्ग ५ गते वृहत शान्ति सम्झौताद्वारा द्वन्द्वको अन्त्य भएको घोषणा गरिएको भए पनि यसको पूर्ण परिपालन र कार्यान्वयन हुन नसक्दा द्वन्द्वका भग्नावशेषहरू अझै कायमै देखिन्छन् । यसैगरी परिवर्तित राजनीतिक शक्तिलाई वैधानिकता दिन संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न भई संविधान निर्माणको निम्ति संविधानसभाको गठन भएको भए पनि मुलुकले अझै विकास पाउन सकेको छैन । संक्रमणकालीन व्यवस्थालाई संवैधानिक निरन्तरता दिन अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी गरिएको भए पनि तोकिएको समयभित्र संविधानसभाले संविधान नबनाउदा अन्तरिम संविधानको समयवधि नै अनिश्चित बन्दै गएको छ । जनआन्दोलनका परिवर्तनकारी राजनीतिक शक्तिहरूले परिवर्तनको गन्तव्य र मार्गको सीमा रेखा पहिले नै स्पष्ट गर्न नसक्दा अन्तरिम संविधानको पटक पटकको संशोधनले अन्तरिम संविधान नै स्थायी संविधान हो भन्ने अर्थमा विकसित भयो । अन्तरिम संविधान स्वयं नै संविधानवादको सिद्धान्तमा भन्दा पनि २०६२/६३ का आन्दोलनकारी सहयात्री राजनीतिक शक्तिहरूको मिलापत्रको लिखत बनेकोमा त्यो मिलापत्र वमोजिमको व्यवस्था नै आफैहरूले नमान्ने पद्धतिको विकासले राजनीतिक शक्तिहरूका बीच भन वढी कटुतालाई निम्त्याउन पुग्यो ।

संक्रमणकालीन व्यवस्थापनका निम्ति सहमतीय सरकार हुनुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता अनुरूपकै अभ्यास प्रारम्भ गर्न खोजिएको भए पनि संविधानसभाको निर्वाचन पश्चात गणितीय प्रणालीको विकासले सत्तामोहका कारण सहमतीय प्रणाली खलबलिन पुग्यो । जनादेशको सम्मान गर्ने संस्कृतिको विकास गर्न नसक्दा निर्वाचन अर्थपूर्ण वन्न सकेन । क्षणिक फाइदा र स्वार्थमा राजनीतिक शक्तिहरू अलमलिन पुगेका कारण महत्वपूर्ण अभियान ओभरेलमा पर्न गएकोछ । संक्रमणकालीन तरल राजनीतिक अवस्थामा शक्तिको साभेदारी नै संक्रमणकालको उपयुक्त विकास हो । रूवाण्डा, वुरूण्ड, कोसोभो, बोस्निया हर्जगोभिना, साइप्रस, दक्षिण अफ्रिका लगायतका कतिपय मुलुकहरूले सत्ता र शक्तिको साभेदारीको नीति अख्तियार गरी द्वन्द्व समाधानको अभियानमा लागेको देखिन्छ । सहमतिबाट निर्णय गर्ने पद्धतिनै शक्तिको साभेदारी वा हिस्सेदारी हो । आजको समाजमा युद्ध होइन, शान्तिको आवश्यकता छ । शान्तिको अभावमा न त न्याय, न त विकास नै सम्भव हुन्छ । मानव अधिकारको प्रचलन र उपभोगका निम्ति समेत राज्य वलियो हुनुपर्ने र प्रभावकारी सुशासन आवश्यक हुन्छ । राजनीतिक शक्तिहरूका बीच द्वन्द्व र कटुता वढाउने कार्यमा भन्दा शान्तिको सहमति निर्माणमा सहकार्यको आवश्यकता हुन्छ । नैतिकतामा आधारित राजनीतिक वातावरण तयार भएमा नै द्वन्द्वको समाधान सहज हुन सक्दछ ।

नेपालको परम्परागत राज्य व्यवस्थालाई आधुनिक राज्यमा रूपान्तरण गर्ने कार्य आफैमा

एक कठिन र चुनौतीपूर्ण हुन्छ । यसका लागि सार्थक छलफल र सम्वादबाट नै उचित विकासको बाटो पहिल्याउन सकिन्छ । द्वन्द्व र समस्याको भुँवरीबाट विकास दिन सक्नु नै राजनीति हो । संकटको वेलामा नै राजनेताको सक्षमता भल्कने हो । राजनैतिक उच्च नेतृत्वको विचार, व्यवहार र वाणीले द्वन्द्वहरू बढ्ने र घट्ने हुन सक्छन् । व्यवस्थापनयोग्य राजनीतिक गतिविधि र दूरदर्शीपूर्ण राजनीतिक नेतृत्वले नै समस्याको समाधान गर्न सक्दछ । नेतृत्व दूरदर्शी नहुँदा बोस्निया, सोमालिया, लाइबेरिया, इथियोपिया, नाइजेरिया जस्ता कतिपय मुलुकहरू भन्नु द्वन्द्वमा फसिरहेका छन् । जोहन गाल्टुडले भन्नु भए भैं राजनीतिक शक्तिहरू र त्यसका कर्ताहरूको प्रवृत्ति र व्यवहारले नै द्वन्द्वहरू घटवढ हुन सक्दछ । यस पृष्ठभूमिमा नेपालको विद्यमान द्वन्द्वको समाधानका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता अनुरूपको पद्धति र अनुभवको अवलम्बन र प्रयोग आवश्यक छ ।

वृहत शान्ति सम्झौता र त्यसको कार्यान्वयन

कुनैपनि मुलुकमा द्वन्द्वपछि शान्ति सम्झौता गर्नुको उद्देश्य पुनः द्वन्द्व र हिंसामा नफर्कने सम्बन्धित पक्षको प्रतिवद्धता नै हो । यसकालागि सोही अनुरूपको व्यवस्था र अनुगमन पद्धति सम्झौतामा समावेश गरिएको हुनुपर्दछ । सम्झौता गरेपछि त्यसको परिपालन गरिएन भने आपसी विश्वास टुट्छ । सद्भावपूर्वक गरिएको शान्ति सम्झौता सम्झौताकारी पक्षले त्यसको शब्द र भावना अनुरूप पालन र कार्यान्वयन गर्नु

पर्दछ । विश्वमा शीतयुद्ध पछिका उल्लेख्य हिंसाजन्य द्वन्द्वहरू शान्ति सम्झौताबाट नै अन्त्य भएका छन् । सन् १९८८ देखि सन् २००० सम्मको स्थितिको अध्ययन गर्दा निकारागुवा (१९९०), लेबनान (१९९०), कम्बोडिया (१९९१), मोजाम्बिक (१९९२), चाड (१९९२), एलसाल्भाडोर (१९९२), भारत भारतखण्ड (१९९४), ग्वाटेमाला (१९९६), लाईबेरिया (१९९६), उत्तरी आयरल्याण्ड (१९९८), पूर्वीटिमोर, दक्षिण अफ्रिका लगायतका मुलुकहरूमा भएका २१ वटा मुख्य सशस्त्रद्वन्द्वहरू शान्ति सम्झौताबाट नै टुङ्गिएका छन् । सम्झौताको परिपालन नहुँदा कोलम्बिया, अंगोला र रूवाण्डा जस्ता मुलुकमा पुनः जघन्य हिंसाका घटना हुन पुगेका दृष्टान्तहरू पनि छन् । सम्झौता गर्दा जुन सद्भावका आधारमा गरिन्छ, त्यही सद्भावको आधारमा त्यसको पालना हुनु पर्दछ । यसरी शीतयुद्धपछिका द्वन्द्वहरू शान्ति सम्झौताबाट टुङ्गि सफलता प्राप्त गरेका मुलुकहरूमा दक्षिण अफ्रिका, भियतनाम लगायतका मुलुकहरूलाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ भने अफगानिस्तान, केन्या, मध्यपूर्वका मुलुकहरू अझै शान्ति कायम गर्न चुनौतिपूर्ण अवस्थाबाट गुज्रिरहेका छन् ।

नेपालमा लोकतन्त्र, शान्ति, समृद्धि, सामाजिक अग्रगमन, स्वतन्त्रता र सार्वभौम नेपाल आम नेपाली जनताको प्रमुख चाहना भएकाले दीगो शान्ति र पूर्ण लोकतन्त्र स्थापनाका लागि विद्रोही पक्ष र संसदवादी दलहरूका बीच मिति २०६२ मार्ग ७ गते वाह्रबुँदे समझदारी कायम भयो । यही समझदारीका आधारमा २०६२/६३ को जनआन्दोलनले निर्णायक सफलता प्राप्त

गयो । जनआन्दोलनको जनादेश वमोजिम मुलुकमा दीगो शान्ति कायम गर्न २०६३ मार्ग ५ गते विद्रोही पक्ष र राज्य पक्षको बीचमा वृहत शान्ति सम्झौता भयो । वृहत शान्ति सम्झौता, २०६३ ले राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक रूपान्तरण र द्वन्द्व व्यवस्थापनका सम्बन्धमा विशेष सिद्धान्तहरू निर्धारण गर्‍यो । जसअनुसार विश्वव्यापी रूपमा स्वीकृत आधारभूत मानव अधिकार, बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक प्रणाली, जनतामा निहित सार्वभौमसत्ता र जनताको सर्वोच्चता, संवैधानिक सन्तुलन र नियन्त्रण, विधिको शासन, सामाजिक न्याय र समानता, स्वतन्त्र न्यायपालिका, आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, जनताको सुचनाको अधिकार, राजनीतिक दलहरूका क्रियाकलापहरूमा पारदर्शिता र जवाफदेहिता, जनसहभागिता, निष्पक्ष, सक्षम तथा स्वच्छ प्रशासनतन्त्रका अवधारणाहरूको पूर्ण परिपालना गर्ने राजनीतिक प्रणाली अवलम्बन गर्ने र भ्रष्टाचार तथा दण्डहीनताको अन्त्य गर्दै सुशासन कायम गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त गरियो । यसैगरी सेना र हतियार व्यवस्थापन, सैनिक कार्य र सशस्त्र परिचालनको अन्त्य, स्थिति सामान्यीकरणका उपायहरू, युद्ध समाप्ती, मानव अधिकार मौलिक अधिकार र मानवीय कानूनको परिपालना, मतभेद निरूपण तथा कार्यान्वयन संयन्त्र, कार्यान्वयन तथा अनुगमन जस्ता विभिन्न व्यवस्थाहरू गरियो । सम्झौतामा स्थिति सामान्यीकरण गर्न राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनरस्थापन आयोग, सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, राज्यको पुनरसंरचना सम्बन्धी

उच्चस्तरीय आयोग लगायत आवश्यकता अनुसारको अन्य संयन्त्रहरूको गठन गर्ने कुराहरू उल्लेख गरियो । संक्रमणकालीन न्यायको सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्ने गरी विभिन्न नीतिगत कुराहरूको घोषणा गरियो ।

२०६३ मार्ग ५ गते भएको वृहत शान्ति सम्झौतामा उल्लेखित सम्पूर्ण अभिभारा कार्यान्वयन गर्ने गराउने दायित्व अन्तरिम मन्त्रपरिषदको हुनेछ भन्ने सिद्धान्तलाई स्वीकार गरेको भएपनि सम्झौताकारी शक्तिहरूको बीचमै आपसी सहमती हुनसक्दा माओवादी सेनाका लडाकुहरूको समायोजन र पुनर्स्थापन अझपनि हुन सकेको छैन । यसैगरी शान्ति सम्झौतामा उल्लेखित विभिन्न शर्तहरूको परिपालन हुन सकेको छैन । वृहत शान्ति सम्झौताले सम्झौताको कार्यान्वयन अन्तरिम व्यवस्थापिकाको गठन भएपछि तत्कालै कार्यान्वयन भईहाल्ने भन्ने उद्देश्य राखेको भएपनि ३ वर्ष वितिसक्दापनि सम्झौता अनुरूपका कतिपय महत्वपूर्ण कामहरू भएका छैनन् । राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनरस्थापन आयोग, उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, राज्यको पुनरसंरचना सम्बन्धि उच्चस्तरीय आयोग लगायत आवश्यकता अनुसारको अन्य संयन्त्रहरूको गठन गर्ने भन्ने वृहत शान्ति सम्झौतामा उल्लेखित व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन हुन सकेको देखिन्छ । कुनैपनि सम्झौता विश्वासमा गरिने शर्त हो । आफुले गरेको प्रतिवद्धताहरू सम्झौताकारी पक्षहरूले पालना गर्दा नै त्यसको अर्थ र महत्व कायम हुने हो । नेपालको सन्दर्भमा दीगो शान्तिका निम्ति वृहत शान्ति सम्झौताको मर्म र भावना

अनुरूपको आचरण र व्यवहार सम्झौताकारी पक्षले गर्न सकेमा नै जनआन्दोलनको उपलब्धिहरू संस्थागत हुन सक्दछन् ।

उपसंहार

जीवन्त समाजमा द्वन्द्वहरू हुँदैनन् भन्ने होइन । द्वन्द्वहरूको उचित व्यवस्थापन र समाधान गर्न सकिएन भने त्यो वढि विकराल र भयावह हुन्छ भन्ने कुरा महत्वपूर्ण हो । द्वन्द्व पछि मुलुकमा दीगो शान्ति कायम गर्न र युद्ध र हिंसाको अन्त्य गर्न वृहत शान्ति सम्झौता, सहमतीय प्रणालीबाट संक्रमणकालीन सरकारको सञ्चालन र व्यवस्थापन, परिवर्तित राजनीतिक शक्तिलाई वैधानिकता दिन स्वच्छ जनादेशका निम्ति निर्वाचन, परिवर्तित राजनीतिक व्यवस्थाको सञ्चालनको निम्ति नयाँ संविधानको निर्माण, कानून मान्ने सभ्यताको विकासको लागि विधिको शासनको वहाली, संक्रमणकालीन न्यायको अवलम्बन, आर्थिक विकास र पुनर्निर्माण जस्ता आवश्यक पूर्वाधारहरू तयार हुनु पर्दछ । यसैगरी निष्ठापूर्वक आफुले गरेका सम्झौताहरूको परिपालन हुनु पर्दछ । आन्तरिक द्वन्द्व समाधानकालागि लोकतान्त्रिक राज्यव्यवस्था र लोकतान्त्रिक राजनीतिक संरचनाहरूको निर्माण हुनुपर्दछ । जसअनुसार शक्तिको निक्षेपण, राजनीतिक र संवैधानिक सुधार, सुरक्षा र न्यायिक क्षेत्रको सुधार लगायत परम्परागत राज्यका ढाँचा र कार्यप्रणालीमा सुधार हुनुपर्दछ । लोकतान्त्रिक राज्यव्यवस्थाको निर्माणकालागि राज्यका संरचना र कार्य प्रणालीमा गरिएको सुधारले द्वन्द्वहरू समाधान हुन्छन् भन्ने विश्व अनुभवले देखाएको

अवस्था छ । सन् १९९३ को एक अध्ययनले २३३ वटा आन्तरिक द्वन्द्वहरूको समाधान लोकतान्त्रिक प्रणालीमा नै सहज भएको तथ्याङ्कहरू प्रस्तुत गरेको छ । नेपालको सन्दर्भमा दीगो शान्ति कायम गर्न त्यही अनुरूपको नयाँ मूल्य मान्यता निर्धारण (*New sets of Norms*) गरी सोही

अनुरूपको राज्यव्यवस्थाका संरचनाहरू, कानून र कार्यप्रणालीको विकास आवश्यक छ । यसैगरी मुलुकमा दीगो शान्तिकालागि वृहत शान्ति सम्भौताको अक्षरस परिपालन गरी लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यतामा आधारित नयाँ संविधान निर्माण गर्नुनै अहिलेको टङ्कारो आवश्यकता हो ।

References

1. Peter Harris, and Ben Reilly(Ed.), **Democracy and Deep Rooted Conflict**. Options for Negotiators, IDEA, 1993.
2. luc Reychler &.... (Ed.), **Peace Building**, London; Lynnerienner Publishers, 2001.
3. Vassailis K Fouskas, **Zones of Conflict**, London: Pluto Press, 2003.
4. Francis Fukuyama, **State-Building**, London: Profile Books, 2004.
5. Paul Van. Tongeren &... (Ed), **People Building Peace** 11, London; Lynne Rienner Publications, 2005.
6. HO-Won Jeong, **Peace Building in Post Conflict Societies: Strategy & Process**, Viva Books Ltd., 2006
7. Oliver Ramsbotham &(Ed.), **Contemporary Conflict Resolution**, Polity Press,2007
8. Rajni Kothari, **Rethinking Democracy**, London: Zed Books, 2007.
9. Agnés Hurwitz & Reyko Huang(Ed), **Civil War and the Rule of Law**, New Delhi: Viva Books, 2009
10. Charles T. Call (Ed.), **Building States to Build Peace**, Viva Books Pvt. Ltd., 2009

द्वन्द्वपीडित लक्षित राहत र क्षतिपूर्ति कार्यक्रमको कार्यान्वयन अवस्था

गणेशप्रसाद उपाध्याय
विभागीय प्रमुख
राहत तथा पुनःस्थापन इकाई

विगत दश वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा द्वन्द्वका कारणले मुलुक विक्षिप्त अवस्थामा पुगेको छ । शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय द्वन्द्वोत्तर शान्ति निर्माण प्रकृत्यामा निरन्तर लागेको छ । यस कार्यमा सम्बद्ध अन्य निकाय, संयुक्त राष्ट्र संघीय नियोग एवं दातृ संस्थाहरुको समेत आवद्धता छ । द्वन्द्वका कारण क्षति भएको धनजनको परिमाण भयावह अवस्थामा छ । द्वन्द्वका घाउ पुर्ने, समाज र भौतिक संरचना पुनर्निर्माण गर्न द्वन्द्वोत्तर अवस्थाका लक्षित कृयाकलापहरु संचालित छन् । द्वन्द्वोत्तर शान्ति निर्माण प्रकृत्यालाई सहज, दीगो र उपलब्धिपूर्ण बनाउन नेपाल सरकारले केही संरचनागत व्यवस्था गरेको छ । शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय यस उद्देश्यका लागि स्थापित भई कार्यरत छ । शान्ति निर्माण प्रकृत्याका देहायका महत्वपूर्ण मुख्य विषयमा मन्त्रालय केन्द्रित छ ।

- * शान्ति वार्ता एवं सहमतिका माध्यमबाट शान्ति स्थापना ।

- * शान्ति संयन्त्र स्थापना र संचालन ।
- * द्वन्द्व प्रभावित व्यक्ति राहत, क्षतिपूर्ति, आर्थिक सहायता एवं पुनःस्थापना ।
- * सार्वजनिक संरचनाको पुनर्निर्माण ।
- * शिविर व्यवस्थापन ।
- * संक्रमणकालीन न्याय ।

शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयका माथि उल्लेख गरिएका मुख्य जिम्मेवारी मध्ये द्वन्द्व प्रभावित व्यक्तिहरुलाई उपलब्ध गराइने राहत, क्षतिपूर्ति, आर्थिक सहायता एवं पुनःस्थापना सम्बन्धमा यस लेखमा केन्द्रित हुने प्रयास गरिने छ । कार्यान्वित यी अवस्थाले केही सकारात्मक प्रभाव देखाउन थालेको पनि पाईको छ । द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा नागरिकहरुको ध्वस्त वा नष्ट भएका निजी सम्पत्तिको राहत, मृतक एवं वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका हकदारलाई अन्तरिम राहत र आर्थिक सहायता, अपहरण, अंगभंग, अपाङ्गभएका व्यक्ति,

विधवालाई आर्थिक सहायताका कार्यक्रम प्याकेजले राहत प्रदान गरेको महशुस भएको पाइएको छ । परिपूरणका नीति कार्यक्रम भविष्यमा बन्ने सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग र वेपत्ता खोजविन सम्बन्धी आयोगले गर्ने छ । यस सन्दर्भमा सरकारी नीति र सरकारद्वारा द्वन्द्वपीडित व्यक्ति तथा परिवारलाई तत्कालका लागि सांकेतिक राहतका कार्यक्रमले पनि द्वन्द्वप्रभावितहरूलाई संक्रमणकालीन न्याय प्रदान गर्ने प्रयास गरेको छ । सामाजिक र आर्थिक रुपान्तरणका मुद्दालाई सकारात्मक ढंगले प्रभावित पार्ने प्रयास गरेको छ । कार्यक्रम अनुसार द्वन्द्वपीडित नागरिकहरूका पक्षमा संचालित राहत, क्षतिपूर्ति तथा आर्थिक सहायता सम्बन्धी कार्यक्रमको संक्षिप्त ऋलक देहाय बमोजिम रहेको छ ।

वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका हकदारलाई आर्थिक सहायता

सशस्त्र द्वन्द्व अर्थात तत्कालिन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी(माओवादी)ले जनयुद्ध घोषणा गरेको मिति वि.सं.२०५२ फागुन एक गते देखि विस्तृत शान्ति संभौता हुँदाको अवस्था २०६३ मंसिर पाँच गते सम्ममा द्वन्द्वका कारण बाह्र सय भन्दा बढी व्यक्ति हराएको वा वेपत्ता पारिएको अवस्था छ । यस्ता व्यक्तिहरूको स्थिति अभै अज्ञात छ । सरकार र विद्रोही दुवै पक्षहरूबाट बलपूर्वक आफ्नो कब्जामा लिई वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका विषयमा सत्य जानकारी दिनु, उनीहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्नु मानवीय कानून अनुरूप दुवै पक्षको कर्तव्य हो तर यी संख्याका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा यी संवेदनशील

विषयहरूको पालना हुन सकेको पाइँदैन । स्थिति बारे जानकारी नपाउँदा वेपत्ता परिवारको जान्न पाउने मानव अधिकारको समेत हनन भएको छ ? वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको स्थिति पत्ता लगाउन आयोग गठन गर्नका निमित्त व्यवस्थापिका संसदमा “व्यक्ति वेपत्ता पार्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक” पेश भएको छ । कानून पास भए पछि बन्ने वेपत्ता व्यक्ति खोजविन सम्बन्धी आयोगले यस्ता व्यक्तिहरूको छानविन गर्न वस्तुगत अवधारणा, प्रकृया एवं पद्धतिलाई अंगाल्दै पीडित परिवारका आश्रितलाई परिपूरणको व्यवस्था गर्ने र राहतका कार्यक्रम संचालन गर्न निर्देशन तथा सिफारिश सहितको प्रतिवेदन पेश गर्ने अपेक्षा गरिएको छ । सरकारले तत्कालका लागि पीडित परिवारलाई रु.१ लाख अन्तरिम राहत उपलब्ध गराइरहेको अवस्था छ । वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका तीन जना सन्तानले तोकिए बमोजिमको छात्रवृत्ति पाउने व्यवस्था पनि रहेको छ ।

वेपत्ता पारिएका व्यक्ति संख्या	राहत पाएका हकदार संख्या	राहत पाउन बाँकी संख्या
१२९१	१०२७	२६४

मृत्यु भएका व्यक्तिका नजिकका हकदारलाई राहत

द्वन्द्वका कारण द्वन्द्वका क्रममा दुःखद मृत्यु भएका व्यक्तिको विस्तृत विवरण सहित द्वन्द्वप्रभावित व्यक्ति परिवार तथा संरचनाको लगत संकलन कार्यदलले हाल सम्म विभिन्न सात वटा प्रतिवेदन तयार गरी सरकारलाई पेश गरेको छ । यस्ता व्यक्तिका केही परिवारलाई विगतमा नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयबाट रु.१,५०,०००/- उपलब्ध

गराइदै आएको पाइन्छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले द्वन्द्वका क्रममा मृत्यु भएका व्यक्तिहरुको मानव अधिकारको हनन भएको भनी मृतकका प्रति परिवार रु.३,००,०००/- क्षतिपूर्ति, घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई कारवाही र छोराछोरीलाई छात्रवृत्तिको प्रवन्ध मिलाउन सिफारिश साथ सरकारलाई अनुरोध गरेकोमा कैयन परिवारले यस बमोजिमको क्षतिपूर्ति सुविधा पाएको अवस्था छ ।

यस्तै नेपाल सरकारले विश्व बैङ्कद्वारा सहयोग प्राप्त शान्ति प्रकृया सहयोग आयोजना अन्तरगत प्रति मृतकका नजिकका हकदारलाई रु.एक लाखका दरले आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउने क्रममा हाल सम्म १३१४९ जना मृतकका परिवारलाई यो सुविधा उपलब्ध गराइसकेको छ । यस्तै मृतकका तीन जना सम्म बालबालिकालाई १८ वर्ष उमेर नपुग्नुजेल सम्म शैक्षिक छात्रवृत्तिको व्यवस्था पनि विगत तीन वर्ष अघि देखि संचालित छ । मृतकका हकदारलाई आर्थिक सहायता प्रदान गर्ने निर्देशिका, २०६५ बमोजिम संचालन हुने यो कार्यक्रममा मृतक, हकदार पहिचान र राहत उपलब्ध गराउने लगायतका कार्य सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई तोकिएको छ । शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयबाट यस्तो आर्थिक सहायता रकम निकाशा पठाइने र नजिकका हकदारका नाममा जिल्लाबाट बैङ्क खातामा जम्मा गरी उपलब्ध गराउने व्यवस्था रहेको छ । यसको विस्तृत विवरण धधधाभउकउानयखालउ वा धधधाउभवअभानयखालउ मा हेर्न सकिन्छ ।

कूल मृतक	राहत पाउनेको (हकदार) संख्या	कूल वितरित रकम रु.
----------	-----------------------------	--------------------

संख्या		
१६४५३	१३१४९	१ अर्ब ३१ करोड ४९ लाख

बालबालिका शैक्षिक छात्रवृत्ति

क्र.सं.	छात्रवृत्तिको तह	छात्रवृत्ति एकमुष्ट वार्षिक रु.
१	प्राथमिक/पूर्व प्राथमिक कक्षा	१०,०००/-
२	निम्न माध्यमिक तह	१२,०००/-
३	माध्यमिक तह	१४,०००/-
४	प्रमाणपत्र तह वा उच्च माध्यमिक तह	१६,०००/-

(यस बमोजिमको छात्रवृत्ति मृतक, वेपत्ता पारिएका व्यक्ति र अशक्तता न्यूनतम ५० प्रतिशत सम्म रहेका अपाङ्गका सन्तानले पाउँछन्)

द्वन्द्वको क्रममा व्यक्तिको हत्या भई मानव अधिकारको गंभीर उलंघन भएको भनी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा निवेदन माग परेकोमा यस्ता व्यक्तिका हकदार/परिवारलाई आयोगको सिफारिश बमोजिम रु.३ लाखका दरले क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारलाई अनुरोध भएको र गृह मन्त्रालयबाट सिफारिश बमोजिम यस्ता पीडितका हकदारलाई क्षतिपूर्ति प्रदान भएको पनि छ ।

मृतकका विधवा आर्थिक सहायता

द्वन्द्वको क्रममा मृत्यु भएका सर्वसाधारण (सरकारी कोषबाट तलब भत्ता पाउने बाहेक) का विधवालाई नेपाल सरकारले एकमुष्ट रु.२५ हजारका दरले आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउने कार्यक्रम रहेको छ । विधवाको कूल संख्या ९००० अनुमान गरिएकोमा हाल सम्म विभिन्न जिल्ला विकास समितिबाट प्राप्त भएका

विवरणहरु मध्ये ३६६८ जना विधवाहरुका निमित्त सम्बन्धित जिल्ला विकास समितिमा आर्थिक सहायता वितरणका लागि निकाशा पठाइएको छ । आर्थिक सहायता पाउन बाँकी विधवालाई विवरण प्राप्त भए पछि जिल्लामा रकम निकाशा हुने व्यवस्था रहेको छ । यी दुवै कार्यक्रमले एकल महिलाहरुको जीवन सहज तुल्याउन भरथेग गर्नेछ ।

यो कार्यक्रम विश्व बैङ्कको आर्थिक सहयोग अन्तरगत शान्ति प्रकृया सहयोग आयोजनाबाट संचालन भएको छ । कार्यक्रम संचालनका लागि सम्पूर्ण विधि, प्रकृया आदि नागरिक राहत, क्षतिपूर्ति तथा आर्थिक सहायता सम्बन्धी कार्यविधि, २०६६ मा उल्लेख भएको छ । यो आयोजना सन् २०१२ सम्म संचालन हुने र आयोजनाको अन्त्य सम्ममा लक्षित सबै विधवाहरुले यस प्रकारको आर्थिक सहयोग प्राप्त गरिसकेका हुनेछन् ।

विधवाको कूल संख्या	हाल आर्थिक सहायता पाउने विधवाको संख्या	आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउने निकाय
९०००	३६६८	सम्बन्धित जिल्ला विकास समिति

अंगभंग अपाङ्गता भएका व्यक्ति आर्थिक सहायता

द्वन्द्वका क्रममा द्वन्द्वका कारण अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु ४३०५ जनाको विस्तृत विवरण तयार गरी द्वन्द्वप्रभावित व्यक्ति परिवार तथा संरचनाको लगत संकलन कार्यदलले विभिन्न ६ वटा प्रतिवेदनमा समावेश गरेको छ । यस बमोजिम सरकारद्वारा हाल सम्म ६४ जिल्लाका

११५७ जना यस्ता व्यक्तिहरुलाई निजहरुको अशक्तताको प्रतिशतका आधारमा आर्थिक सहायता उपलब्ध गराइसकेको छ । बाँकी संख्यालाई आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउने क्रम जारी छ । यस कार्यक्रम अन्तरगत कार्यदलको प्रतिवेदनमा उल्लेखित विवरण अनुसार स्थानीय निकाय (गाँउ विकास समिति/नगरपालिका)ले स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तरगतबाट लागू भएको सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम संचालन कार्यविधि, २०६५ अनुसूची-७ बमोजिम अपाङ्गताको परिचय-पत्र उपलब्ध गराउने र अशक्तताको प्रतिशतका आधारमा सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरुबाट यस्तो परिचय पत्र प्राप्त व्यक्तिहरुलाई आर्थिक सहायता प्रदान गर्ने प्रवन्ध मिलाइएको छ । कार्यविधि-२०६६ को दफा १.२.९ र २.९ बमोजिम उपलब्ध हुने यी सुविधा अन्तरगत न्यूनतम ५० प्रतिशत सम्म अशक्तता (अपाङ्गता) भएका व्यक्तिका तीन जना सम्म सन्ततिले १८ वर्ष उमेर सम्म तोकिए बमोजिम छात्रवृत्ति पाउने व्यवस्था समेत रहेको छ ।

अपाङ्गता प्रतिशत निर्धारण (वर्गीकरण) भएको संख्या	आर्थिक सहायता पाउनेको संख्या र खर्च	आर्थिक सहायता पाउन बाँकी अपाङ्गता भएका व्यक्तिको संख्या र लागत
४३०५	संख्या - ११५७	संख्या - ३१४८
	खर्च रु. - ६,३१,५६,०००/-	लागत रु. १९,७७,३४,०००/-

निजी सम्पत्ति क्षतिको राहत, क्षतिपूर्ति र आर्थिक सहायता

द्वन्द्वको क्रममा कूल ११७७५ वटा सम्पत्ति क्षतिका घटनाको राहत, क्षतिपूर्ति वा आर्थिक सहायताका लागि घटना दर्ता भएको पाइन्छ । यसको विस्तृत विवरण कार्यदलका विभिन्न ६ वटा प्रतिवेदनले उपलब्ध गराएको छ । विवरण उपलब्ध गराउने, सम्पत्तिको क्षति मूल्याङ्कन सिफारिश गर्ने, राहत क्षतिपूर्ति भूक्तानी लगायतका कार्यहरु नागरिक राहत, क्षतिपूर्ति तथा आर्थिक सहायता सम्बन्धी कार्यविधि,२०६६ का विभिन्न प्रावधान बमोजिम जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई तोकिएको छ । यस कार्यमा जिल्ला प्राविधिक कार्यालय, नेपाल प्रहरी, स्थानीय निकाय, तथा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको समेत संलग्नता रहन्छ । सम्पत्तिको अन्तिम क्षति अंक किटानी र पाउने राहत बारे शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, राहत तथा पुनःस्थापन इकाईबाट निर्णय एवं निकाशा भए बमोजिम कार्यान्वयन गर्ने निकाय जिल्ला प्रशासन कार्यालयनै रहेको छ । निजी सम्पत्ति क्षतिको राहत आर्थिक सहायता, सरकारी घर भाडामा बसेकोमा घर क्षति भएको क्षतिपूर्ति (चल,अचल सम्पत्ति), सवारी साधन, मेशीन, कारखाना सुरक्षा व्यवस्थापनको क्रममा कृषि गतिविधि गर्न नपाएर भएको क्षतिपूर्ति सम्बन्धमा **कार्यविधि बमोजिम** राहत, क्षतिपूर्ति तथा आर्थिक सहायताका प्रावधान बमोजिम आर्थिक सहायता उपलब्ध हुन्छ । हाल सम्म निजी सम्पत्ति क्षतिको राहत क्षतिपूर्ति र आर्थिक सहायता सम्बन्धी कार्य सम्पन्न विवरण देहाय बमोजिम रहेको छ ।

निजी सम्पत्ति क्षतिको कूल संख्या	आर्थिक सहायता र क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराइएको संख्या	राहत/क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन बाँकी संख्या
----------------------------------	---	--

११७७५	शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयबाट १२३८ गृह मन्त्रालयबाट ३००० जम्मा : ४२३८	७५३७
-------	---	------

निजी सम्पत्ति क्षतिको राहत/आर्थिक सहायता सम्बन्धी कार्य २ वर्ष भित्रमा सम्पन्न गर्ने लक्ष्य रहेको छ ।

अपहरणमा परेका व्यक्तिले पाउने राहत

द्वन्द्वको क्रममा न्यूनतम ३० दिन सम्म विद्रोही पक्ष वा सरकार पक्षबाट अपहरणमा परेका निर्दोष नागरिकहरुलाई कार्यविधि,२०६६ को दफा ५ बमोजिमको विधि र प्रकृया जिल्लास्तरबाट पुरा भई आएको अवस्थामा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, राहत तथा पुनःस्थापन इकाईबाट निर्णय गरी सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट पीडितलाई रु.२५ हजार राहत उपलब्ध गराइने व्यवस्था रहेको छ ।

अपहरणमा परेका कूल पीडित संख्या	हाल सम्म राहत उपलब्ध गराइएको संख्या	राहत उपलब्ध गराउन बाँकी संख्या
८३३	२२१	६१२

कार्यदलद्वारा तयार भएको अपहरण सम्बन्धी दुई प्रतिवेदन मध्ये प्रथम प्रतिवेदनको कार्यान्वयन भएको र दोश्रो प्रतिवेदन(६१२ संख्या)को कार्यान्वयन आ.व.२०६७/०६८ मा हुने गरी कार्य प्रारंभ भएको छ । यस कार्यक्रमले

व्यक्तिको मानव अधिकार हनन् भएको, यातना पाएकोमा क्षतिपूर्ति गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

जनआन्दोलनका घाइते, शहीदका आश्रित मासिक वृत्ति र सन्तान छात्रवृत्ति

ऐतिहासिक जनआन्दोलन २०६२।०६३ का क्रममा शहीद भएका २६ जनाका आश्रित परिवारलाई सरकारले सम्मान स्वरुप रु.६२,००१- मासिक वृत्ति उपलब्ध गराउदै आएको छ । यस्तै यस अवधिका अशक्त घाइते/अपाङ्गता न्यूनतम ५०% भएका व्यक्तिलाई प्रतिशतका आधारमा रु.३,२००१- देखि रु.१०,०००१- सम्म मासिक वृत्ति उपलब्ध गराउँदछ । यस्ता अपाङ्ग व्यक्तिका सन्तानलाई तोकिए बमोजिमको छात्रवृत्ति उपलब्ध हुँदै आएको छ । मन्त्रपरिषद्को विभिन्न मितिमा भएको निर्णय बमोजिम यस प्रकारका वृत्तिहरु सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट उपलब्ध भइरहेको अवस्था छ । जनआन्दोलनमा घाइते भएका कैयन व्यक्तिहरुलाई विगतमा आर्थिक सहायता उपलब्ध गराइसकिएको छ भने आर्थिक सहायता पाउन बाँकी व्यक्तिहरुलाई क्रमशः उपलब्ध हुनेछ ।

शहीदका परिवार वृत्ति पाउने संख्या	मासिक वृत्ति दर रु.	घाइते/अपाङ्ग र सन्तति छात्रवृत्ति रु.			
		घाइते संख्या	मासिक वृत्ति दर रु.	छात्रवृत्ति पाउनेको संख्या	तह र छात्रवृत्ति एकमुष्ट दर रु.
२६	६२,००	२३	३२००-१००००	३०	प्राथमिक तह रु.१०,०००१-
					माध्यमिक तह रु.१४,०००१-
					उच्च शिक्षा रु.२०,०००१-

शहीद परिवारका सन्तति छात्रवृत्ति शिक्षा मन्त्रालय अन्तरगत जिल्लास्तरबाटै संचालित छ । यस बाहेक जनआन्दोलनका वर्गीकरण भएका कूल घाइते ३२२७ मध्ये २०६४ जनालाई यस अघिनै जनआन्दोलन घाइते उपचार तथा सहयोग व्यवस्थापन समितिद्वारा आर्थिक सहायता(रु.२,८४,९७,०००१-) उपलब्ध गराई सकिएको र बाँकी ११६३ जना घाइतेहरुलाई आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउनु पर्ने देखिन्छ ।

आन्तरिक रुपमा विस्थापित भएकाहरुलाई राहत व्यवस्था

दश वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा ७०८३५ जना व्यक्ति (१९००२ परिवार) आफ्नो वासस्थान थातथलो छोडि आन्तरिक रुपमा विस्थापित भएको अवस्था छ । आफू सुरक्षित ठानेका ठाँउमा यस्ता व्यक्ति परिवार रहे बसेको अवस्था छ । आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्ति सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति २०६३, एवं आन्तरिक रुपमा विस्थापित भएका व्यक्ति परिवारलाई उपलब्ध गराइने राहत निर्देशिका, २०६३ अनुरूप यस्ता व्यक्तिहरुलाई आफ्नो पूर्व वसोवासको थातथलोमा फर्काउने कार्यक्रम रहेको छ । विस्थापित व्यक्ति पहिचान गरी विवरण पठाउने, सम्बन्धितलाई तोकिए बमोजिमको राहत सुविधा दिने कार्य सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई निर्देशिका,२०६३ ले तोकेको छ । कार्यदलको प्रतिवेदनमा भए बमोजिम विवरण अनुसार विस्थापित व्यक्ति परिवारहरुलाई निर्देशिका बमोजिम राहत सुविधा उपलब्ध गराइएको छ । यस अनुरूप विभिन्न जिल्लाका २५००० जति व्यक्तिहरुले यस प्रकारको सुविधा बुझ्निएको अवस्था छ । विस्थापितलाई

आफ्नो वसोवासको स्थानमा फिर्ता पठाउने उत्प्रेरणा सहितको सरकारी कार्यक्रम जारी रहेको छ ।

विस्थापित भएका व्यक्ति संख्या	परिवार संख्या	हाल सम्म राहत निकासा पठाईएको रकम		राहत बुझिने को संख्या
		आ.व. २०६४।०६५	आ.व. २०६५।०६७	
७०८३५	१९००२	२५,००,००,०००	९,००,००,०००	२५०००

विस्तृत शान्ति सम्झौता पश्चातका घटनामा परी मृत्यु हुनेका आश्रितलाई राहत

नागरिक राहत, क्षतिपूर्ति तथा आर्थिक सहायता सम्बन्धी कार्यविधि, २०६६ को दफा ८ ले नागरिक आन्दोलनका क्रममा भएका बन्द, हडताल, नागरिक उपद्रव, सशस्त्र द्वन्द्व वा सो संग सम्बन्धित घटनाका क्रममा कुनै व्यक्तिको हत्या वा मृत्यु भएकोमा नेपाल सरकारले रु. एक लाख पचास हजार मृतकका हकदारलाई राहत स्वरूप उपलब्ध गराउँदछ । जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट विधि र प्रकृया बमोजिम सिफारिश भई आएको विवरण एवं प्रमाण उपर शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले परीक्षण गरी राहत उपलब्ध गराउने व्यवस्था रहेको छ । यस विषयमा मन्त्रालयबाट घटनाहरूको विषयमा विवरण तयार गर्ने, प्रमाण भिकाउने लगायतका परीक्षण सम्बन्धी कार्यहरू जारी छन् । यस अघि यो कार्य गृह मन्त्रालयबाट सम्पादन हुँदै आएको थियो ।

द्वन्द्वप्रभावित व्यक्ति र परिवारलाई राहत, क्षतिपूर्ति, पुनःस्थापन जस्ता परिपूरणका कार्यक्रमबाट संवोधन गरी संक्रमणकालीन न्याय प्रदान गर्नु सरकारको प्राथमिक दायित्व हो । आफ्नो पूर्ण सामर्थ्यले सम्पादन गरिएका यी कार्यक्रम संचालन गर्दा देखिएका कैयन चुनौतिहरू

पनि छन् । जिल्लास्तरमा आफ्नै कार्यालय नरहनु, वास्तविक द्वन्द्वपीडित पहिचान, राजनीतिक प्रभाव, कर्मचारीको दक्षता र कार्यउत्प्रेरणा, विश्वसनीय तथ्याङ्क प्रणाली र सूचना, उपलब्ध श्रोत साधन, प्रभावकारी अनुगमन, अन्तरमन्त्रालय र निकाय बीच प्रभावकारी समन्वय एवं सहयोग यस क्षेत्रका मुख्य चुनौतिहरू हुन् ।

सुझाव

मुलुकले द्वन्द्वप्रभावितहरूका निमित्त आफ्नो जिम्मेवारी बोधका साथ ऐतिहासिक दायित्व प्रति सचेतना देखाउनु पर्दछ । मुलुकले श्रोत र साधनले थेग्ने राहत र क्षतिपूर्ति सम्बन्धी कार्यक्रम संचालन गर्नु पर्दछ ।

- * द्वन्द्वप्रभावितहरूको तथ्याङ्क संकलन तुरुन्त सम्पन्न गरी दुई वर्ष भित्र (सीमा निर्धारण) राहत, आर्थिक सहायता, क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनु पर्ने कार्य सम्पन्न गर्ने ।
- * कार्यरत जनशक्तिको क्षमता विकास र कार्य उत्प्रेरणा ।
- * सम्बद्ध निकाय, मन्त्रालयहरू बीच प्रभावकारी समन्वय गर्न संयुक्त संयन्त्र स्थापना र संचालन ।
- * प्रभावकारी तथ्याङ्क, अभिलेख र सूचना प्रणाली ।
- * राहत पाउन योग्य र पाउनेको नामावली विवरण प्रकाशन ।

- * राहतका लागि प्रभावितहरूको पहिचान, वितरण र व्यवस्थापनका निमित्त सरकारी निकायका अतिरिक्त नागरिक समाजको समेत सहयोग, समन्वय र परिचालन ।
- * क्षतिपूर्ति, राहत सम्बन्धी एकरूपता, द्रुतताका निमित्त एकिकृत नियमावली, मापदण्ड र कार्यविधिको व्यवस्था ।
- * राहत प्राप्त पछिको प्रभाव अध्ययन अनुसन्धान ।
- * अन्तरमन्त्रालय र निकाय बीच प्रभावकारी समन्वय र सहयोग ।
- * शान्ति सम्पर्क विन्दूको परिचालन मार्फत समन्वय ।

अन्त्यमा

द्वन्द्वपीडितहरूले राहत, क्षतिपूर्ति वा उपयुक्त परिपूरण पाउनु अधिकार हो । मुलुकको आमूल परिवर्तनमा द्वन्द्वपीडितहरूको पनि योगदानलाई मनन गरिनु पर्दछ । तर शान्ति निर्माण प्रकृयाको यो अनिवार्य बाटो चुनौति रहीत भने छैन । द्वन्द्वप्रभावित लक्षित परिपूरणका कार्यक्रमका माध्यमबाट संक्रमणकालीन न्याय प्रदान हुन्छ । राहत, आर्थिक सहायता र पुनःस्थापन जस्ता कृयाकलापहरूमा सेवाग्राही द्वन्द्वप्रभावितलाई कार्यक्रमको विस्तृत आयोजना तर्जुमा देखि कार्यान्वयन, अनुगमन मूल्याङ्कन प्रकृयामा समावेश गराइनाले कार्य पारदर्शीता र प्रभावकारिताको अपेक्षित अभिवृद्धि हुनेछ । द्वन्द्व व्यवस्थापन, राहतको उपलब्धता, पुनःस्थापन, पुनएकीकरण र पुनर्निर्माण जस्ता शान्ति निर्माण सम्बन्धी यावत कार्यक्रमहरू बहुआयामिक र

बहुपक्षीय भएकाले यसमा सरोकारवाला निकायहरूको निरन्तर सहयोग र समन्वयको आवश्यकता रहन्छ । यस क्षेत्रमा राष्ट्रिय तथा अन्तरराष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरूद्वारा पनि कार्य भईरहेको छ, यी कार्यलाई सरकारी स्तरबाट पनि सहि दिशा प्रदान गर्न समन्वयको आवश्यकता छ । समन्वयात्मक दृढ राष्ट्रिय राजनीतिक इच्छा शक्तिले यी कुराहरूलाई अन्तिम सफलता सम्म मार्गदर्शन गर्न सक्दछ । राहत, क्षतिपूर्ति सम्बन्धी कार्यहरूको विवरण संकलन, पीडित पहिचान, मूल्याङ्कन, प्रमाण जुटाउने लगायत कार्यमा संलग्न कर्मचारीहरूको क्षमता विकास, संस्थागत सुदृढीकरण र कार्य उत्प्रेरणाले मात्र हाम्रा आगामी कार्यहरूलाई परिस्कृत गर्दै सहि दिशा तर्फ उन्मुख हुने छन् । द्वन्द्वोत्तर शान्ति निर्माण प्रकृयामा परिपूरण एक महत्वपूर्ण कार्यक्रम हो । जस अन्तरगत द्वन्द्वका कारण प्रभावित भएका सबै प्रकारका व्यक्ति परिवारहरूले क्षति भएको अवस्थाको परिपूरणबाट लाभ प्राप्त गर्दछन् । परिपूरण अन्तरगत क्षतिपूर्ति प्राप्ति, पुनःस्थापन, गुमेको सम्पत्ति सम्मान, व्यवसाय, रोजगारी, वासस्थान सहितको पुनःस्थापन संयुक्त राष्ट्र संघीय सिद्धान्तका मुख्य विषय हुन । हाल सरकारद्वारा द्वन्द्वपीडितहरूलाई तत्कालका राहत र सहयोगका लागि संचालित कार्यक्रमलाई नीतिगत रूपमा परिपूरणमा रुपान्तरित गरिनु पर्दछ । यस्ता कार्यक्रमले लक्षित समुदायको सामाजिक र आर्थिक हैसियत अभिवृद्धि पार्न सक्नु पर्दछ । भविष्यमा गठन हुने सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग र वेपत्ता खोजविन सम्बन्धी आयोगले द्वन्द्वपीडितहरूलाई लक्षित गरी उपयुक्त

परिपूरणका योजना संचालन गर्न सरकारलाई
सिफारिश गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

सन्दर्भसूचि :

- * नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, नेपाल सरकार कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, सिंहदरवार ।
- * तीन वर्षीय अन्तरिम योजना (२०६४/६५-२०६६/६७), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरवार ।
- * विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३, नेपाल सरकार, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, सिंहदरवार ।
- * नेपालमा बलपूर्वक वेपत्ताको अवस्था सम्बन्धी संक्षिप्त प्रतिवेदन २०६६, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल ।
- * शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयका वार्षिक कार्यक्रम र प्रगति समीक्षा २०६५।०६६, २०६६।०६७
- * नागरिक राहत, क्षतिपूर्ति तथा आर्थिक सहायता सम्बन्धी कार्यविधि, २०६६, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, सिंहदरवार ।
- * राहत तथा पुनःस्थापन कार्यक्रमको वार्षिक प्रगति समीक्षा आ.व. २०६५।०६६, प्रतिवेदन २०६६ भाद्र, राहत तथा पुनःस्थापन इकाई, बबरमहल ।

द्वन्द्वोत्तर विकासको पहिलो संयन्त्र : सत्य निरुपण र मेलमिलाप आयोग

गोपीनाथ मैनाली

सह सचिव

राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय

यो समय निकै जटिल र संवेदनशील समय पनि हो ।

द्वन्द्वोत्तर व्यवस्थापन

मुलुकहरू जव लामो समयसम्मको आन्तरिक कलह र द्वन्द्वबाट निकास खोज्न तम्सिन्छन्, द्वन्द्वोत्तर व्यवस्थापन प्रमुख सवालका रूपमा देखिन पुग्छ । द्वन्द्वोत्तर व्यवस्थापनले मुलुकले आपसि कलह र द्वन्द्वको विनास र भयावहलाई संक्रमणकालमा व्यवस्थापन गरी दीर्घकालीन शान्तिका लागि आधार खडा गर्दछ । यो संक्रमणकालीन न्याय, द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण, पुनर्कीकरण र राज्यव्यवस्था पुनर्स्थापनाको व्यवस्थापन हो । यो समय द्वन्द्वबाट मुलुक शान्तितर्फ अग्रसर हुने अवस्था भएकाले यस समयमा हरेक क्रियाकलापलाई सावधानीपूर्वक लिनुपर्ने समय पनि हो । द्वन्द्वोत्तर व्यवस्थापन गतिशील, अन्तरसम्बन्धित र लगातार समस्याप्रति ग्रहणशील बन्नुपर्ने अवस्था हो । सैद्धान्तिक रूपमा द्वन्द्वोत्तर व्यवस्थापन सामाजिक र व्यावहारिक विषय हुन । कहिलेकाही यी विषयहरू सन्तुलित हुन्छन् त कहिलेकाही विवादित बन्दछन् । त्यसैले

द्वन्द्वोत्तर व्यवस्थापनका उद्देश्य

वास्तवमा द्वन्द्वोत्तर समय निकै तरल हुन्छ । राज्यव्यवस्था कमजोर हुने, जनताहरूमा मानसिक भय र त्रास रहने, आन्तरिक विस्थापनको पीडा बाँकी नै रहने र समाज विचार, आग्रहका विभिन्न पक्षहरूमा विभाजित हुने भएकाले संक्रमणकालीन समाज व्यवस्थालाई दीर्घकालीन शान्तितर्फ अधि बढाउनु द्वन्द्वोत्तर व्यवस्थापनको प्रमुख कार्य हो । त्यसैले द्वन्द्वोत्तर व्यवस्थापनका यी उद्देश्य रहन्छन्:

- विध्वंसात्मक स्थितिबाट निकास
- हिंसात्मक द्वन्द्वलाई शाब्दिक द्वन्द्वमा परिणत गर्न सहयोग
- ध्वंश भएका संरचनाको पुनर्निर्माण
- हिंसाबाट प्रभावितहरूको पुनर्स्थापना
- मेलमिलाप र सामाजिक सहभाव विस्तार

- द्वन्द्वको कारण तथा असर पत्तालगाई दिगो शान्तिको लागि प्रयास ।

नेपालको द्वन्द्वोत्तर व्यवस्थापनमा के भयो र के चाहि भएन ?

विगत तीन वर्षको घटनाक्रमलाई विश्लेषण गर्दा द्वन्द्वोत्तर व्यवस्थापनका सन्दर्भमा थुप्रै औपचारिक प्रयासहरू भएका देखिन्छन् । विस्तृत शान्ति सम्झौता, अन्तरिम संविधानको निर्माण, संविधानसभाको निर्वाचन लगायत थुप्रै शान्ति संरचनाहरू निर्माण भए । द्वन्द्वकालमा भत्के, भत्काइएका भौतिक संरचनाहरूको २०६७ सम्म पुनर्निर्माण गरिसक्ने कार्यक्रम छ र अन्तरिम योजनाले यसलाई विशेष प्राथमिकतामा राखेको छ । प्रमुखतः अन्तरिम योजना नै द्वन्द्वोत्तर (संक्रमणकालीन) व्यवस्थापनको तीनवर्षे कार्यक्रम हो । द्वन्द्व व्यवस्थापन र संक्रमणकाललाई छिटो सार्थक निकास दिन UNMIN ले सघाएको छ, शान्ति कोष लगायत अन्य पक्षहरूमा विकास साभेदारहरू सहयोग गरिरहेका छन् । हतियार तथा लडाकु व्यवस्थापनको कार्य थालनी भएको छ । सहमतिका लागि उच्चस्तरीय राजनैतिक संयन्त्रको अभ्यास पनि भएको छ । द्वन्द्वरत पक्षहरू कतिपय विषयमा संगसंगै र सहमतिमा गएका पनि छन् । विस्तृत शान्ति सम्झौता पछि गिरिजाप्रसाद कोइरालाको नेतृत्वमा गठित सरकारले महत्वपूर्ण प्रयासहरू गरेको देखिन्छ । दिगो शान्तिका लागि स्थापना गरिएका (र प्रतिवद्धता जनाइएका) संयन्त्रहरू पनि उल्लेख्य छन् जसलाई निम्न वुँदामा समेट्न सकिन्छ :

- राजनैतिक दलका शीर्ष नेताहरूको संयन्त्र (अहिले निस्क्रिय ?)
- शान्ति तथा पुनर्स्थापना परामर्श समिति (शान्ति मन्त्रीको अध्यक्षतामा)
- सल्लाहकार समूह (यसले शान्ति मन्त्रालयलाई विशेषतः सल्लाह दिन्छ) ।
- उच्च स्तरीय अनुगमन समिति (११ सदस्यीय, नागरिक समाजका मानिसहरू रहेको) ।
- शिविर व्यवस्थापनका लागि संयुक्त अनुगमन तथा समन्वय समिति
- सिविरमा रहेका लडाकुको समायोजन तथा व्यवस्थापन समिति
- वारुदी सुरुङ्गलाई निस्क्रिय पार्ने समिति
- स्थानीय शान्ति समिति
- सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग
- वेपत्ता नागरिक छानविन आयोग
- राज्य पुनसंरचना आयोग ।

शुरुका दिनमा जे जस्ता सहमति भए तिनको कार्यान्वयनको अवस्था भने उत्साहप्रद देखिएन । जति समय वित्दैगयो, शान्ति प्रक्रियाका पक्षहरू मन, वचन र कर्मले समान इच्छाशक्तिमा देखिएनन् ।

सत्य निरूपण आयोग, वेपत्ता छानविन आयोगजस्ता संयन्त्र निर्माण हुन सकेनन् । स्थानीय तहसम्म केही शान्ति समितिमात्र निर्माण हुन सके । शान्ति प्रक्रिया एकदमै तरल अवस्थामा देखिएको छ । कुनैपनि समयमा शान्ति भङ्किएला भन्ने चिन्ता सर्वत्र व्यापक छ । राजनैतिक दलहरू आआफ्नो प्रतिवद्धताप्रति कतिपय इमान्दार

देखिएका छैनन् । विस्थापितहरु पूर्णरूपमा पुनर्स्थापना हुन सकिरहेका छैनन्, युद्धकालको घाउलाई मलम लगाउनुको साटो सम्पत्ति कब्जा, चन्दा र अपहरण लगायतका क्रियाकलापको निरन्तरताले स्थितिलाई जटिल बनाउँदै लगेको छ । परिश्रम र पेशाको कमाईमाथि उभयपक्षबाट धावा बोल्ने काम भैनै रहेकोले निम्न वर्ग निकै असुरक्षित देखिदै आएको छ । अहिलेको अन्तरिम व्यवस्थापनालाई छोड्याउनु पर्नेमा द्वन्द्व लम्बिएला कि भन्ने शंका बढेको छ, संविधान निर्माण र सहमति स्थापनाका काम भएको छैन । संक्रमणकालिन न्याय प्रणाली संस्थागत रूपमा प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने कामहरु धेरै बाँकी नै छन् । सरकार र माओवादीबीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताको कार्यान्वयन गर्नुपर्ने कामहरु पनि बाँकी नै रहेका छन् । लडाकु समायोजन तथा पुनर्स्थापनाको काम अन्तरिम संविधान निर्माण भएको छ महिनामा सम्पन्न गरिसक्नु पर्नेमा सो अहिलेसम्म पनि हुन सकिरहेको छैन र मुलुकमा दुई सेनाको विद्यमानता छ । राज्यका विभिन्न स्थानमा भएका सशस्त्र द्वन्द्वलाई वार्ताका माध्यमबाट समाधान गराउनुपर्ने काम पनि बाँकी नै छन् । नेपालले प्रतिवद्धता जनाएको मानव अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड एवं मौलिक अधिकारलाई सुनिश्चित गराउनुपर्ने कुरामा सरकार र पक्षहरु उदासीन देखिएका छन् । प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तमा आधारित न्याय सम्पादनको व्यवस्थापनलाई प्रवर्द्धन गर्दै दण्डहीनताको स्थितिलाई निर्मूल पार्ने काम राज्य व्यवस्थाको कमजोरी र विद्रोही पक्षको असहयोगका कारण हुन सकिरहेको छैन । प्रभावकारी सुशासनको प्रत्याभूति पनि हुन

सकिरहेको छैन । यी कारणहरुले गर्दा नेपालको द्वन्द्वोत्तर व्यवस्थापनको कार्य लम्बिदै र जटिल बन्दै गएको छ ।

मेलमिलाप प्रक्रिया र सत्यनिरूपण आयोग

सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगलाई द्वन्द्वोत्तर विकासको प्रमुख संयन्त्रका रूपमा लिने गरिन्छ । इतिहासको कालखण्डमा गम्भीर द्वन्द्वमा फसेका मुलुकहरु लामो समयसम्म द्वन्द्व र यातानाका अमानवीय पीडालाई संभिरहन सक्तैनन् । नत त्यस्तो पीडाबोध लामो समयसम्म रहिरहनु मानव सभ्यताका लागि नै उचित र हितकर हो । युद्ध र द्वन्द्व कालका यस्ता पीडालाई मेलमिलाप, प्रेम र सद्भावमा बदली सामाजिक सहभाव कायम गराउन विश्वले अङ्गिकार गरेको एउटा उपाय हो सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप प्रक्रिया । जसले त्यैही समाजका मानिसहरुमा युद्धकालीन राग, द्वेष र पीडालाई प्रेम, सहभाव, बन्धुत्व र आपसिकतामा बदल्ने हैसियत राख्छ । अमानवीय र भीषण गृहयुद्धमा फसेका, राज्य र गैरराज्य पक्षबाट भएका ज्यादति र जघन्य अपराधलाई संवोधन गर्न सत्तरीको दशकदेखि तदर्थ संयन्त्रका रूपमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगलाई अपनाइदै आएको छ । करिव एक दशकसम्म द्वन्द्वमा फसेको हाम्रो मुलुकमा पनि दीर्घकालीन शान्ति स्थापनाका लागि २०६३ मंसिरमा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताको एउटा शर्तका रूपमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन पनि रहेको छ ।

सत्य निरुपण आयोगको विकास क्रम तथा अभ्यास

सत्य निरुपण आयोग संक्रमणकालीन न्यायको प्रमुख संयन्त्र हो । संक्रमणकालीन न्यायमा दण्ड (Penalty), क्षमादान (Impurity), पुर्नस्थपना (Rehabilitation), मेलमिलाप (Reconciliation) र युद्धकालीन कथनहरूको संरक्षण (Protection of memory) बीच अन्तरक्रिया हुने गर्दछ । प्रेस्कल हेनरको विचारसंग सहमत भएर हेर्दा सत्य निरुपण आयोगमा यी विशेषता रहने गर्दछन् :

- विगतको द्वन्द्व वा घटनाको मात्र अनुसन्धान गर्दछ ।
- विशेष घटनाको मात्र अनुसन्धान गर्दछ ।
- यो तदर्थ संरचना हो ।
- यस्तो संरचनामा द्वन्द्वरत पक्षहरूको सहमति रहन्छ ।
- यो Victim centered हुन्छ ।
- यसलाई राज्य संरचनाबाट स्वतन्त्र राखिन्छ ।
- यसलाई राज्यले Empower गरेको हुन्छ ।

सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप संयन्त्र पहिलोपल्ट सन् १९७४ मा युगाण्डाका पूर्व तानाशाह इदी अमिनबाट भएको नागरिकमाथिको ज्यादति छानविनका लागि गठन भएको थियो । तर विस्तृत कार्यअधिकार पाएको निकाय भने सन् १९८० को अर्जेन्टीनाको वेपत्ता छानविन आयोग र दक्षिण अफ्रिकाको सत्य तथा मेलमिलाप आयोग नै हुन । यी आयोगले युद्धकालीन यातनालाई मानव प्रेममा बदल्न र दण्डहीनताको विरुद्धमा

सचेतता निर्माण गर्न पाएको सफलता उदाहरणीय मानिन्छ । त्यस्तै चिली, मोरक्को, नाइजेरिया, कङ्गो र हाइटीमा गठन भएका सत्य निरुपण आयोगहरूले पनि युद्धकालीन मानव पीडालाई पश्चाताप, क्षमादान, क्षतिपूर्ति, सजाय र अन्य उपयुक्त उपायद्वारा प्रेम, भाइचारा, सद्भाव र मेलमिलापमा बदल्ने काम गरे । यस्ता संयन्त्रहरू द्वन्द्वोत्तर समाजको संक्रमणकालीन न्यायका अभिन्न भागका रूपमा काम गर्दछन् । कतिपयको वुभाईमा यो न्यायलय वा यस्तै समानान्तर निकाय हो । त्यस्तै कतिपय यसलाई मानव अधिकार आयोग भै काम गर्ने निकायका रूपमा वुभ्ने गर्दछन् । तर वास्तविकता त्यसो होइन, यो संक्रमणकालीन न्यायका सन्दर्भमा द्वन्द्वका पक्षहरूलाई पुनः द्वन्द्वमा होमिन नदिन र युद्धको पीडा र यातनालाई मेलमिलापमा बदल्ने प्रमुख उद्देश्य भएको तदर्थवादी संरचना हो । यसले कार्वाहीभन्दा पनि वास्तविकता बाहिर ल्याउने, पीडाको क्षतिपूर्तिको नरम उपाय अवलम्बन गर्ने/गराउने क्षमादानको वातावरण बनाउने र द्वन्द्वकालीन पीडादायी घटनालाई संस्मरणका रूपमा संरक्षण गरी पुनः यस्ता घटना दोहोरिन नदिन वातावरण बनाउने गर्दछ । प्रेस्कल हेनरका अनुसार यस्ता संयन्त्रले द्वन्द्वकालीन जघन्य अपराध अनुसन्धान गर्न विशेष घटना र यातना केन्द्रित हुने चरित्र बोक्दछ । यो आफैमा सशक्तिकृत हुन्छ र सरकारबाट स्वतन्त्र पनि । यस्ता आयोग कुनैपनि मुलुकको द्वन्द्व समाधानकालागि द्वन्द्वरत पक्षबाट सहमति गरिएको साभ्ना संयन्त्र हो, जुन त्यस समयको शान्ति सम्झौताको अभिन्न भागका रूपमा रहने गर्दछ र यसले द्वन्द्वोत्तर समाजमा द्वन्द्वकालीन राग,

द्वेष र प्रतिशोधका भावनालाई प्रेम र मेलमिलापले प्रतिस्थापन गरी दिगो शान्ति कायम गराउन क्रियाशील रहन्छ, जसका कारण समाजमा पुनर्द्वन्द्व भङ्गिन नपाओस । यसका लागि यस्ता निकायले नागरिक शिक्षा, मेलमिलाप अभियान, शान्ति भेला, तथ्य कथन (statement taking) र स्मारक निर्माण जस्ता कार्यहरु पनि सम्पादन गर्दछन् । युद्धकालीन प्रतिशोधले न पीडितलाई नै क्षतिपूर्ति हुन्छ न पक्षहरु नै लाभान्वित हुन पुग्छन् । एक पटक दक्षिण अफ्रिकी नेता नेल्सन मण्डेलेले भनेका थिए- 'म यसलाई भुल्न सक्तिन तर क्षमा दिन्छु' (I could not forget but forgive it) । जीवनको लामो वसन्तवय र उर्वर कालखण्डलाई चरम यातनामा विताएका महान नेताको यस भनाईले धेरै अर्थवत्ता सिद्ध गर्दछ । यो संयम, त्याग र शान्तिको पनि महान अभिव्यक्ति हो । वास्तवमा युद्धकालीन पीडा मण्डेलेले भने भन्नु बढलाबाट होइन, क्षमा र मेलमिलापबाट भुल्न सकिन्छ, न प्रतिशोधबाट यसको क्षतिपूर्ति नै संभव छ । यही शिक्षा सञ्चार गर्नु सत्य र मेलमिलाप आयोगको कार्य र सार्थकता पनि हो । त्यसैले द्वन्द्व समाधान र शान्ति निर्माणकौ शुरुका दिनमा नै सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने गरिन्छ ।

सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप प्रक्रिया र नेपाल

नेपालमा पनि द्वन्द्वको स्थायी निकास दिन तत्कालीन द्वन्द्वका पक्षहरुबीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा मतभेद निरूपण तथा कार्यान्वयन संयन्त्र बनाउने प्रतिवद्धता गरिएको

थियो । सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा मारिएका भण्डै १६ हजारका सन्तानहरु, वेपत्ता पारिएका हजारभन्दा बढी, अङ्गभङ्ग भएका, धनसम्पत्ति गुमाएका, आन्तरिक रूपमा विस्थापित भएका, लखेटिएका, अपहरणमा परेका र मानसिक रूपमा क्षतिभएका व्यक्तिहरुबीच युद्धकालीन पीडाबाट मुक्ति दिलाई आपसी सद्भाव र मेलमिलाप गराउन यस्तो संयन्त्रका आवश्यकता महशुस द्दरत पक्षहरुले गरेका हुन् । जसलाई २०६३ मसिर ५ मा गरिएको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा यसरी अभिव्यक्त गरिएको थियो :

- दुवै पक्ष विगतमा भए गरेका त्रुटिलाई भविष्यमा नदोहोर्नाउने र क्रमिक रूपमा सच्याउदै लैजाने गरी वैयक्तिक एवं सामुहिक रूपमा उत्तरदायी हुने सहमति प्रकट गर्दछन् ।
- राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनर्स्थापना आयोगले शान्ति अभियानलाई सफल बनाउन आवश्यकता अनुसार संयन्त्रहरुको निर्माण गर्न सक्नेछ । आयोगको गठन र कार्यविधि अन्तरिम मन्त्रपरिषद्ले तय गरे वमोजिम हुनेछ ।
- दुवै पक्ष वर्तमान र भविष्यमा हुन सक्ने सबै किसिमका पारस्परिक मतभेद वा समस्यालाई आपसी सम्वाद, समझदारी, सहमति तथा वार्ताका माध्यमबाट समाधान गर्न प्रतिवद्ध छन् ।
- यो सम्झौता, अन्तरिम संविधान तथा सात दल एवं नेपाल सरकार र ने क पा (माओवादी) बीच भएका सबै निर्णय, सहमति र समझदारीहरु कार्यान्वयन गर्न अन्तरिम

मन्त्रपरिषदले राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनर्स्थापना आयोग, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग, राज्य पुनर्संरचना सम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोग लगायत आवश्यकता अनुसारका अन्य संयन्त्रहरूको गठन गर्ने र तिनीहरूको कार्यविधि निर्धारण गर्नसक्ने कुरामा दुवै पक्ष प्रतिवद्धता व्यक्त गर्दछन् ।

विस्तृत शान्ति सम्झौताको आधारमा उभिएर निर्माण गरिएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ४ (३३ घ) मा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवताको विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको वारेमा सत्य निरुपण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने कार्यलाई राज्यको दायित्वको रूपमा स्थापित गरेको छ । विस्तृत शान्ति सम्झौता तथा अन्तरिम संविधानको व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न आयोग सम्बन्धी विधेयक मस्यौदा तयार पारि संविधान सभामा प्रस्तुत भैसकेको छ । जसमा द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गंभीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको घटनामा संलग्न व्यक्तिको वारेमा सत्य अन्वेषण गरी वास्तविकता जनसमक्ष ल्याउने, मानवताविरुद्ध अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनको दायरामा ल्याई दण्डहीनताको अन्तगर्ने, यस प्रकारको काम गरेमा सजाय हुनेतर्फ सवैलाई सतर्क गराउने, द्वन्द्व पीडितलाई क्षतिपूर्ति लगायतका अन्य व्यवस्था गरी राज्यका तर्फबाट न्यायोचित व्यवहार गर्ने र पीडित र पीडकबीच पारस्परिक सद्भाव, सहिष्णुता र

भातृत्वको भावना अभिवृद्धि गराई समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्ने उद्देश्य राखिएको थियो । मेलमिलाप र स्थायी शान्ति अभिवृद्धिका लागि आयोगले पीडकलाई सजायका लागि सिफारिस गर्ने, पीडितका तर्फबाट क्षमादन दिने, पश्चाताप गर्न लगाउने, पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउने र शान्ति तथा मेलमिलाप कार्यक्रम चलाउने विधि तोकिएको थियो । यी पाँच संयन्त्र नै आपसी मेलमिलापका आधारका रूपमा अपनाउनु विश्वमा गठन भएका यस्ता आयोगको आदर्श अभ्यास पनि रहदै आएको छ । तर प्रस्तावित व्यवस्थामा भएको राजनैतिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि कुनै अपराधजन्य कार्य गरेको देखिएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई क्षमादन गर्ने प्रावधानका कारण विवादमा परेको मस्यौदालाई दुई वर्ष पछिसम्म पनि कानूनको रूप दिन सकिएको छैन । साथै जनआन्दोलन दवाउन राष्ट्रिय सम्पत्ति र शक्तिको दुरुपयोग गर्ने र आन्दोलनकारीलाई अमानवीय यातना दिई जघन्य अपराध दिने तत्कालीन शाही सरकारका पदाधिकारी एवं सुरक्षा निकायका कर्मचारीलाई रायमाभी आयोगको प्रतिवेदनले औल्याएको विषयमा कार्वाही नै नगरी चोख्याउन भएको क्रियाकलापलाई सत्य निरुपण आयोगले पुन अन्वेषण गर्न सक्ने वा नसक्ने विषयमा पनि प्रस्तावित मस्यौदाका प्रावधान अनुरूप कार्वाही गर्न सकिने वा नसकिने विषयमा पनि त्यतिखेर विवाद देखिएको थियो । यदि सत्य निरुपण आयोगले यस्ता व्यक्तिलाई अन्वेषणका दायरामा ल्याउन नपाउने हो भने सरकारले ससानो संयन्त्र बनाउने र मनपरेकालाई पदोन्नति र थप जिम्मेवारी दिई नै रहने संभावना रहन्छ ।

आयोगको औचित्य

समाज सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा विभाजित हुन्छ, तटस्थ व्यक्ति पनि द्वन्द्वका चपेटामा परेका हुनसक्छन् । तर द्वन्द्वोत्तर समयमा पनि हिंसाको मनोविज्ञान र पीडाको संभ्रना भैरहने हो भने पक्षहरूबीच वदला र प्रतिशोधको भावना जाग्न गई शान्ति निर्माणमा गम्भिर अवरोधको स्थिति रहन्छ । समाजमा यस किसिमको मनोविज्ञान, भावनात्मक असुरक्षा र पीडाबोधलाई अन्तगरी भावनात्मक एकिकरण, सद्भाव र मेलमिलाप कायम गर्न यस्ता आयोगले संयन्त्रात्मक भूमिका खेल्न सक्छन् । यसैले यो संक्रमण व्यवस्थापनको पनि भरपर्दो माध्यम हो । यसले भावी पिढीका लागि द्वन्द्वका समयमा यस्तो पनि भएको थियो भन्ने जान्ने आधार र सत्यको अधिकार पनि इतिहासमा छोड्छ । यस्ता आयोगको प्राथमिक काम नै तथ्यको संकलन हो । यस क्रममा हुने भेला, छलफल, गोष्ठी, सामाजिक अपिल, सुनवाई र मेलमिलाप कार्यक्रमले शान्ति र सहिष्णुताको आधार खडा गर्दछ जसले संक्रमण व्यवस्थापनका अन्य पक्षहरू (जस्तो संविधान निर्माण, सुरक्षा सुदृढिकरण, न्यायसम्पादन, प्रशासनिक संयन्त्रको सशक्तिकरण र नागरिक शासनको सबलीकरण आदि) लाई पनि सजिलो पार्दछ । साथै यसले द्वन्द्वरत पक्षहरूबीच भएका सम्झौता कार्यान्वयनलाई पनि प्रत्यक्ष रूपमा सघाउन पुग्छ ।

मुलुक अहिले पनि गरिवी र द्वन्द्वको दोहोरो चपेटामा छ । मुख्य द्वन्द्व औपचारिक रूपमा

समाप्त भएपनि यसको व्यवस्थापन भैनसकेकोले द्वन्द्वकालीन पीडाले कुनै पनि समय शान्ति प्रक्रियालाई चुनौती दिनसक्ने स्थिति छ भने पछिल्लो समय राजनैतिक दलहरूले सस्तो लोकप्रीयताका लागि उछालिएको जातीय, वर्गीय र सांस्कृतिक विषयले शदिऔदेखि कायम रहेको साम्प्रदायिक सहभावलाई खलवल्याउन थालेको छ । यही स्थिति लामो समयसम्म रहेमा एकातिर राज्यका तर्फबाट पुऱ्याउने पर्ने नागरिक सेवालाई व्यवस्थित गर्न नसकी जीवन निर्वाह प्रणाली जटील वन्नेछ भने अर्कोतर्फ नजानिदो रूपमा मुलुक अझै डरलाग्ने गरी पुन द्वन्द्वमा फस्ने वातावरण पनि बन्दैजानेछ । द्वन्द्वपूर्वको सामाजिक सम्बन्ध र मानव पूजी पनि क्षतविक्षत भैरहेको छ जसलाई पुनस्थापित गर्न पनि अहिले इमान्दार प्रयास भए पनि केही वर्ष लाग्ने देखिन्छ । शान्ति सम्झौताका प्रतिवद्धता तथा संविधानको प्रावधान अनुरूप सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप संयन्त्र बन्न नसक्दा दण्डहीनता र अराजकताको संस्कृति पनि बढ्दैछ । अहिले विभिन्न नाम र आवरणमा भण्डै चार दर्जन सशस्त्र समूहले मानवता विरुद्ध जघन्य क्रियाकलाप गरिरहेका छन् । द्वन्द्वरत पक्षहरूमा पुन द्वन्द्वको आक्रोस फैलिन र द्वन्द्व भड्किन थालेको छ । यदि समयमै सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग बनेको भए गाउ, वस्ती र पीडाका खण्डहरहरूमा शान्ति र मानवताको सन्देश सञ्चारित भैसक्थ्यो र यसखाले दण्डहीनताको स्थिति सदाका लागि अन्त हुने वातावरण बनिसक्ने थियो ।

विश्वको इतिहास हेर्ने हो भने पनि यसखाले संयन्त्रहरू द्वन्द्व रुपान्तरण प्रक्रिया शुरुकै

दिनदेखि क्रियाशील हुने गरेको पाइन्छ । जहा छिटो यस्ता संयन्त्र बन्न सकेनन्, त्यहा पुन द्वन्द्व भड्किन गै मानव धनजनको संहार भएको वा लामो समयसम्म संक्रमण व्यवस्थापन हुन नसकी मुलुक जटीलताको वन्दी भएको पाइन्छ । द्वन्द्व अन्त्य, शान्ति स्थापना, शान्ति संरक्षण र राष्ट्र निर्माणका लागि पनि विस्तृत शान्ति सम्झौतालाई शीघ्र कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ । जति ढिला भयो त्यति नै जटीलता भेटिन्छ, तथ्यको लोप हुन जान्छ, पीडा र प्रतिशोध पोखिने संभावना रहन्छ र सामाजिक सद्भावलाई पूर्ववत रुपमा पुनर्स्थापन गर्न समय लाग्ने हुन्छ । यसको ढिलाइले पीडक र पीडितको मनोविज्ञानलाई शान्ति र न्यायमुखी बनाउन जटीलता पैदा गर्दै लाने छ र अन्ततः राज्यप्रतिको विश्वासनीयतामा पनि खलन आउन सक्छ ।

उपसंहार

द्वन्द्वोत्तर शान्ति र यसलाई संस्थागत गराउने काम जटील र बहुआयामिक रुपान्तरणको प्रक्रिया हो । नेपालजस्तो मुलुकका लागि यो किन पनि जटील छ भने यहा मानवअधिकार र शान्तिको पहरेदारी गर्ने नागरिक समाज, अधिकारकर्मी र आमसञ्चार पनि विचार र आग्रहबाट पक्षप्रतिपक्षमा विभाजित हुने गरेका

छन् । फलतः दिगो शान्तिका लागि स्थापित संयन्त्रहरु जस्तो कि राजनैतिक दलहरुको शीर्ष संयन्त्र, शान्ति तथा पुनस्थापना परामर्श समिति, शान्ति सल्लाहकार समूह, उच्च स्तरीय अनुगमन समिति, लडाकु समायोजन समिति लगभग निस्क्रिय छन् । उनीहरुलाई साक्षात्श्रमा घचघच्याउने र पहरेदारी गर्ने कार्यहरु नै हुन सकेका छैनन् । राजनैतिक दलहरु आफ्नै भनाई र प्रतिवद्धताप्रति विश्वस्त देखिन सकेका छैनन् । द्वन्द्वलाई यस अवस्थासम्म ल्याउन विगतमा आफूले गरेका योगदानप्रति नै योगदानकर्ताहरु आश्वस्त नभएका जस्ता देखिएका छन् । अहिलेको प्रमुख विषय शान्तिको कार्यसूचीले घरघरमा महत्व पाए पनि राजनैतिक तहमा वास्तविक कार्यसूची बनिसकेको छैन । मानव अधिकारका मान्य सिद्धान्त र अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रप्रति विश्वासपूर्ण वातावरण बनिरहेको छैन । कारणतः मुलुक इतिहासकै गंभीर मोडमा पुगेको छ । जिम्मेवार राजनैतिक दलहरु र त्यसलाई पहरेदारी गर्ने नागरिक समाजले एकपटक गम्भीर इमान्दारिता देखाउनु परेको छ र सवैले सम्झनुपर्ने भएको छ कि : To live, to love, to learn to leave a legacy (वाँच, माया गर, वंश बनाएर छोड्ने कुरा सिक), जस्तो दक्षिण अफ्रिकामा देखिएको थियो ।

सन्दर्भ

- १ नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता, शान्ति तथा पुननिर्माण मन्त्रालय ।
- २ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३
- ३ सेलायो सत्य निरूपण र मेलमिलाप आयोगको कुरा (२०६६), गोपीनाथ मैनाली, दैनिक नागरिक, आश्विन गते ।
- ४ प्रत्यक्ष शासन र जनआन्दोलन (२०६४), गोपीनाथ मैनाली, काठमाडौं ।
- ५ Truth Commissions and Procedural Fairness (2006), Mark Freeman, Cambridge University Press, USA
- ६ Security Sector Reform and Post conflict Peace building (2005), Albreeht Schnabel et al, United Nation University Press, USA

संक्रमणकालीन न्याय र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग

य

संक्रमणकालीन न्यायको परिचय

संक्रमणकालीन न्याय संक्रमण र न्याय विचको सम्बन्ध हो । न्याय सभ्य समाजको आधार स्तम्भ हो । मानिस विवेकशिल प्राणी हो, त्यसैले मानिसको न्यायप्रतिको चाहना उसको सम्यताको द्योतक हो । न्याय भनेको निष्पक्षता, स्वच्छता र उत्तरदायित्वको अभिव्यक्ति हो, जसले अधिकारको रक्षा गर्नुको साथै कर्तव्य च्युत हुने अर्थात गल्ती गर्नेलाई दण्ड गरी अपराधको रोकथाम गर्ने प्रयत्न गर्दछ । अर्को शब्दमा सामाजिक अपराधको रोकथाम र त्यसका दोषीहरू उपर दिइने दण्डात्मक कारवाही नै न्याय हो । त्यसैले भनिन्छ, न्यायको खोजी सामान्य अवस्थामा भन्दा असामान्य अवस्थामा बढी गरिन्छ । निरंकुश शासन वा सशस्त्र द्वन्द्वबाट गुज्रिएको मुलुक लोकतान्त्रिक पद्धती तर्फ फर्कने क्रममा समाज एवं राष्ट्र एउटा संक्रमणको अवस्थामा रहेको

हुन्छ । यस्तो संक्रमणको अवस्थामा नागरिकहरू अझ बढि अन्याय र अत्याचारको सिकार हुने सम्भावना रहन्छ । राज्य आफ्नो स्वच्छ र निष्पक्ष न्याय प्रदान गर्ने भूमिकाबाट विचलित भएको हुन्छ । यतिसम्म कि कानूनी राज्यको स्थापना गर्न स्थापित संयन्त्रहरू नै यस अवस्थामा अपर्याप्त, असक्षम र प्रभावहिन हुन पुग्दछन्, तापनि नागरिकलाई न्याय प्रदान गर्ने दायित्वबाट राज्य उम्कन मिल्दैन । त्यस्तो अवस्थामा न्याय प्रदान गर्न छुट्टै संयन्त्र र सोचको आवश्यकता पर्दछ ।

संक्रमणकालीन न्याय कुनै पनि राज्य तानाशाही शासनबाट लोकतन्त्रतर्फ जाँदा वा सशस्त्र द्वन्द्वबाट शान्तिर जाँदा विगतमा भएका मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको उल्लङ्घनलाई सम्बोधन गर्ने एउटा उपाय हो, जसबाट राष्ट्रलाई दिगो शान्ति र मेलमिलाप तर्फ अगाडि बढ्न सहयोग मिल्दछ । संक्रमणकालीन

अवस्थामा रहेको मुलुकमा मानव अधिकार र मानवीय कानूनको गंभीर उल्लंघनका घटनाहरू बढी मात्रामा घटेका हुन्छन् । यस्ता घटनालाई मुलुकको विद्यमान न्यायिक एवं प्रशासनिक संरचनाबाट पूर्णतया सम्बोधन गर्न सकिदैन । त्यस्तो अवस्थामा धेरै जसो मुलुकहरूले विगतलाई विर्सनुभन्दा सत्यको खोजी गर्न, दण्डहीनताको अन्त गर्न, जवाफदेहीताको सृजना गर्न, पीडितलाई परिपूरण तथा न्याय प्रदान गर्नुको साथै समाजमा मेलमिलाप कायम राख्न संक्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूलाई अनुसरण गरेको पाईन्छ । यसरी युद्ध वा द्वन्द्वको समाप्ती पछि विगतमा भएका मानव अधिकार र मानवीय कानूनको उल्लंघन सम्बन्धी विषयलाई सम्बोधन गर्न अवलम्बन गरिने न्यायिक वा गैर न्यायिक पद्धतिको समग्ररूपलाई नै संक्रमणकालीन न्याय भनिन्छ ।

संयुक्त राष्ट्रसंघका पूर्व महासचिव कोफी अन्नानले संक्रमणकालीन न्यायका सम्बन्धमा परिभाषा गर्ने क्रममा भन्नु भएको छ - द्वन्द्वबाट शान्तितर्फ उन्मुख मुलुकको समाजले उत्तरदायित्वको सुनिश्चितता, न्यायको प्राप्ती र मेलमिलाप कायम गर्ने सन्दर्भमा विगतमा भएका मानव अधिकारको गम्भिर उल्लंघन वा दुरुपयोगको विषयमा तय गरेको सम्पूर्ण कार्यविधि र व्यवस्थाहरू समाविष्ट न्यायनै संक्रमणकालीन न्याय हो । “The notion of the transitional justice (.....) comprises the full range of processes and mechanisms associated with a society's attempts to come to terms with a legacy of large-scale past

abuses, in order to ensure accountability, serve justice and achieve reconciliation.”

संक्रमणकालीन न्यायले परम्परागत न्याय प्रणालीमा जस्तो पीडक अर्थात दोषीलाई कारवाही गर्ने कुरामा मात्र सिमित नरही पीडितलाई राहत तथा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नु पर्ने कुरा तथा दोषीलाई क्षमादान गर्न सकिने कुरामा समेत ध्यान दिन्छ । संक्रमणकालीन न्यायले पीडितको अधिकार र आवश्यकतामा जोड दिन्छ । त्यसैले यसलाई न्यायको विस्तारित अवधारणाको रूपमा समेत लिन सकिन्छ ।

पुनःस्थापकीय न्याय (Restorative Justice) ले जसरी नोक्सानी तथा आवश्यकता (Harm and Needs), जवाफदेहीता (Obligation) र सहभागिता (Engagement) लाई न्यायका तीन वटा खम्बा (Pillars) को रूपमा लिई पीडितलाई हुन पुगेको नोक्सानी वा निजको आवश्यकतामा न्याय केन्द्रित हुनु पर्ने कुरामा जोड दिन्छ, त्यस्तो हानी नोक्सानी गर्ने कार्यका दोषीलाई जवाफदेही बनाउनु पर्ने र न्यायका सम्पूर्ण प्रक्रियामा पीडित, पीडक र पूरा समुदायलाई सहभागी गराउनु पर्ने कुरालाई मुख्य मार्गदर्शन मान्दछ । त्यसै गरी संक्रमणकालीन न्यायले पनि पीडित केन्द्रित भई पुनःस्थापकीय न्यायले अनुसरण गरेका यी तत्वहरूलाई अंगिकार गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ । संक्रमणकालीन न्यायले स्थायी न्यायिक संयन्त्रलाई बिस्थापित गर्ने नभई भईरहेका संयन्त्रहरूमा थप सहयोगी भूमिका खेल्दछ र यो अस्थाई प्रकृतिको हुन्छ । यसलाई जनता र समुदायमा आपसी विश्वास र

भाइचाराको नवीकरणको माध्यमको रूपमा पनि लिन सकिन्छ । यसलाई भावी दिनमा ज्यादती हुन नपाओस भनी राज्यको तर्फबाट अपनाईने सतर्कता र ज्यादतीपूर्ण घटना नदोहोरिने प्रत्याभूतिको रूपमा ग्रहण गर्न पनि सकिन्छ । संक्षेपमा भन्नु पर्दा विगतमा भएका मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको उल्लंघनलाई सम्बोधन गरी शान्ति र मेलमिलापको मार्गमा अगाडि बढ्ने माध्यमका रूपमा संक्रमणकालीन न्यायलाई लिइन्छ ।

संक्रमणकालीन न्यायको विकास

संक्रमणकालीन न्याय, न्यायको नविनतम अवधारणा हो । दोश्रो विश्व युद्ध पछि यूरोप तथा सुदूरपूर्वी एशियामा युद्ध अपराधीलाई कारवाही गर्ने उद्देश्यबाट नुरेम्बर्ग र टोकियो ट्रिबुनलको स्थापना भए पश्चात संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणाको जन्म भएको हो । दोश्रो विश्वयुद्धमा मानव अधिकार र मानवीयता विरुद्धका अपराधमा संलग्न जापानी र जर्मन सेनाका नायकहरुलाई युद्ध अपराधको अभियोगमा ती ट्रिबुनलहरुमा उभ्याईएको थियो । यस अवधारणालाई १९७० को दशकमा दक्षिण यूरोप, १९८० को दशकमा ल्याटिन अमेरिका र १९९० को दशक र त्यस पछिका दिनहरुमा अफ्रिका, एसियाका साथै मध्य र पूर्वी यूरोपका देशमा भएको संक्रमणको स्थितिबाट लोकतन्त्र तर्फ अग्रसर हुनेक्रममा अवलम्बन गर्दै आएका छन् । संक्रमणकालीन न्यायको प्राप्तीका लागि सन् १९८३ मा अर्जेन्टिना र सन् १९९० मा चिलिमा प्रयोगमा आएको सत्य आयोगको अवधारणा सन् १९९५ मा दक्षिण

अफ्रिकामा अत्यन्तै सफल भएपछि यस बारेमा ल्याटिन अमेरिका, एशिया र पूर्वी यूरोपमा अभै बढी रुचि र खोजको विषय बन्न थाल्यो । हाल आएर यसले एउटा न्याय प्रणालीको बैकल्पिक अवधारणाको रूपमा निश्चित आकार लिईसकेको छ ।

संक्रमणकालीन न्यायको विकासमा मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर-अमेरिकी अदालत (Inter-American Court of Human Rights) को भूमिकालाई महत्वका साथ हेरिन्छ । उक्त अदालतले भेलाक्वे रोड्रिगेज विरुद्ध होन्डुरस (Velasquez Rodriguez Vs. Honduras) को मुद्दामा मानव अधिकार सम्बन्धी राज्यको दायित्वको बारेमा स्पष्ट पारेको छ । आफ्नो निर्णयमा अदालतले बोलेकोछ कि - The state has a legal duty to take reasonable steps to prevent human rights violations and to use the means at its disposal to carry out a serious investigation of violations committed within its jurisdiction, to identify those responsible, to impose the appropriate punishment and to ensure the victim adequate compensation. यस फैसलामा मानव अधिकारका क्षेत्रमा राज्यका आधारभूत रूपमा निम्न चार वटा दायित्व हुने कुरा उल्लेख भएको छ ।

➤ मानव अधिकारको उल्लंघन हुनबाट रोक्न उपयुक्त कदम चाल्नु,

- आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्र भएका मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको प्रभावकारी छानबिन गर्नु,
- उल्लंघनका जिम्मेवार एकिकन गरी उपयुक्त सजाय गर्नु,
- पीडितलाई परिपूरणको सुनिश्चितता गर्नु ।

यस फैसलामा प्रतिपादित सिद्धान्तलाई संयुक्त राष्ट्र संघ अन्तर्गत र क्षेत्रीय स्तरमा भएका मानव अधिकार सम्बन्धी महासन्धी लगायत द्वन्द्व पीडितका सम्बन्धमा पारित सिद्धान्तहरूमा अनुसरण गरिएको छ । त्यसैले, संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणालाई पनि यस फैसलाले अवलम्बन गरेको सिद्धान्तवाट बढी प्रभावित भएको देखिन्छ ।

संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य

राजनैतिक संक्रमणको समयमा द्वन्द्वबाट मुक्ति पाउनुलाई सफलता ठानिए पनि यसलाई पूर्ण उपलब्धी मान्न सकिदैन । सामाजिक सदभाव कायम गरी विगतका घाउहरू विसर्दै जाने र द्वन्द्वबाट खण्डित हुन पुगेको राज्यको न्यायिक प्रणालीको पुनरुत्थान गरी लोकतान्त्रिक प्रणालीको प्रवर्द्धन गर्नु पनि त्यत्तिकै आवश्यक छ । समाजमा न्यायको अनुभूति दिलाउन सकिएन भने त्यसले स्थाई शान्ति दिन सक्दैन । संक्रमणकालीन न्यायको अनुसरण गरेर मात्र संक्रमणको अवस्थामा रहेको मुलुकमा वास्तविक न्यायको अनुभूति दिलाउन सकिन्छ । त्यसैले, यस प्रक्रिया अन्तर्गत दोषी माथि फौजदारी दायित्व स्थापित गर्ने गराउने मात्र होईन, हाल विकसित भएका

मेलमिलाप सम्बन्धी न्याय निरूपणको व्यवहारिक स्वरूपहरूको माध्यमबाट दिगो शान्ति स्थापना गरी मुलुकलाई विकास प्रकृत्यामा अघि बढाउन सकिन्छ भन्ने आत्मविश्वास जगाउनु पनि यसको उद्देश्य हो । यसका अतिरिक्त संक्षेपमा-मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको रोकथाम गर्नु, विगतमा भएका मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको उल्लंघनका घटना, त्यस्तो घटनाका पीडित, जिम्मेवार व्यक्ति वा निकाय अर्थात पीडकको पहिचान गर्नु, उनीहरूलाई सजाय दिलाउनु, जवाफदेहिताको स्थापना गर्नु, दण्डहीनताको अन्त्य गर्नु, समाजमा मेलमिलापको वातावरणको स्थापना गर्नु, पीडितलाई उचित परिपूरणको व्यवस्था गर्नु, राज्य र नागरिकबीच सम्बन्धको पुनःपरिभाषा गर्नु, भविष्यमा त्यस्ता अपराध पुनः दोहोरिन नदिनुका साथै कानूनी साशन, शान्ति, न्याय र लोकतान्त्रिक प्रणालीको प्रवर्द्धन गर्नु संक्रमणकालीन न्यायको प्रमुख उद्देश्यको रूपमा लिन सकिन्छ ।

संक्रमणकालीन न्यायका उपाय

सैद्धान्तिक एवं व्यवहारिक अनुभवका आधारमा संक्रमणकालीन न्यायका लागि मूलतः चार वटा उपाय अवलम्बन गरिन्छ ।

१. सत्यको खोजी (Fact- Finding)
२. अभियोजन (Trials)
३. परिपूरण (Reparation)
४. संस्थागत सुधार (Institutional Reform)

१. सत्यको खोजी (Fact- Finding)

मुलुक तानाशाही व्यवस्थाबाट गुज्रदा होस वा द्वन्द्वबाट, सो अवस्थामा विभिन्न अत्याचारपूर्ण घटनाहरूबाट आक्रान्त बन्न पुगेको हुन्छ, । मानव अधिकारको उल्लंघन, युद्ध अपराध, आमहत्या, मानवता विरुद्धका अपराध आदि घटनाहरू प्रशस्त मात्रामा घटेका हुन्छन् । तर, मानिसमा उब्जेको विगतको डर त्रासले सो कुरा बाहिर आउन सक्दैन । ती कुरा सहज रूपमा जान्न थाहा पाउन सक्ने सक्षम निकायको पनि अभाव रहेको हुन्छ । विगतको सत्य जान्न र त्यसका आधारमा न्यायपूर्ण र शान्त समाजको निर्माण गर्न त्यो यथार्थ सत्य पत्ता लगाउनु पर्ने नै हुन्छ । सत्य जान्न पाउनु प्रत्येक व्यक्तिको अधिकार हो भन्ने कुरा अन्तराष्ट्रिय कानूनले स्वीकार गरेको विषय हो । विगतको सत्य उजागर गरिदिँदा विगतमा सार्वजनिक नभएका सूचना सार्वजनिक गर्न पाउँदा वा भुठ्ठा रूपमा बाहिर आएका सूचनाको वास्तविकता सबैका सामु राख्न पाउँदा वा अकल्पनीय घटनाहरूको विवरण खोली दिँदा पीडित व्यक्तिहरूलाई केही मात्रामा भएपनि राहतको महशुस हुनु स्वभाविक हो ।

विगतका घाउहरू किन पुनः खुला गरिन्छ ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा अर्जेन्टिनाका एकजना पत्रकार Verbitsky भन्छन् - Because they were badly closed. First you have to cure the infection, or they will reopen themselves. हुनपनि विगतमा भएका त्यस्ता अमानवीय र अपमानजनक व्यवहारहरूलाई बाहिर ल्याई दोषीलाई कारवाही गर्ने र पीडितलाई

परिपूरण गर्ने गरिएन भने पछि त्यसले भन भयंकर रूप लिन सक्दछ । सत्यको खोजी गरी उजागर गर्न सकेमा निजहरूलाई विगतलाई विर्सेर भविष्य तर्फ उन्मुख हुने अवसर प्रदान गर्दछ । यसरी सत्य तथ्य उजागर हुन सकेमा एकातर्फ दोषी उपर अभियोजन गर्न सहज हुन्छ, भने अर्को तर्फ राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण निर्माणमा सहजता हुन्छ । विगतमा भएका त्यस्ता क्रियाकलापहरूको छानविन गरी वास्तविक सत्य तथ्य पत्ता लगाउने प्रायस स्वरूप यस्ता सक्रमणबाट गुज्रेका मुलुकहरूमा सत्य आयोग गठन गर्ने प्रचलन छ ।

२. अभियोजन (Trials)

विगतमा भएका ज्यादती, मानव अधिकार र मानवीय कानूनको गम्भिर रूपमा उल्लंघनमा संलग्न दोषीलाई कारवाही गरी पीडितलाई न्याय प्रदान गर्नु राज्यको प्राथमिक दायित्व हो । दोषीलाई कारवाही गरी समाजमा दण्डहिनताको अन्त्य गर्न, भविष्यमा पुनः यस्ता अपराध, आमसंहार र मानवता विरुद्धका अपराध हुन नदिन यस पद्धतिले ठूलो महत्व राख्दछ । कानूनको शासनप्रति सम्मान जगाउनु, पीडितप्रति न्याय र सन्तुष्टि दिलाई बदलाको भावना आउन नदिनु, पुनः यस्ता घटना हुन नदिन प्रभावकारी रोकथाम गर्नु अभियोजनको मुख्य उद्देश्य हो । वास्तवमा पीडक प्रतिको कारवाहीबाट नै दण्डहिनताको अन्य भई अपराधको रोकथाम हुन जान्छ । त्यसैले राज्यले त्यस्ता अपराधका सम्बन्धमा प्रभावकारी अनुसन्धान गरी दोषी उपर आफ्नो राष्ट्रिय अदालतमा अभियोजन गर्नु पर्ने

हुन्छ । राष्ट्रिय अदालत यो दायित्व पूरा गर्न असक्षम भएमा संक्रमणकालीन न्याय प्रदान गर्ने सिलसिलामा आवश्यकता र परिस्थिति अनुसार मिश्रित अदालत (Hybrid) राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय न्यायाधिशाहरुको संलग्नता रहेको) को अवधारणालाई पनि अनुसरण गर्न सकिन्छ । खासगरी बोस्निया हर्जगोभिना, कम्बोडिया, पूर्वी टिमोर, कोसोभो, सियरा लियोन, रुवाण्डा र पूर्वी युगोस्लाभियामा यस्ता अदालत स्थापना भएका थिए । राज्यको कानूनी प्रणालीले त्यस्ता अपराधको सम्बोधन गर्न सक्दैन वा राज्य असमर्थ वा अनिच्छुक हुन्छ भने त्यस्तो अवस्थामा अन्तराष्ट्रिय फौजदारी अदालतको (International Criminal Court- ICC) क्षेत्राधिकार आकर्षित हुन सक्दछ र कुनै पनि मुलुकको न्याय प्रणाली असफल भएको आधारमा सो विषय सुरक्षा परिषद् मार्फत ICC मा प्रस्तुत हुन सक्दछ । अस्थायी न्यायाधिकरण (Ad hoc tribunal) बाट पनि त्यस्ता अपराधको छानबिन तथा कारवाई हुन सक्दछ । जस्तो की पूर्वी युगोस्लाभिया को ICTY र रुवाण्डाको ICTR यस्तै कारवाईका लागि सुरक्षा परिषदको क्षेत्राधिकार प्रयोग गरी स्थापना भएका अस्थाई अदालत हुन् । आम माफी तथा क्षमादान जस्ता विषयहरु विभिन्न शान्ति सम्झौताका अंग हुन सक्दछन् तापनि अन्तराष्ट्रिय कानून अन्तर्गत गम्भिर अपराधका पिडकले त्यसबाट लाभ पाउनु हुदैन । त्यस्तो गम्भिर अपराधमा संलग्न व्यक्तिका सम्बन्धमा प्रभावकारी अभियोजनको व्यवस्था हुनु आवश्यक छ ।

३. परिपूरण (Reparation)

जसरी पीडितहरुलाई सत्य जान्ने अधिकार हुन्छ, त्यसैगरी तत्काल, पर्याप्त र प्रभावकारी परिपूरण प्राप्त गर्ने समेत अधिकार रहेको हुन्छ । जुन कुरा UN Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law ले सुनिश्चित गरेको छ । संक्रमणकालीन न्यायका आयामहरु मध्ये परिपूरण पीडितहरूसंग प्रत्यक्ष महत्व राख्दछ । यसले उल्लंघन भएका अधिकार, सहनु परेका अपमान तथा अन्य क्षतीलाई सम्बोधन गर्ने प्रयास गर्दछ । आफ्ना नागरिकको अधिकारको रक्षा गर्ने, शान्ति सुरक्षाको व्यवस्था गरी अमन चयन कायम राख्ने जिम्मेवारी राज्यको हो । त्यसैले राज्यले मानव अधिकारको उल्लंघनमा जिम्मेवार तथा दोषीहरुलाई कानूनी कारवाही गर्ने दायित्व एकातिर छ भने, अर्को तर्फ नागरिकको हक अधिकारको हनन भए वापत वा नागरिकले कुनै किसिमको हानि नोक्सानी भोग्नु परे वापतको परिपूरण गर्ने प्रमुख दायित्व पनि राज्यमा नै निहित छ । त्यसैले राज्यबाट परिपूरण प्रदान गर्नु भनेको विगतमा भएको अधिकारको उल्लंघनबाट भएका अन्याय, अत्याचार र त्यसबाट हुन पुगेको क्षतिको जिम्मेवारीको स्वीकारोक्तीको माध्यम र ती उल्लंघनका घटनाहरुलाई सम्बोधन गर्ने राज्यको सार्वजनिक प्रतिवद्धता पनि हो । परिपूरणले अन्य संयन्त्रले भन्दा बढि महत्व यस मानेमा पनि राख्दछ कि

यसले पीडितको तात्कालिक अवस्थालाई प्रत्यक्ष रूपमा सम्बोधन गर्दछ । पीडितहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा न्याय प्रदान गर्ने र उनीहरूले भोगेका पीडालाई केही हदसम्म निवारण गर्न सक्ने भविष्यको अवसर दिने उद्देश्यपूर्तीको लागि पनि परिपूरणका कार्यक्रमले सघाउ पुऱ्याउँदछ ।

परिपूरण सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय सिद्धान्त तथा निर्देशनहरू (UN Principles & Guidelines) ले परिपूरण सम्बन्धमा पर्याप्त, प्रभावकारी र तत्काल न्याय प्राप्त हुने गरी उल्लंघनको गम्भिरता र भएको क्षतिको आधारमा कार्य गरिनु पर्दछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । परिपूरण अन्तर्गत निम्न कुराहरू समावेश हुन्छन् ।

(क) प्रतिस्थापन (Restitution)

प्रतिस्थापनले सम्भव भएसम्म पीडितलाई मानव अधिकारको व्यापक हनन वा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गंभिर उल्लंघन भएको भन्दा पहिलेको मौलिक अवस्थामा नै पुनर्स्थापन गर्दछ । पुनर्स्थापना भित्र उपयुक्त तरिकाले स्वतन्त्रताको पुनःस्थापना, मानव अधिकारको उपयोग, पहिचान, पारिवारिक जीवन र नागरिकता प्राप्ती अथवा पहिचान, आफ्नो थात थलो भएको स्थानमा फिर्ती, रोजगारीको पुनःस्थापना र सम्पत्ति फिर्ता जस्ता विषयहरू पर्दछन् ।

(ख) क्षतिपूर्ति (Compensation)

मानव अधिकारको व्यापक हनन वा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गंभिर उल्लंघनका

कारण भएका आर्थिक रूपमा मूल्याङ्कन गर्न सकिने प्रत्येक घटनाको क्षति परिस्थिति र उल्लंघनको गाम्भिर्यताको समानुपातिक हुनेगरी र उपयुक्त किसिमले उपलब्ध गराईनु पर्दछ । जस्तै:

- शारीरिक वा मानसिक क्षति,
- रोजगारी, शिक्षा तथा सामाजिक लाभ लगायतका गुमेका अवसरहरू,
- सम्भावित आर्जन गुम्नु, आर्जनमा नोक्सानी लगायतका भौतिक क्षतिहरू र,
- नैतिक क्षति, कानूनी वा विशेषज्ञको सहयोग, औषधी उपचार सेवाहरू र मनोवैज्ञानिक एवं सामाजिक सेवाहरूका लागि लागेको लागत ।

(ग) पुनर्स्थापना (Rehabilitation)

पुनर्स्थापना भन्नाले पीडितको शारीरिक वा मानसिक स्वास्थ्यको पुनर्स्थापना भन्ने बुझिन्छ । यस अन्तर्गत स्वास्थ्य तथा चिकित्सा सम्बन्धी लागेको खर्च र कानूनी तथा सामाजिक सेवा प्राप्त गर्दा वा पुनर्स्थापन हुँदा लागेको खर्च पर्दछन् ।

(घ) सन्तुष्टि (Satisfaction)

यो नैतिक क्षति वा प्रतिष्ठा वा मर्यादामा पुगेको क्षतिको गैर आर्थिक रूपको परिपूरण हो । यस अन्तर्गत हिंसाको अन्त्य, सत्यको उद्घाटन, बेपत्ताको खोजी, अपहरित र मारिएकाहरूको स्थिति सार्वजनिक, मृतकको सामाजिक संस्कार, सार्वजनिक क्षमा याचना, अपराधीलाई न्यायिक एवं प्रशासनिक दण्ड, मृतक प्रतिको समवेदना र

सम्मान, स्मृति भल्काउने कार्यहरु जस्तै: स्मारक निर्माण, स्मृतिसभा र शैक्षिक अवसरहरुको उपलब्धता जस्ता कुराहरु पर्दछन् ।

(ड) नदोहोरिने प्रतिवद्धता (Guarantee of Non-Repetition)

यो निरोधात्मक प्रकृतिको हुन्छ । यस अन्तर्गत सैनिक लगायत अन्य सुरक्षा निकायमा नागरिक नियन्त्रण, न्यायपालिकाको स्वतन्त्रतालाई सुदृढ, कानून, चिकित्सा, संचार, औद्योगिक क्षेत्र, सार्वजनिक सेवा, सामाजिक सेवाको सुरक्षा तथा सम्बद्ध अधिकारीहरुको मानव अधिकारको संरक्षण एवं अधिकार कर्मीहरुको संरक्षण, मानव अधिकार प्रशिक्षणको संचालन, निजामति तथा कानून लागू गर्ने अधिकारीको आचारसंहिता तथा नैतिकतामा जोड दिने विषयहरु पर्दछन् ।

४. संस्थागत सुधार (Institutional Reform)

संस्थागत सुधारले द्वन्द्वलाई बल प्रदान गरेका वा अधिनायकवादी सत्ताको समर्थन गरेका राज्यका संस्थाहरुको रुपान्तरणलाई इङ्गित गर्दछ । संक्रमणकालमा रहेका राज्यमा संस्थागत सुधार कार्यक्रम लागू गरिनुको मुख्य उद्देश्य कानूनको शासन, मानव अधिकार, असल शासन र न्यायपूर्ण व्यवस्थाको पुनर्वहाली गराउनु हो । विगतमा क्षतविक्षत भएको शासकीय प्रणालीलाई सुदृढ गर्न संस्थागत एवं कानूनी शासनको सुधार गर्ने रणनीतिले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । यस अन्तर्गत सुरक्षा क्षेत्रमा सुधार, अपराध नियन्त्रण,

कानूनी शासनको स्थापना, न्यायपालिकाको सुधार, कानूनमा समयानुकूल सुधार, कानूनी शिक्षाको विस्तार, जेल सुधार, अभियोजनात्मक दक्षता अभिवृद्धि, पीडितको संरक्षण तथा सहयोग, सक्षम नागरिक समाज र नागरिकता तथा परिचयात्मक पद्धति नियमन जस्ता महत्वपूर्ण कुराहरु पर्दछन् ।

संक्रमणकालीन न्यायका यी चारवटै उपायहरु एक आपसमा पूरकका रुपमा रहेका हुन्छन् । सबैलाई समुच्च रुपमा हेरिनु पर्दछ । एकको अभावमा संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य पूरा हुन सक्दैन । विगतका उल्लंघनहरुका कारण देखा पर्ने विभिन्न समस्याहरु प्राय जटिल हुन्छन् । कुनै एउटा तरिकाबाट मात्र तिनको समाधान कठिन हुन्छ । अभियोजन जस्ता न्यायिक उपायहरु अपर्याप्त हुन सक्दछन् । पीडित र पीडकको संख्या अतिनै धेरै भएमा तिनीहरु सबैलाई अदालत मार्फत मात्रै न्याय दिन सम्भव नहुन सक्छ । त्यसमा पनि खासगरी अदालतहरु कमजोर भएका अवस्थामा त यो असम्भव नै हुन्छ । सत्यको खोजी बिनाको परिपूरणलाई रगतको मूल्य (blood money) को रुपमा वा पीडितको मौनता वा मौन स्वीकृती किन्ने प्रयासको रुपमा बुझ्न सकिन्छ । सत्यको खोजी वा परिपूरणका प्रयत्नहरु बिना थोरै संख्यामा पीडकहरुलाई सजाय दिनुलाई राजनैतिक प्रतिशोधको रुपमा हेरिन सक्छ । त्यसैगरी भविष्यमा हुन सक्ने यस्ता दुरुपयोगको रोकथाम गर्ने उपाय वा संस्थागत सुधार बिनाको परिपूरण एवं त्यस्ता घटना नदोहोरिने राज्यको प्रतिवद्धताले कुनै अर्थ राख्दैन । उल्लंघनकर्तालाई सजाय दिने र संस्थागत सुधार गर्ने पहलहरु बिनाको केवल सत्यको खोजी मात्र गर्नुले कुनै

अर्थ राख्दैन । त्यसरी नै पीडितको सत्य जान्ने तथा परिपूरण प्राप्त गर्ने न्याय संगत चाहनाहरु पूर्ति गर्ने कुनै कोशिस बिना गरिने संस्थागत सुधारले सफलता पाउन सक्दैन । पीडकहरुलाई जवाफदेही बनाउने कुराको सुनिश्चितता बिनाको परिपूरणले पीडितको न्याय पाउने हकमा सौदावाजी गरेको आभास हुनुको साथै त्यस्तो परिपूरण पीडकको अन्यायपूर्ण कार्यको देनको रूपमा पाएको महशुस हुन सक्छ । परिपूरण बिनाको संक्रमणकालीन न्यायले पीडितको तात्कालिक अवस्थालाई प्रत्यक्ष रूपमा सम्बोधन गर्न नसक्ने हुँदा प्रभावकारी हुन सक्दैन । त्यसैगरी संस्थागत सुधार हुन नसकेमा त्यस्ता उल्लंघनका घटना नदोहोरिने कुराको सुनिश्चितता हुन सक्दैन । व्यक्तिगत, पारिवारिक तथा सामाजिक सम्बन्धमा लैङ्गिक सवालप्रतिको संवेदनशिलता संक्रमणकालीन न्यायका सबै संयन्त्रहरुका मुख्य तत्व हुनु पर्छ, अनि मात्र महिलाहरुको विशिष्ट पीडाहरुलाई समेत संक्रमणकालीन न्यायले समेट्न सक्छ । यस छलफलबाट संक्रमणकालीन न्याय उपरोक्त कुनै एउटा तत्वबाट मात्र प्राप्त हुने नभै सम्पूर्ण उपायहरुको समष्टिगत अवलम्बनबाट प्राप्त गर्न सकिने कुरामा विश्वास लिन सकिन्छ ।

सत्य निरुपण आयोग

विगतमा भएको द्वन्द्व वा युद्धमा घटेका घटनाको सम्बन्धमा सत्य तथ्य पत्ता लगाउन त्यस्ता द्वन्द्व वा युद्धबाट छुटकरा पाएका मुलुकहरुमा सत्य निरुपण आयोग गठन गर्ने प्रचलन हालका दिनहरुमा बढि मात्रामा देखिएका

छन् । डर त्रास वा अन्य कारणले गुमिसिएर बसेका घटनालाई बाहिर नल्याउँदा सम्म यथार्थता थाहा हुदैन । दोषीलाई कारवाही गर्ने पीडितलाई राहत प्रदान गर्ने र न्याय दिलाउने वातावरण बन्दैन । विगतलाई जान्न, न्यायपूर्ण र शान्त समाजको निर्माण गर्न त्यो यथार्थ सत्य पत्ता लगाउनु पर्ने नै हुन्छ । सत्य जान्न पाउनु प्रत्येक व्यक्तिको अधिकार पनि हो । विगतमा भएका त्यस्ता क्रियाकलापहरुको छानबिन गरी वास्तविक सत्य तथ्य पत्तालगाउन यस्ता संक्रमणबाट गुज्रेका मुलुकहरुमा सत्य आयोगको बढि महत्व रहेको हुन्छ । यस्तो आयोग राज्यद्वारा स्थापित अस्थायी प्रकृतिको गैर न्यायिक एवं अनुसन्धानात्मक निकाय हो । यसले विगतमा भएका मानव अधिकार र मानवीय कानूनको उल्लंघन सम्बन्धी घटनाहरुको छानबिन गर्दछ । जसबाट पीडितहरुको पिडालाई बुझ्न, स्वीकार गर्न र सम्बोधन गर्ने कार्यमा सहयोग पुऱ्याउँदछ, अभियोजनको बाटो खुलाउँदछ, र मेलमिलापको प्रकृतिलाई टेवा पुऱ्याउँदछ । यस्ता आयोगहरु हाल सम्म ३० भन्दा बढि देशहरुमा स्थापना भई सकेका छन् ।

यो आयोग पनि अन्य जाँचबुझ आयोग जस्तै हो, तथापी यो आयोगलाई तिनीहरु भन्दा अधिकार क्षेत्रको दृष्टिले अलि व्यापक, कार्य प्रक्रियाका दृष्टिले स्वतन्त्र र स्वायत्त राखिएको हुन्छ । कुनै घटनाको पीडित र पीडक पत्ता लगाउने मात्र नभई सो घटनाको कारण र समाधानको उपाय समेत सुझाउने सम्मको जिम्मेवारी यो आयोगले प्राप्त गरेको हुन्छ । Priscilla B- Hayner ले सत्य आयोगका ४

वटा विशेषता उल्लेख गरेका छन् । पहिलो, यसले विगतलाई खोतल्दछ । दोश्रो, यसले कुनै निश्चित घटनाको मात्र नभएर इतिहासको कालखण्डको अपराधको बारेमा अनुसन्धान गर्दछ । तेस्रो, यो एउटा अस्थायी निकाय हो, जो आफ्नो प्रतिवेदन बुझाए पछि समाप्त हुन्छ । चौथो, यसलाई राज्यले कानून बमोजिम शक्ति र अधिकार प्रदान गरेको हुन्छ । सत्य आयोगको मुख्य उद्देश्य विगतमा भएका मानव अधिकार र मानवीय कानूनको उल्लंघनका घटनाहरूको छानबिन गर्ने र सो को अभिलेख तयार गर्ने, पीडितका पीडा र अनुभवको अनुभूति गर्ने उपयुक्त मञ्च उपलब्ध गराउने, त्यस्ता घटनाका पीडितलाई परिपूरण, पीडकलाई अभियोजन, माफीका साथै त्यस्ता घटना दोहोरिन नदिन राज्यका तर्फबाट गरिनु पर्ने सुधारका सम्बन्धमा सिफारिस गरी मानव अधिकार प्रति सम्मान जगाई समाजमा दिगो शान्ति, न्याय र मेलमिलापको वातावरणको श्रृजना गर्नु हो । यो आयोगको एउटै सर्वमान्य मोडल छैन, देशको आवश्यकता र अवस्था अनुसार भिन्न र फरक मोडलको हुन सक्छ । सो आयोगबाट सत्य पत्ता लगाउने, अभियोजनको लागि सिफारिस गर्ने, मेलमिलाप गराउने, परिपूरणको सिफारिस गर्ने तथा द्वन्द्व वा युद्धको कारण पत्ता लगाई भविष्यमा त्यस्ता घटना दोहोरिन नदिन संस्थागत सुधारको लागि सिफारिस गर्ने समेतका जिम्मेवारी पूरा गर्ने भएकोले यस्ता आयोग संक्रमणकालीन न्यायको पर्याय जस्तो भई सकेका छन् ।

नेपालमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग स्थापनाका लागि भएको प्रयास

वि.सं. २०५२ सालमा तत्कालिन ने.क.पा. (माओवादी) ले सशस्त्र द्वन्द्वको शुरुवात गरेपछि नेपालमा द्वन्द्वले दशकौं सम्म निरन्तरता पायो । द्वन्द्वको अवधिमा मानव अधिकारको व्यापक हनन तथा अन्तराष्ट्रिय मानवीय कानूनको गंभीर उल्लंघन भई ठूलो संख्यामा मानवीय क्षति हुन गयो । धेरै नागरिकहरू विस्थापित हुन पुगे, सरकारी एवं निजी सम्पत्तिको नोक्सानीका साथै भौतिक पूर्वाधारहरूको व्यापक क्षति हुन पुग्यो । जसका कारण समाजमा अनाथ बालबालिका, एकल महिला, घाईते र अपाङ्ग नागरिकहरूको संख्यामा वृद्धि हुन गयो । आय आर्जन गर्ने घर परिवारको सदस्यको मृत्युले परिवारको विचल्ली हुनगयो । एकातर्फ समाजमा अविश्वास, डर, त्रास, भय एवं बदलाको भावनाको श्रृजना भयो भने अर्कोतर्फ शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, संचार, उद्योग जस्ता भौतिक एवं सामाजिक संरचनाहरूमा क्षति हुन गई देश आर्थिक एवं सामाजिक समस्याहरूमा जकडिन पुग्यो ।

देशलाई यस्तो अवस्थाबाट मुक्ति दिलाई अग्रगमन तर्फ लैजान तत्कालिन ने.क.पा. (माओवादी) र तत्कालीन सात राजनैतिक दलले ऐतिहासिक जनआन्दोलन मार्फत लोकतन्त्र, शान्ति र अग्रगमनको पक्षमा प्रकट भएको जनादेशको सम्मानलाई मूर्तरूप दिने उद्देश्यले २०६३ साल मंसिर ५ गते नेपाल सरकार र तत्कालिन ने.क.पा. (माओवादी) बीच विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भई देशमा एक दशक लामो

सशस्त्र युद्धको समाप्ति भई मुलुक शान्ति र सिर्जनाको युगमा प्रवेश गरेको छ । द्वन्द्वको अवधिमा मानव अधिकारको व्यापक हनन तथा अन्तराष्ट्रिय मानवीय कानूनको गंभीर उल्लंघनबाट जुन धन जनको क्षति भएको छ, समाजमा डर, त्रास र अविश्वासको वातावरण श्रृजना भएको छ, त्यसबाट देश र समाजलाई मुक्त गरी हिजोका घाउ, पिडामा मलम पट्टी लगाई, क्षतीको परिपूरण गरी मेलमिलाप र विश्वासको वातावरण श्रृजना गर्न संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणालाई आत्मसात गर्नु पर्ने हुन्छ ।

यसै कुरालाई हृदयंगम गरी संक्रमणकालीन न्याय प्रदान गर्ने कुरामा विस्तृत शान्ति सम्झौताका पक्षकारहरु संवेदनशिल भएको व्यहोरा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने सम्बन्धमा उक्त सम्झौताको धारा ५.२.५ मा भएको व्यवस्था तथा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको स्थिति सार्वजनिक गर्ने भनी गरिएको प्रतिवद्धताबाट स्पष्ट हुन्छ । विस्तृत शान्ति सम्झौताले आयोग स्थापनाको सम्बन्धमा भनेको छ: “दुवै पक्ष सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानव अधिकारको गंभीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्नहरुको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्न सहमत छन् ।” संझौताको यो व्यवस्था संक्रमणकालीन न्यायको संयन्त्रको रूपमा आयोग गठनको मार्ग दर्शक व्यवस्था हो ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को खण्ड (घ) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गंभीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरुको बारेमा सत्य अन्वेषण गरी समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने कुरालाई राज्यको दायित्वको रूपमा ग्रहण गरिएको छ । यस कुरालाई हृदयंगम गरी सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गर्न नेपाल सरकारबाट विधेयक तर्जुमा भई व्यवस्थापिका संसदमा प्रस्तुत भएको छ ।

यो विधेयकलाई हालको रूप दिने क्रममा नेपाल सरकारबाट भएका प्रयास अनुकरणीय नै मान्नु पर्ने हुन्छ । सरकारले यस विधेयकका सम्बन्धमा केन्द्रिय स्तरमा, क्षेत्रीय स्तरमा र द्वन्द्वबाट वढी प्रभावित जिल्लाहरुको छनौट गरी तिनीहरुको समूहमा (cluster) समेत गोष्ठी अन्तर्क्रिया कार्यक्रम सम्पन्न गरी राय प्रतिक्रिया लिने काम गरेको छ । ती गोष्ठी तथा अन्तर्क्रिया कार्यक्रमहरुमा द्वन्द्व पीडित महिला र पुरुष तथा द्वन्द्वका दुवै पक्षबाट पीडितको समान प्रतिनिधित्व गराएको थियो । यसका अतिरिक्त विभिन्न सैद्धान्तिक सवालहरु (Thematic issues) जस्तै: सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप विधेयकमा महिला हक र सरोकारका सवाल, बालबालिकाको हक र सरोकारका सवाल, आदिवासी जनजाती, मधेशी, दलित, सिमान्तकृत समूह आदिका हक हित र सरोकारका सवालहरुमा पनि छुट्टा छुट्टै गोष्ठी अन्तरक्रिया कार्यक्रमहरु गरी सरोकारवालाहरुको राय प्रतिक्रिया लिने कार्य सम्पन्न भएको थियो ।

यी सबै जसो कार्यक्रममा मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्य गर्ने राष्ट्रिय तथा संक्रमणकालीन न्यायका लागि अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्र (International Center For Transitional Justice) International Committee of Jurists जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरुको समेत सहभागिता रहेको थियो भने राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग तथा नेपाल स्थित संयुक्त राष्ट्र संघ उच्च आयुक्तको कार्यालयको समेत सहभागिता र पर्यवेक्षकीय भूमिका रहेको थियो । यसरी व्यापक रूपमा सरोकारवालाहरुको राय प्रतिक्रिया लिई सो राय सुझावलाई समेत आधारमानी संक्रमणकालीन न्यायका क्षेत्रमा सरोकार राख्ने विज्ञ संघ संस्थाका प्रतिनिधि रहेको समूहसंग विशेष सहयोग लिई विधेयकको मस्यौदालाई अन्तिम रूपमा परिमार्जन गर्ने कार्य भएको थियो । यति कुरा उल्लेख गरी सके पछि दावाका साथ भन्नै पर्ने हुन्छ कि नेपालको कानून निर्माणको इतिहासमा सरोकार वालाहरुसंग यति व्यापक रूपमा राय सुझाव लिएर सहभागितामूलक कानून निर्माण प्रक्रिया (participatory law making process) लाई अवलम्बन गरी तिनीहरुको सुझावलाई यथोचित स्थान दिई परिमार्जन गरी तयार गरीएको यो नै पहिलो विधेयक हो । सरकारको यस कार्यशैलीलाई संक्रमणकालीन न्यायका क्षेत्रमा सक्रिय रहेका राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट प्रसंशा समेत गरिएको छ ।

सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्दा निराकरण हुनु पर्ने सैद्धान्तिक सवालहरु

नेपालमा विगत एक दशक लामो द्वन्द्वको अवधीमा भएका मानव अधिकारको व्यापक हनन तथा मानवता विरुद्धको अपराधका सम्बन्धमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्ने कुरा राज्यको दायित्व हुन आएको छ । सो आयोग गठन गर्न कानूनी व्यवस्थाका लागि सरकारले विधेयक तयार गरी व्यवस्थापिका संसदमा पेश भई सकेको स्थिति छ । उक्त विधेयक मस्यौदाका सम्बन्धमा प्राप्त राय, सुझाव र अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनलाई समेत मध्यनजर राखेर हेर्दा आयोग निर्माण सम्बन्धी कानूनमा केही निश्चित सैद्धान्तिक सवालहरुका सम्बन्धमा सावधानीका साथ टुङ्गोमा पुग्नु पर्ने हुन्छ । ति सैद्धान्तिक पक्षहरुका बारेमा यहाँ संक्षेपमा विवेचना गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

आयोगका लागि छुट्टै कानूनी व्यवस्था किन ?

यसमा कुनै विवाद छैन कि, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग तथा वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको छानबिन आयोगको गठन गर्ने दायित्व सरकारको हो । नेपालमा विद्यमान कानूनी व्यवस्थालाई हेर्ने हो भने जाँचबुझ आयोग ऐन, २०२६ ले कुनै घटनाको जाँचबुझ गरी सरकार समक्ष प्रतिवेदन पेश गर्ने गरी आयोग

गठन गर्न सक्ने अधिकार नेपाल सरकारलाई प्रदान गरेको छ । यसरी एउटा कानूनले अधिकार प्रदान गर्दा गर्दै पनि सो कानून अनुसार आयोग गठन नगरी छुट्टै कानूनी व्यवस्था गर्नु पर्नाको कारण के हो ? प्रश्न उठ्नु अस्वभाविक होईन । त्यसैले यस प्रश्नको निवारण खोज्नु यहाँनिर आवश्यक देखिन्छ ।

यसको एउटा मुख्य कारण स्वतन्त्रता र निष्पक्षता कायम गर्नु हो । हामीलाई थाहा भएकै विषय हो, विगतको द्वन्द्वमा धेरै मानिसहरुको ज्यान गएको छ, कति बेपत्ता पारिएका छन्, कतिले अंग गुमाएका छन्, कति विस्थापित हुन पुगेका छन् । समष्टिमा मानव अधिकारको व्यापक हनन र मानवीय कानूनको गंभिर उल्लंघन भएको छ । यस्ता कार्यमा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा द्वन्द्वका दुवै पक्षको संलग्नता छ । यसरी सरकार आफै संलग्न भएको घटनाको छानविन सरकारले एकलौटी रूपमा गठन गरेको आयोगबाट हुँदा निसन्देह त्यस्तो आयोग सरकारको दबावबाट टाढा रहने अनुमान गर्न सकिदैन, अर्थात् त्यस्तो आयोग न त निष्पक्ष नै हुन्छ, न त स्वतन्त्र । त्यो भन्दा पनि महत्वपूर्ण कुरा त सो आयोग प्रति जनताको स्वामित्वबोध नहुने हुँदा आयोगले निष्पक्ष रूपले काम गरेपनि जनताको विश्वास प्राप्त गर्न सक्दैन । त्यसैले द्वन्द्वका कुनै पनि पक्षको संलग्नता अर्थात् प्रभाव आयोगमा रहनु हुदैन र त्यस्तो प्रभाव छैन भनेर मात्र हुँदैन कि सबैले त्यसको अनुभूती गर्नु पर्छ । त्यस्तो निष्पक्षता र स्वतन्त्रताको अनुभूती दिलाउने शर्तहरु भनेका आयोगको गठन प्रक्रिया, आयोगमा रहने सदस्यको योग्यता, कार्य विवरण, कार्यविधि, सेवा

सुविधा, पदबाट हट्ने अवस्था आदि कुराको स्पष्टता र पारदर्शितामा निर्भर गर्दछ । जुन तत्व सरकारले एकलौटी रूपमा गठन गर्ने आयोगमा प्राप्त हुन सक्दैन । आयोगको स्वतन्त्रता र निष्पक्षताको सुनिश्चितता गरी आयोग प्रति जनताको स्वामित्वबोध गराउनका लागि आयोग गठन सम्बन्धी छुट्टै कानूनी व्यवस्थाको आवश्यकता महशुस गरिएको हो । यसरी स्वतन्त्र र पारदर्शी रूपमा निश्चित लक्ष्यका लागि गठन भएको आयोगको काम कारवाहीबाट मात्र समन्यायको अनुभूति प्राप्त हुन सक्दछ ।

नेपालको अन्तरिम संविधानले जनतालाई सार्वभौम सम्पन्न तुल्याएको छ । जनताले आफ्नो सार्वभौम अधिकारको प्रयोग आफूले छानेका प्रतिनिधि मार्फत गराउँदछन् । त्यसैले यस्ता आयोग गठनको लागि व्यवस्थापिकाबाट छुट्टै कानून निर्माण गर्नु भनेको सो आयोग प्रति जनताको नियन्त्रण कायम राख्नु पनि हो । अर्थात् यसलाई आयोगको संसदप्रति जवाफदेहिताको भावना सिर्जना गर्ने संयन्त्रका रूपमा पनि लिन सकिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनहरुलाई हेर्दा पनि यस्ता आयोगहरु छुट्टै कानूनद्वारा नै व्यवस्था भएको पाईन्छ । यसको उदाहरणको लागि दक्षिण अफ्रिका, सियरालियोन आदि मुलुकहरुको अनुभवलाई लिन सकिन्छ ।

विगतमा भएका आन्दोलनको सफलता पछि तत्कालिन निरङ्कुश सत्ता बचाउन र जनताको मानव अधिकारको हनन गर्ने कार्यमा संलग्न रही जन विरोधी कार्य गर्नेहरुको छानविन गरी सत्य तथ्य पत्तालगाई कारवाहीका लागि सिफारिस गर्न

समेतकालागि मल्लिक आयोग तथा रायमाभी आयोग जस्ता आयोग गठन भई प्रतिवेदन समेत नेपाल सरकारलाई बुझाउन सफल भएका थिए । तर ती आयोगहरूका प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन सकेनन् किन ? ती आयोगको स्वतन्त्रता, निष्पक्षतामा र जनता प्रतिको जवाफदेहितामा सधै शंका र द्विविधा रह्यो अर्थात ती आयोग प्रति जनताको स्वमित्त्वबोध हुन सकेन । त्यसको सबैभन्दा महत्वपूर्ण कारण ती आयोग सरकारले एकलौटी रूपमा अपारदर्शी तरिकाले गठन गरेको थियो । त्यसैले ती आयोगका प्रतिवेदन केवल पुस्तकालयका सजावट बन्न पुगे । विगतका आयोगका कटु अनुभवबाट पनि आयोग गठन सम्बन्धी स्पष्ट र पारदर्शी कानूनी व्यवस्थाको आवश्यकताको महशुस हुन जान्छ ।

आयोगको अधिकार क्षेत्र (Mandate)

आयोगलाई प्रदान गरिने क्षेत्राधिकारले नै संक्रमणकालीन न्यायमा आयोगको भूमिका कस्तो रहने भन्ने कुरा निर्धारण गर्दछ । आयोग गठन गर्दा आयोगलाई कुन कुन विषयमा छानबिन गर्ने अधिकार प्रदान गर्ने र कति अवधिमा घटेका घटनाका बारेमा छानबिन गर्ने आदि विषयमा स्पष्ट हुनु पर्दछ । यस सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनलाई हेर्ने हो भने दक्षिण अफ्रिकाको सत्य आयोगलाई सत्य तथ्य पत्ता लगाउनुको साथै क्षमादान दिने सम्मको अधिकार थियो । दक्षिण अफ्रिकामा सत्य क्षमादान प्रक्रियाको लागि भन्ने भनाई थियो । आयोगको कामगर्ने अवधीको कुरा गर्दा दक्षिण अफ्रिकाको आयोगलाई सन् १९६० देखि १९९४ सम्मका घटनाका बारेमा छानबिन

गर्ने अधिकार थियो भने मोरक्कोको आयोगलाई १९५६ देखि १९९९ सम्म र ग्वाटेमालाको आयोगलाई १९६२ देखि १९९६ सम्मका घटनाको बारेमा छानबिन गर्ने अधिकार प्रदान गरिएको थियो ।

नेपालको सन्दर्भमा कुरा गर्दा विस्तृत शान्ति सम्झौता र नेपालको अन्तरिम संविधानले नै २०५२ फागुन १ गते देखि २०६३ साल मंसिर ५ गते सम्मलाई द्वन्द्वको अवधी मानी सो अवधिमा भएका मानव अधिकारको गंभीर उल्लंघन तथा मानवता विरुद्धको अपराधका सम्बन्धमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्ने कुरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख भएको देखिन्छ । यसबाट आयोगले छानबिन गर्ने अवधीका बारेमा कुनै द्विविधा रहेन । आयोगले के विषयमा छानबिन गर्ने भन्ने सम्बन्धमा पनि मानव अधिकारको गंभीर उल्लंघन तथा मानवता विरुद्धको अपराधका सम्बन्धमा छानबिन गर्ने भन्ने कुरा उक्त दुवै दस्तावेजमा उल्लेख भएको देखिन्छ । छानबिन गरी सत्य पत्तालागे पछि प्राप्त विवरणको आधारमा मुद्दा चलाउने, माफी दिने अधिकार आयोगलाई हुने नहुने भन्ने विषय आयोगको क्षेत्राधिकार निर्धारण गर्दा विचारणीय सवाल हो । यस विषयमा विभिन्न क्षेत्रबाट भिन्न राय सुझाव प्राप्त हुने गरेका छन् । यस सम्बन्धमा नेपालको अन्तरिम संविधानले कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारी समक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार

महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरेको छ भने कुनै पनि सजायलाई माफी, मुलतवी, परिवर्तन वा कम गर्न सक्ने अधिकार मन्त्रपरिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिलाई प्रदान गरेको छ । नेपालमा बन्ने कुनै पनि कानून संविधान प्रतिकुल हुन नसक्ने हुँदा दुबै विषयमा आयोगलाई सिफारिस गर्न सक्ने सम्मको जिम्मेवारी प्रदान गरिनु व्यवहारिक हुने देखिन्छ ।

आयोगको स्वतन्त्रता र स्वायत्तता

वास्तवमा न्याय प्रदान गर्न अर्थात जनतालाई न्यायको अनुभूती दिलाउन आयोग आफ्नो काम कारवाही गर्न स्वतन्त्र र स्वायत्त हुनु पर्दछ । यी कुराहरु व्यक्त गरेर मात्र हुने होइनन् । आयोगको स्वतन्त्रता र स्वायत्तता आयोगको स्थापना, गठन प्रक्रिया, आयोगका सदस्यहरुको नियुक्ति प्रक्रिया, अवकाश प्रक्रिया, तिनीहरुको सुविधाको सुनिश्चितता, श्रोत साधनको व्यवस्था आदि कुराले निर्धारण गर्दछ ।

सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगले सार्वजनिक रुपमा पारदर्शी हिसावले कार्य संचालन गर्ने भएकोले नै यो आयोग अरु किसिमका आयोगहरु भन्दा भिन्न हुन्छ । यसको गठन लगायत सदस्यहरुको नियुक्तिमा व्यापक सहभागिता गराई नियुक्तिका लागि सल्लाह र सुझाव दिने अवसर प्रदान गर्ने चलन यसको अनुभव संगालेका मुलुकहरुमा छ । कतिपय मुलुकहरुमा सर्वसाधारणलाई आयोगको सदस्यको रुपमा नियुक्ति हुन चाहने व्यक्तिको नाम प्रस्ताव गरी पठाउने अवसर समेत दिईएको देखिएको छ ।

यसो गर्दा नागरिकहरुको प्रत्यक्ष सहभागिता भई आयोग गठन प्रति सबैको सहमति सजिलै प्राप्त हुन सक्दछ । त्यसैले, आयोगका सदस्यहरुको नियुक्तिको लागि निश्चित प्रक्रिया तोकी पारदर्शीता अपनाउन सकियो भने सक्षम व्यक्तिको छनौटमा टेवा पुग्दछ र आयोग प्रति जनताको विश्वास बढ्दछ ।

त्यसैगरी सदस्यहरुको कार्यावधी पनि स्पष्ट हुनु आवश्यक छ । सरकारलाई स्वेच्छाचारी तरिकाले सदस्यलाई अवकाश गर्न सक्ने अधिकार दिईयो भने आयोग उपर सरकारको नियन्त्रण रहन्छ र आयोगले स्वतन्त्र महशुस गर्न सक्दैन । त्यसैले, सदस्यको अवधि कति हुने, कुनै कारण पदबाट हटाउनु पर्ने भएमा कुन प्रक्रिया अपनाउने आदि कुरा कानूनमानै स्पष्ट हुनु आवश्यक छ ।

त्यसका अतिरिक्त आयोगका सदस्यहरुको सुविधा लगायतका सेवाका शर्त समेत कानूनबाट स्पष्ट हुन पर्दछ । त्यसो नभई आयोगको स्थापना सरकारको प्रशासकीय अधिकार प्रयोग गरी गठन भयो, सदस्यहरुको नियुक्ति अपारदर्शी तरिकाले भयो, अवकाश गर्ने अधिकार स्वेच्छाचारी रुपमा सरकारलाई दिईयो, सुविधा लगायत श्रोत साधन सरकारको नियन्त्रणमा राखियो भने आयोगलाई जति सुकै स्वतन्त्र र स्वायत्त भनीए पनि त्यो वास्तविक रुपमा स्वतन्त्र र स्वायत्त हुन सक्दैन । त्यसैले यी सबै कुरा स्पष्ट र पारदर्शी हुने गरी कानूनमा व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन हेर्दा चिलीको आयोग कार्यकारी अधिकारबाट गठन भएको थियो

भने एलसाल्भाडोरमा संयुक्त राष्ट्र संघको समन्वयमा र मोरक्कोमा राजाबाट गठन भएका थिए । दक्षिण अफ्रिका (राष्ट्रिय एकता तथा मेलमिलाप ऐन, १९९५), सियरालियोन (सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप ऐन, २०००) मा जस्तो व्यवस्थापकीय कानून बमोजिम गठन हुने आयोगले वैधता प्राप्त गर्दछ । विशेष ऐन अर्थात् व्यवस्थापकीय अधिकारबाट गठन हुने आयोगमा भन्दा कार्यकारी अधिकारबाट गठन हुने आयोगमा वैधताको प्रश्न बढि उठ्ने गर्दछ । सबै पक्षको सहभागिता अर्थात् परामर्शमा कानूनले तोकेको पारदर्शी प्रक्रिया पूरा गरी गठन हुने आयोगले राष्ट्रिय अन्तराष्ट्रिय समर्थन प्राप्त गर्दछ । यसका माध्यमद्वारा न्याय, शान्ति र मेलमिलाप कायम गर्न सहज हुन्छ । त्यसैले छुट्टै कानून निर्माण गरी आयोग गठन गर्ने गरी हामीले जुन बाटो अपनाएका छौं त्यो बाटो वैधता प्राप्त आयोग गठन गर्ने सही बाटो हो भन्न सकिन्छ ।

आयोगको संरचना

आयोग कत्रो आकारको हुने र आयोगमा रहने सदस्य कुन कुन क्षेत्रबाट प्रतिनिधित्व गराउने भन्ने कुराको अतिरिक्त अन्तराष्ट्रिय व्यक्तित्वलाई आयोगमा सदस्यको रूपमा राख्ने कि नराख्ने भन्ने सम्बन्धमा पनि स्पष्ट हुनु आवश्यक हुन्छ । आकारको कुरा गर्दा पूर्वी टिमोरमा राष्ट्रिय स्तरमा ७ जना, पेरुमा १२ जना, सियरालियोनमा ७ जना र दक्षिण अफ्रिकाको आयोगमा १७ जना सदस्यहरु रहेका थिए । एल साल्भाडोरको आयोगमा ३ जना सदस्यहरु थिए । एल साल्भाडोरका सबै सदस्य विदेशी थिए, भने

उगाण्डाको आयोगमा सबै सदस्य स्वदेशी नागरिक थिए । सियरालियोनको आयोग मिश्रित किसिमको थियो । दक्षिण अफ्रिकाको आयोगमा १७ जना सदस्य मध्ये ७ जना सदस्य महिला थिए र अन्य धार्मिक, क्षेत्रीय, जातीय लगायत सबै क्षेत्रको प्रतिनिधित्व यस आयोगमा थियो । त्यसैले, हाल सम्मका आयोग मध्ये यो आयोग सबै भन्दा बढि समावेशी थियो भन्न सकिन्छ । मोरक्कोको आयोगमा १७ जना सदस्यमा १ जना मात्र महिलाको प्रतिनिधित्व रहेको थियो । आयोगको गठनलाई हेर्दा हालसम्म कुनै पनि देशका आयोगमा महिलालाई नेतृत्व दिईएको पाईदैन । नेपालको आयोगको आकारको कुरा गर्दा हाल सरकारले प्रस्ताव गरेको सख्या (सात जना) देशको भौगोलिक क्षेत्र र जनसंख्याको हिसावले अन्यथा भन्न मिल्ने अवस्था रहदैन ।

नेपालको शान्ति प्रक्रिया आफ्नै किसिमको छ । जब हामी हाम्रा कठिन घडिमा बार्ता, सहमति र सम्झौताको प्रक्रियाद्वारा शान्ति सम्झौता सम्पन्न गर्दा समेत विदेशीको संलग्नता आवश्यक ठानिएन । भने, यस आयोगका माध्यमले संक्रमणकालीन न्यायलाई सफलता साथ सम्पादन गर्न हामी नेपालीनै सक्षम छौं । आवश्यक परेका वखत प्राविधिक सल्लाह सबैसंग लिन सकिनेनै हुँदा आयोगमा सबै सदस्य नेपाली रहनु उचित हुन्छ । संयुक्त राष्ट्रसंघीय सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव नं. १३२५ ले महिला, शान्ति र सुरक्षामा जोड दिँदै शान्ति प्रक्रियामा महिला सहभागिता हुनु पर्ने कुरामा जोड दिएको छ । जसको पालन संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्य भएको नाताले हाम्रो लागि वाध्यात्मक छ । अहिले

नेपालमा सबै भन्दा वढी प्रश्न उठ्ने गरेको र सफलता प्राप्त गरेको मुद्दा समावेशीकरणको मुद्दा हो र यो विषयले आयोग गठनमा पनि प्राथमिकता पाउनु पर्दछ । हरेक दृष्टिकोणबाट समावेशी र सक्षम आयोग बन्नु पर्दछ ।

आयोगको कार्यावधि

आयोगलाई आफूले पाएको जिम्मेवारी पूरा गर्नका लागि कति समय प्रदान गर्ने भन्ने विषयमा पनि कानून स्पष्ट हुनु आवश्यक छ । कति अवधीका घटनाको छानबिन गर्ने भन्ने कुराले पनि आयोगको कार्यावधिमा भूमिका खेल्दछ । यस सम्बन्धमा गठित पछिल्ला आयोगहरूले सार्वजनिक सुनुवाईका कार्यक्रमहरू समेत संचालन गर्ने हुनाले पनि आयोगका लागि वढी समय लाग्ने गरेको छ । वास्तवमा दक्षिण अफ्रिकाको आयोगले नै पीडितमुखी सार्वजनिक सुनुवाईलाई प्रयोगमा ल्याएको हो । त्यसैले सत्य आयोगको ईतिहासलाई दक्षिण अफ्रिको सत्य आयोग अगाडि र पछाडि गरी हेर्ने गरिन्छ । सार्वजनिक सुनुवाईले जनताको चेतना र सहभागितामा अतुलनीय फरक ल्याएको छ । समयावधिका हिसावले पूर्वी टिमोरको आयोगले ५ वर्ष लगाएको थियो । पेरु र सियरा लियोनको आयोगहरू २/२ वर्ष लगाएका थिए भने दक्षिण अफ्रिकाको आयोगले ७ वर्ष लगाएको थियो । नेपालमा यस आयोगका लागि २ वर्ष प्रस्ताव गरिएको र २ वर्षमा कार्य सम्पन्न गर्न नसकेमा अर्को १ वर्ष थप हुन सक्ने गरी व्यवस्था गर्नु सान्दर्भिक नै देखिन्छ ।

आयोगलाई प्रदान गरिने अधिकार

कुनै पनि आयोगलाई दिईएको अधिकारले आफ्नो सफलता र पहुँचलाई निर्धारण गर्न मद्दत गर्दछ । शुरुमा ल्याटिन अमेरिकी देशका आयोगलाई छानबिन गर्ने अधिकार मात्र थियो । पछिका दिनहरूमा सुनुवाई गर्ने अधिकारका साथै केही न्यायिक अधिकार समेत आयोगले प्राप्त गरेका छन् । जस्तो कि, पूर्वी टिमोरको आयोगलाई सत्यको खोजी गर्ने, सामुदायिक मेलमिलाप गराउने तथा सार्वजनिक सुनुवाई गराउने अधिकार प्रदान गरिएको थियो । पेरुको आयोगलाई पनि सार्वजनिक सुनुवाई गर्ने अधिकार थियो । दक्षिण अफ्रिकामा सार्वजनिक सुनुवाई लगायत आम माफीको अधिकार पनि आयोगलाई प्राप्त थियो भने, मोरक्कोमा पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने सम्मको अधिकार आयोगलाई प्रदान गरिएको थियो । नेपालको सन्दर्भमा कुरा गर्दा आयोगलाई छानबिन गर्ने, सार्वजनिक सुनुवाई गर्ने देखि लिएर मेलमिलाप गराउन सक्ने अधिकार दिईनु आवश्यक छ । आम माफी एवं परिपूरणका सम्बन्धमा सरकार समक्ष सिफारिस गर्न सक्ने सम्मका अधिकार प्रदान गरिनु उपयुक्त हुन्छ ।

आयोगका सहयोगिहरूको सुरक्षा

आयोगले मानवाधिकार उल्लंघन लगायत आयोगको क्षेत्राधिकार भित्र पर्ने घटना वा कामका सम्बन्धमा अनुसन्धान वा छानबिन गर्ने क्रममा सो घटना वा काम कारवाहीका कारण पीडित भएका वा सो घटना वा काम कारवाही प्रत्यक्ष रूपमा देख्ने वा सो घटना वा काम कारवाहीका

सम्बन्धमा जानकारी पाएका व्यक्तिहरुको सहयोग बिना आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्न सक्दैन । ती व्यक्तिहरु विगतमा भएका गतिविधिबाट त्रसित भई रहेका हुन्छन् । उनीहरुको सुरक्षाको पूर्ण प्रत्याभूती नहुँदासम्म उनीहरुबाट सहयोग पाउन सकिदैन । आयोग समक्ष बयान दिएको आधारमा साक्षीको सुरक्षामा आघात पर्ने अवस्था भएमा आयोगको सिफारिशमा नेपाल सरकारले त्यस्ता साक्षीको आवश्यक सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने प्रावधान कानूनद्वारा नै व्यवस्थित हुन पर्दछ । साथै सुरक्षाको सम्वेदनशिलता र गाम्भीर्यता हेरी साक्षीलाई निश्चित अवधिको लागि खाने र बस्ने विशेष किसिमको व्यवस्था अयोगले गर्न सक्ने र घटनाको प्रकृति, घटनामा संलग्न व्यक्ति/अधिकारीको हैसियत र साक्षीले दिने प्रमाणको आधारमा विशेष सम्वेदनशील घटनाका साक्षीको सुरक्षामा विशेष सतर्कता अपनाइने कुराको प्रत्याभूति गरिनु पनि उत्तिकै आवश्यक छ ।

आयोगको स्वच्छता र निष्पक्षताको प्रत्याभूति

आयोगले आफ्ना काम कारवाहीहरु कानूनी एवं न्यायका मान्य सिद्धान्तका आधारमा स्वच्छरूपमा संचालन गर्नुपर्ने हुन्छ । आयोग र समितिका पदाधिकारीहरुले राजनैतिक आस्था, कुनै विचार वा अन्य कुनै आधारमा पक्षपात, मोलाहिजामा नपरि कुनैपनि दवाव बिना स्वतन्त्र रूपमा पेशागत कार्य गर्नु पर्ने हुन्छ । कुनै पदाधिकारीहरुले आयोगको काम कारवाही गर्दा त्यस मुद्दामा आफ्नो कुनै सम्बन्ध, स्वार्थ गाँसिएर

स्वतन्त्र र निष्पक्ष कार्य सम्पादन गर्न नसक्ने अवस्था आएमा आयोगमा त्यस कुराको तुरन्त सूचना गर्नुपर्ने र त्यसरी सूचना दिएमा वा सूचना नगरे पनि कुनै तरहले आयोगलाई सो कुराको जानकारी हुन आएमा आयोगले त्यस्तो सदस्यलाई सो कारवाहीबाट अलग राख्ने व्यवस्था कानूनमा रहनु आवश्यक देखिन्छ ।

महिला र बालबालिकाका सम्बन्धमा विशेष व्यवस्था

द्वन्द्वका कारणले सबैभन्दा पीडित समूह महिला तथा बालबालिकाको समूह हो । न्यायका आधुनिक मूल्य मान्यताहरुले के कुरा स्वीकार गरी सकेका छन् भने महिला र बालबालिका समावेश भएको कुनै पनि मुद्दा मामिलामा छानविन गर्दा तिनीहरुका सम्बन्धमा अन्य व्यक्ति सरहको सुरक्षा र अनुसन्धान पढ्ती पर्याप्त हुँदैन । सामान्यतः आयोग वा आयोग अन्तर्गत गठीत समितिले आफ्नो काम कारवाई खुल्ला रूपमा गर्नु पर्ने हुन्छ । त्यस्तो कारवाईबाट महिला र बालबालिकाको अहित हुन सक्छ । त्यसैले खुला कारवाई गर्दा व्यक्तिको सुरक्षा, इज्जत वा अन्य मानवीय संवेदनशिलताको विपरित हुने, शान्ति व्यवस्थामा खलल हुन जाने र सम्बन्धित व्यक्तिको सुरक्षामा आघात पर्ने अवस्था भएमा त्यस्ता मुद्दाको कारवाई गोप्य रूपमा गर्नु पर्ने हुन्छ । महिला हिंसा, बलात्कारका अतिरिक्त महिला र बालबालिका माथि भएका अन्य अपराधका सम्बन्धमा गरिने अनुसन्धान र सुनुवाई गोप्य हुने गरी कानूनी व्यवस्था गर्नु पर्दछ । यसका अतिरिक्त बालबालिकाका सम्बन्धमा कुनै कुरा

बुझ्नु परेमा बालमनोविज्ञानवेत्ताको सहयोग लिने व्यवस्था हुनु पनि उत्तिकै जरुरी छ ।

मेलमिलाप सम्बन्धी व्यवस्था

संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य समाजमा मेलमिलापको वातावरण श्रृजना गर्ने पनि हो । त्यसैले आयोगलाई सामान्य किसिमका घटनाका पीडक र पीडित बिच मेलमिलाप गराउन सक्ने अधिकार दिईनु पर्दछ । दक्षिण अफ्रिकाको आयोगलाई मेलमिलाप गराउने पूर्ण अधिकार प्राप्त थियो भने, पूर्वी टिमोरको आयोगलाई सामुदायिक मेलमिलापको अधिकार थियो । नेपालमा बन्ने आयोगलाई पनि सामान्य खालका घटनामा मेलमिलाप गराउने अधिकार दिईनु बुद्धिमानी ठहर्छ । तर, मेलमिलापको लागि न्यायमा सौदावाजी गरिनु हुँदैन । पीडितको परिपूरण पाउने हक सुनिश्चित गरी, पीडकलाई सार्वजनिक रुपमा गल्ती स्वीकारी माफी माग्न लगाएर मात्र मेलमिलाप गराउने व्यवस्था गरिनु उपयुक्त हुन्छ ।

क्षमादान सम्बन्धी व्यवस्था

क्षमादान आफैमा विवादास्पद विषय हो । कतिपय मानव अधिकारवादीहरु क्षमादान दिइनु हुँदैन, यसले दण्डहिनतालाई प्रश्रय दिन्छ, भन्ने तर्क गर्दछन् । अवश्य पनि सबै अवस्था र अपराधमा गरिने क्षमादानले न्याय र शान्तिलाई नै चुनैती दिन सक्छ । अधिकांश आयोगलाई क्षमादानको अधिकार हुँदैन । दक्षिण अफ्रिकाको आयोगलाई क्षमादानको पूरा अधिकार दिईएको

थियो । त्यसैले त्यहाँको आयोगलाई Amnesty आयोग भनी आलोचना गर्ने गरिन्छ । आयोगलाई नै यो अधिकार नदिए पनि आयोगको सिफारिसमा राज्यको सर्वोच्च निकायबाट आममाफी गर्न सकिने व्यवस्था गर्नु उचित हुन्छ । तरपनि, पीडितलाई पुग्न गएको पीडाको सम्बोधन नभई, समाजमा मेलमिलापको वातावरण सृजना नभई एकतर्फी रुपमा गरिएको क्षमादानले समाजमा नकारात्मक असर पुग्न सक्छ । पारदर्शी रुपमा प्रक्रिया समेत निर्धारण गरी गरिएको क्षमादानले पीडित, पीडक लगायत सबै पक्षलाई लाभ हुन सक्छ । तर, हत्या, यातना, बलात्कार, व्यक्ति वेपत्ता पार्ने, अपहरण तथा शरीर बन्धक जस्ता गंभिर अपराधका पीडकलाई भने क्षमादान गर्न सकिने गरी व्यवस्था गरिनु हुँदैन ।

प्रतिवेदन कार्यान्वयनको सुनिश्चितता

आयोगको प्रमुख जिम्मेवारी सत्यको खोजी गर्ने र जानकारी सरकार समक्ष प्रतिवेदन गर्ने नै हो । त्यसरी आयोगबाट पेश भएको प्रतिवेदन कार्यान्वयन हुन सकेन भने आयोगले जतिसुकै सक्षमता वा निष्पक्षताका साथ कार्य गरे पनि त्यसको कुनै अर्थ रहँदैन । आयोगको कार्यान्वयन सम्बन्धी विषय सदैव विवादास्पद विषय हो । कतिपय देशका यस्ता आयोगका प्रतिवेदनको कार्यान्वयनमा देखिएका कमी कमजोरीले संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा माथिनै चुनौति दिएका छन् । नेपालको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने पनि विगतमा गठित मल्लिक आयोग, रायमाभी आयोग जस्ता आयोगको कार्यान्वयनमा देखिएको उदासिनताले यस्ता आयोग गठन गरी

कुनै पनि कार्य गर्ने गराउने विषयमा नेपाली जनता सकारात्मक हुन सक्ने अवस्था रहँदैन । आयोग सम्बन्धी विधेयकका सम्बन्धमा भएका विभिन्न गोष्ठी, अन्तरक्रिया कार्यक्रममा आम जनताले सबै भन्दा बढि चासो देखाएको विषय पनि यहि नै हो । त्यसैले, आयोगको प्रतिवेदन सार्वभौम संसदमा पेश गर्ने र संवैधानिक रुपमा नै मानव अधिकारको उल्लंघन सम्बन्धी विषयमा छानविन गरी सरकारलाई आवश्यक सिफारिस गर्न अधिकार प्राप्त निकायको रुपमा रहेको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई प्रतिवेदन कार्यान्वयनको अनुगमनको जिम्मा दिनु बुद्धिमानी हुन्छ । अनुगमनबाट कमि कमजोरी देखिएका विषयमा कार्यान्वयनको लागि सो मानव अधिकार आयोगले सरकारलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने र त्यसको पालना सरकारबाट बाध्यात्मक रुपमा हुनु पर्ने व्यवस्था राखिनु उपयुक्त देखिन्छ ।

निष्कर्ष

संक्रमणकालीन “न्याय” न्यायको नविनतम अवधारणा हो । द्वन्द्व वा तानाशाही शासन व्यवस्थाबाट मुक्त भइ संक्रमणको अवस्थामा रहेको मुलुकका नागरिकहरूले त्यस्तो द्वन्द्व वा तानाशाही शासनको अवधिमा आफ्नो हक अधिकार गुमाउन बाध्य भएका हुन्छन् । तत्कालीन अवस्थामा गुमेका हक अधिकारको सम्बोधन मुलुकमा विद्यमान न्याय प्रणालीबाट सम्भव हुँदैन । त्यसैले, त्यस्ता मुलुकहरूमा संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणालाई अनुसरण गरिएको हुन्छ । संक्रमणकालीन न्याय प्रदान गर्न मुख्यत सत्यको खोजी (Fact-Finding),

अभियोजन (Trials), परिपूरण (Reparation) र संस्थागत सुधार (Institutional Reform) जस्ता उपायहरू (Pillars) अवलम्बन गरिन्छ । हुन त कतिपयले मेलमिलाप (Reconciliation) र सुनुवाई, रोक (Vetting /disqualification/ Lustration) लाई समेत भिन्न उपाएको रुपमा उल्लेख गरेको पाईन्छ, तर यि दुई विषय पनि उपरोक्त चार उपाय भित्र समेटिने हुँदा प्राय चार वटा उपायलाई नै मुख्य उपाएको रुपमा लिईन्छ । संक्रमणकालीन न्यायको मुख्य उद्देश्य विगतमा भएका मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको उल्लंघनका घटनाको छानविन गर्नु, त्यस्तो घटनाका पीडित, जिम्मेवार व्यक्ति वा निकाय अर्थात पीडकको पहिचान गर्नु, उनीहरूलाई सजाय दिलाउनु, जवाफदेहिताको स्थापना, दण्डहीनताको अन्त्य गर्नु, समाजमा मेलमिलापको वातावरणको स्थापना गर्नु, पीडितलाई उचित परिपूरणको व्यवस्था गर्नु र भविष्यमा त्यस्ता अपराध पुनः दोहोरिन नदिनु हो । यी अभिष्ट पूरा गर्नका लागि त्यस्ता मुलुकहरूमा सत्य निरूपण आयोगहरू गठन गर्ने प्रचलनले प्रश्रय पाएको छ । यो आयोगलाई संक्रमणकालीन न्याय प्रदान गर्ने एउटा महत्वपूर्ण संयन्त्रको रुपमा स्वीकार गरिएको छ ।

पीडक र पीडितको पहिचान, सो प्रमाणित गर्न आवश्यक पर्ने ठोस प्रमाणको अभावबाट श्रृजीत समस्या, घटनामा उच्चस्तरीय पदाधिकारीहरूको संलग्नता र तिनीहरूको आयोग प्रतिको असहयोग जस्ता विषय संक्रमणकालीन न्यायको लागि आफैमा चुनौतिपूर्ण छन् । विगतलाई उजागर गरी फौजदारी कारवाईमा

मात्र जोड दिंदा पुनःद्वन्द्व भड्कने खतरा रहन्छ । मेलमिलाप तर्फ जोड दिंदा अपराधीहरुले उन्मुक्ति पाउने अर्को खतरा रहन्छ । यसरी हेर्दा सत्य, न्याय र मेलमिलाप विचको समन्वय ल्याउने विषय कम चुनौतीपूर्ण छैन । मेलमिलापको नाममा अपराधीलाई उम्कन दिईनु हुँदैन । न्यायको नाममा समाजमा मेलमिलापको वातावरण कायम गर्ने जिम्मेवारीलाई पनि विर्सनु हुँदैन । तर, द्वन्द्वका दुई पक्ष पीडित र पीडक मध्ये पीडक बिना शर्त क्षमादान चाहन्छ, भने पीडित त्यस्ता पीडकलाई कारवाई गर्नु पर्ने र कुनै पनि शर्तमा क्षमादान गर्न नहुने करामा जोड दिन्छन । त्यसैले, सत्य, न्याय र मेलमिलाप यी तिनै कुरालाई समन्वयमा ल्याई अगाडि बढ्नु पर्ने कुरालाई संक्रमणकालीन न्यायले जोड दिन्छ ।

संक्रमणकालीन न्यायको यस अवधारणाको अवलम्बनबाट समाजमा न्याय र मेलमिलाप कायम राख्ने कुरामा नेपाल प्रयाशरत छ । विगतमा भएको सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानव अधिकारको गंभीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्नहरुको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्ने कुरामा नेपाल प्रतिबद्ध छ । सोही अनुरूप सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गर्न विधेयक तयार गरी नेपाल सरकारले व्यवस्थापिका -संसदमा प्रस्तुत गरी सकेको छ । नागरिकको सत्य जान्न पाउने हक, परिपूरणको हक, न्याय पाउने हक सुनिश्चित गर्न प्रस्तुत

भएको सो विधेयकले कानूनी रुप धारण नगरे सम्म सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन हुन सक्दैन र अन्तत संक्रमणकालीन न्याय प्राप्त हुन सक्दैन । त्यसैले यो आयोग गठन गर्ने र सो मार्फत विगतका घटनाको बारेमा छानबिन गराउने कुरामा राजनैतिक रुपमा पूर्ण प्रतिबद्ध भई ऐन निर्माण हुनु आजको आवश्यकता हो । यसरी विधेयकले ऐनको रुप धारण गरीसके पछि सो ऐन बमोजिम गठन हुने सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले स्वतन्त्र, निस्पक्ष र स्वायत्त भई आफ्नो काम कारवाई सुचारु रुपले सम्पन्न गर्न सक्नेछ । यो आयोगले सत्य पत्तालगाउने छ, पीडितलाई परिपूरणको सिफारिस गर्नेछ, पीडकलाई कारवाहीको सिफारिस गर्नेछ, समाजमा मेलमिलापको वातावरण श्रृजना गर्नेछ र समष्टिगत रुपमा भन्नु पर्दा नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायको प्रत्याभूति भएको महशुस हुनेछ भन्ने कुरा विश्वास गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- ✚ इन्टरनेसनल कमिटी अफ जुरिस्ट, **उपचारको अधिकारको गम्भिर उल्लंघनमा परिपूरणको अधिकार**, इडिसिओनेस एन्ट्रोपोस, बागोटा, कोलम्बिया ।
- ✚ राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, **मानव अधिकार सम्बन्धी श्रोत सामग्री**, राम शाह पथ, काठमाडौं, २००९ ।
- ✚ संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल, **संक्रमणकालीन न्याय**, २०६४ ।
- ✚ संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल, **द्वन्द्वोत्तर राज्यहरुका लागि कानूनी शासनका औजार**, २०६३ ।
- ✚ डा. त्रिलोचन उप्रती, केशवप्रसाद बास्तोला, **संक्रमणकालिन न्याय र मानव अधिकार**, सत्यको खोजीका लागि सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग, २०६४ ।
- ✚ शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, **तथ्य र तथ्याङ्क**, सिंहदरवार, काठमाडौं, २०६५ ।
- ✚ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ।
- ✚ जाँचबुझ आयोग ऐन, २०२६ ।
- ✚ Howard Zehr, **The Little Book of Restorative Justice**, Good Books .
- ✚ Mark Freeman, **Truth Commission and Procedural Fairness**, Cambridge University Press.
- ✚ Priscilla B. Hayber, **Unspeakable Truths**, published in 2002, New York.

स्थानीय शान्ति समिति : संक्षिप्त जानकारी

दुर्गानिधि शर्मा
सह सचिव
शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय

पृष्ठभूमि

शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको स्थापनासँगै स्थानीय शान्ति समितिको अवधारणाले संस्थागत मान्यता प्राप्त गरेको हो । नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०६४ (संसोधन सहित) अनुसार शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयका कामहरूमा “स्थानीय शान्ति समिति” समेत उल्लेखित छ । स्थानीय शान्ति समितिको स्थापना, गठन, संचालन र रेखदेखमा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष संलग्नता रहेकोछ ।

२०६३ साल चैत्र १८ गते स्थापित शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय (यस पछि “मन्त्रालय” भनिएको) ले मिति २०६४।४।१० गते स्थानीय शान्ति समिति (यसपछि “समिति” भनिएको) स्थापना गर्न कार्यक्षेत्रगत शर्तहरू

(Terms of Reference) मन्त्रपरिषद्मा पेश गर्‍यो । मन्त्रपरिषद्ले विस्तृत छलफल गरी निर्णय गर्न मन्त्रपरिषद्कै राजनैतिक समितिमा मिति २०६४।४।१६ मा पठाई यसलाई उच्च प्राथमिकतामा राखेर २०६४।५।२ गते समितिको बैठक बसी कार्यक्षेत्रगत शर्तहरू उपर विस्तृत छलफल एवं परिमार्जन गरी “स्थानीय शान्ति समितिको कार्यक्षेत्रगत शर्तहरू, २०६४” स्वीकृत गर्‍यो ।

समितिको गठन

स्थानीय शान्ति समिति गठन गर्ने प्रयोजनको लागि सम्बन्धित जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीले जिल्लामा क्रियाशील रहेका विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्ने राजनैतिक दलहरू; व्यवस्थापिका-संसदमा प्रतिनिधित्व गर्ने र जिल्ला स्तरीय कार्य समिति

भएका अन्य राजनैतिक दलहरु; स्थानीय स्तरमा राजनैतिक उपादेयता भएका समूहहरु; महिला, जनजाति, दलित, मधेसी जस्ता समूहहरुको समुचित ढंगले प्रतिनिधित्व गर्ने शान्ति संगठनहरु र शान्ति प्रवर्द्धनमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याएका वा यस क्षेत्रमा काम गरेको विगतको कार्य अनुभव भएका नागरिक समाज तथा विभिन्न क्षेत्रका प्रतिनिधिहरु समेत सहभागी गराई शुरुआति बैठक (initial meeting) आयोजना गर्न सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरुलाई निर्देशन गर्ने कार्य गरियो । यस अनुरूप गृह मन्त्रालयले पाँचै वटा क्षेत्रीय प्रशासन कार्यालयहरुमा परिपत्र गरी सबै जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरुलाई आवश्यक कार्य गर्न, गराउने व्यवस्था भएको छ ।

शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको अग्रसरतामा गृह मन्त्रालयको सहयोगवाट सबै जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरुले समिति गठन गर्ने प्रयोजनकालागि शुरुआति बैठक प्रारम्भ गरे । यसै बीच समितिहरुमा कार्यालय सचिवको व्यवस्था गरि दिन शान्ति तथा पुन निर्माण मन्त्रालयले सामान्य प्रशासन मन्त्रालयमा मिति २०६४।८।२७ मा अनुरोध गरेको र सो अनुरोध अनुसार सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले ६ जना अधिकृत कर्मचारी तत्काल खटाइ कार्यारम्भकालागि सहयोग गरेको हो । यसैका फलस्वरूप हालसम्म ७५ वटै जिल्लामा शान्ति समितिको कार्यालयहरु स्थापना भै सकेको, ६७ वटा जिल्लामा स्थानीय शान्ति समिति गठन भएको र ५८ वटा जिल्लाहरुमा मागमा आधारित कार्यक्रमहरु संचालन भएको छ । शान्ति प्रक्रियालाई संस्थागत गर्ने सन्दर्भमा स्थानीय स्तरदेखि नै आवश्यक संस्थागत तथा

पद्धतिगत आधारहरु तयार गर्ने कार्यमा शान्ति समितिको अवधारणा साथै यसको कार्यान्वयनको महत्व उच्च रहेको छ । यसकार्यलाई प्राथमिकता दिई प्रभावकारी गराउन राजनीतिक सहयोग र अग्रसरता अपरिहार्य भएको छ ।

समिति के हो ?

“स्थानीय शान्ति समिति” एउटा जिज्ञासाको विषय पनि हो । यस समितिको सम्बन्धमा विस्तृत जानकारी गराउनु सान्दर्भिक पनि भएको छ । वार्ता, संवाद र सहमतिको आधारमा स्थानीय द्वन्द्वहरुको स्थानीय रुपमै समाधान गर्न, संभावित हिंसा रोकथाम गर्न, विस्तृत शान्ति सम्झौताका प्रतिफलहरुलाई स्थानीय स्तरमा विस्तार गरी शान्ति प्रक्रियालाई सहज पार्न, लोकतान्त्रिक पद्धतिको प्रवर्द्धन गरी सहकारिता र सह अस्तित्वको संस्कृति विकास गर्न र समग्र शान्ति प्रवर्द्धनका प्रयासहरुलाई समायोजन गर्दै जिल्ला स्तरीय राजनैतिक र सामाजिक समूहहरुको प्रतिनिधित्व भएको समावेशी समिति नै “स्थानीय शान्ति समिति” हो ।

स्थानीय शान्ति समिति किन आवश्यक छ भन्ने सम्बन्धमा पनि जानकारी हुनु आवश्यक भएको छ । वर्षौं देखि असमानता, अन्याय र अभावको चपेटामा परेको ग्रामिण क्षेत्रका जनतालाई नै विगतको द्वन्द्वले बढि प्रभाव पारेको र यिनीहरु नै सबै भन्दा बढि हिंसात्मक द्वन्द्वको चेपुवामा परेका हुनाले यिनको विषयमा संवोधन गर्नु परेको छ । जीवन गुमाएका व्यक्तिको परिवार क्षत विक्षत भएको छ; मन कुँडिएको छ र तिनको

अवसर पनि गुमेको छ । द्वन्द्वको जरा गाउँमै गाडिएको छ । हाँगा पनि त्यहिं पलाएका छन् । त्यसैले द्वन्द्वको कारक तत्व र असर पनि स्थानीय स्तर मै खोज्नु पर्दछ । यसकारण स्थानीय शान्ति समितिको स्थापना र गठन गर्नु परेको हो ।

शान्ति प्रक्रियालाई अर्थपूर्ण र दिगो बनाउन स्थानीय स्तरमा विस्तारित र संस्थागत गर्न स्थानीय शान्ति समिति आवश्यक परेको हो । किनभने, राष्ट्रिय प्रक्रिया र संयन्त्रका आफ्नै सिमितता छन् । यिनीहरु स्थानीय विविधतालाई पर्याप्त रूपमा संबोधन गर्न सक्दैनन् । शान्ति र लोकतान्त्रिकरणको प्रकृत्यामा स्थानीय व्यक्ति र समूहहरु जति संलग्न हुन्छन् त्यति नै गहन ढंगमा केन्द्रीय निकायहरु अगाडि आउन सक्दैनन् । यसका लागि पनि स्थानीय शान्ति समिति आवश्यक परेको हो ।

समितिको सैद्धान्तिक अवधारणा

नेकपा (माओवादी) सम्मिलित अन्तरिम सरकारको साभा न्यूनतम कार्यक्रम र त्यसैको आधारमा तयार भएको “तीन वर्षीय अन्तरिम योजनाको आधारपत्र (२०६४।६५-२०६६।६७)” मा स्थानीय शान्ति समितिहरुको स्थापना गर्ने प्रावधान राखिएको छ । यस अनुसार स्थानीय शान्ति समितिको कार्यक्षेत्रगत शर्तहरुको मस्यौदा शुरु भयो । उत्तरी आयरल्याण्ड, दक्षिण अफ्रिका, मलावी, सियरा लियोन, श्रीलंका, कोसोभो, गुयना जस्ता द्वन्द्व प्रभावित मुलुकहरुका अनुभव र शान्ति प्रकृत्यामा शान्ति समितिहरुको भूमिका बारे

तुलनात्मक अध्ययन गरी मस्यौदालाई परिमार्जन गरियो ।

स्थानीय शान्ति समितिहरु “स्वायत्त” निकायका रूपमा रहेका छन् । साथै यिनलाई राष्ट्रिय स्तरबाट मन्त्रीपरिषदकै निर्णयबाट वैधता समेत दिइएकोले यिनीहरुले शान्ति स्थापना र प्रवर्द्धन गर्ने अमूल्य अवसर पाएका छन् । यो उत्साहवर्द्धक र स्वागतयोग्य कुरा पनि हो ।

सहभागिता र समावेशीपनले गर्दा स्थानीय शान्ति समितिहरु विशिष्ट छन् । अझ पारदर्शी ढंगबाट यसको संचालन हुने भएकोले निष्पक्षता र स्वामित्वबोध पनि यसमा थपिएको छ । त्यसैले स्थानीय शान्ति समिति स्थानीय विवाद, द्वन्द्व समाधानको लागि सबैको साभा मञ्च सावित भएको छ ।

स्थानीय शान्ति समितिका कार्यक्षेत्रगत शर्तहरुको संक्षेप

मिति २०६४।१।२ मा स्वीकृत कार्यक्षेत्रगत शर्तहरु हाल सम्ममा २ पटक संशोधन भएको छ । २०६५ आश्विन ३० गते पहिलो पटक संशोधन भएको छ भने दोस्रो संशोधन २०६५ माघ २३ गते भएको हो । तर पनि यसको मूल मर्म, भावना र प्रावधानहरु उस्तै नै रहेकोले समग्रमा कार्यक्षेत्रगत शर्तहरुमा रहेको प्रावधान बारे जानकारी लिनु राम्रो नै हुने छ । यसका लागि तालिका नं. १ अध्ययन गरौ ।

तालिका - १: स्थानीय शान्ति समितिका कार्यक्षेत्रगत शर्तहरू - तुलनात्मक विवरण

विवरण	इकाइ	२०६४ भाद्र	२०६५ आश्विन	२०६५ माघ
१. सदस्य संख्या (वढीमा)	जना	२१	२५	२३
२. गठन विधि:-				
(क) राजनैतिक दलहरूबाट	जना	नतोकिएको	९	१२
(ख) नागरिक समाज, स्थानीय संस्थाहरू, मानव अधिकारकर्मीबाट	-	नतोकिएको	३	४
(ग) आद्वीवासी/जनजाति, मधेसी, दलित, मुस्लिम लगायतका समुदायहरूबाट	-	नतोकिएको	४	२
(घ) शहिद परिवारबाट	जना	नतोकिएको	२	
(ङ) बेपत्ता परिवारबाट	जना	नतोकिएको	२	-
(च) घाइते/अपाङ्गबाट	-	नतोकिएको	२	-
(छ) विस्थापित, राजनैतिक पूर्वबन्दीबाट		नतोकिएको	२	-
(ज) उद्योग वाणिज्य संघबाट		नतोकिएको	१	१
(झ) द्वन्द्व प्रभावित विभिन्न क्षेत्रहरूको प्रतिनिधिबाट		नतोकिएको		४
३. समितिको संयोजकको अवधि	महिना	३	६	६
४. स्थानीय शान्ति प्रवर्द्धक/सचिवालय समूहमा (सदस्यहरू)	जना	५	११	९
५. संयोजकको चयन	गर्ने	आपसी समझदारीबाट	सहमति नभएमा ३ जनाको नाम मन्त्रालयमा पठाउने	आपसी सहमति र बहुमत
६. मन्त्रालयमा रहेको परामर्श समितिसँगको सम्बन्ध	-	छ।	छ।	छ।
७. शान्ति समिति विघटन गर्ने अधिकार शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमा हुने	व्यवस्था	छ।	छैन।	छैन।

माथिको तालिका अध्ययन गर्दा हरेक संशोधनमा स्थानीय शान्ति समितिको चारित्रिक बनावटमा खासै अन्तर ल्याएको देखिएको छैन। स्थानीय शान्ति समितिमा प्रवर्द्धकहरूको सट्टामा स्थानीय शान्ति सचिवालय बनाइएको छ। सदस्यहरूको संख्या र प्रतिनिधित्वमा फेरबदल गरिएको छ। समितिको काम, कर्तव्य र अधिकारमा खासै परिवर्तन भएको छैन। संविधान सभाको निर्वाचन हुनु अगाडि नै स्थानीय शान्ति समितिहरूको स्थापना भएकोले निर्वाचन पछाडि यिनीहरूको भुमिका सोहि अनुरूप परिमार्जन मात्र गरिएको छ।

स्थानीय शान्ति समितिको संयोजक

समितिको संयोजक ६ महिनाको लागि चयन हुन्छ। आफ्नो कार्यकाल ६ महिना पुग्नु भन्दा कम्तिमा एक महिना अगावै समितिले अर्को ६ महिनाको लागि संयोजक चयन गरि सक्नु पर्नेछ। नयाँ आउने संयोजकलाई सम्पूर्ण जिम्मेवारी सुम्पनु संयोजकको कर्तव्य हुनेछ। संयोजकले समितिको बैठकको अध्यक्षता गर्ने गर्दछ।

समितिमा राजनैतिक दलको प्रतिनिधित्व

संविधान सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने सबै राजनैतिक दलहरू स्थानीय शान्ति समितिको सदस्यताकालागि योग्य छन् । तर जिल्लामा त्यस्तो दलको जिल्ला कार्यसमिति रहेको हुनुपर्दछ । किनभने राजनैतिक दलका जिल्ला कार्य समितिकै प्रतिनिधि मात्र स्थानीय शान्ति समितिको सदस्य हुन सक्ने प्रावधान र व्याख्या भएको छ । आपसि सहमतिमा बढिमा १२ जना मात्र समितिमा सदस्य हुन सक्ने व्यवस्था छ ।

उपसमितिको व्यवस्था

स्थानीय शान्ति समितिको कुनै एक सदस्यको संयोजकत्वमा आवश्यकतानुसार विषयगत उपसमितिहरू गठन गर्न सकिन्छ । उपसमितिमा बढीमा ५ जना सदस्य हुन्छन् । उपसमितिमा सम्बन्धित विषयका विज्ञ एवं कार्य अनुभव भएका अन्य व्यक्तिहरू समेत रहन सक्नेछन् । उपसमिति गठन गर्दाकै बखतमा उपसमितिको काम, कर्तव्य, अधिकार र कार्य सम्पन्न गर्ने अवधि समेत तोक्नु पर्दछ ।

गाँउ विकास समिति/नगरपालिका स्तरीय शान्ति समिति सम्बन्धि व्यवस्था

स्थानीय शान्ति समितिले आवश्यक ठानेमा गाँउ विकास समिति/ नगरपालिकामा बढीमा ९ जना सदस्य भएको स्थानीय शान्ति

समिति गठन गर्न सक्ने व्यवस्था छ । सचिवका रूपमा गा.वि.स. सचिव र नगरपालिकाका कार्यकारी अधिकृतले काम गर्ने छन् । समितिहरूकालागि सम्बन्धित गा.वि.स. र नगरपालिकाको स्रोत परिचालन हुनेछ । प्रत्येक वडाबाट एक एकजना तोकिएका प्रतिनिधिहरू आमन्त्रित सदस्य रहन सक्दछन् । गा.वि.स. र नगरपालिका स्तरीय शान्ति समितिले कार्यदल गठन गरी आफ्नो कार्य गराउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । आर्थिक वर्ष २०६६/६७ को बजेट बक्तव्यमा गाँउ एवं नगरपालिका सम्म स्थानीय शान्ति समितिहरू विस्तार गरी शान्तिका लाभहरू जनता समक्ष पुऱ्याउने कुरा व्यक्त भएको छ ।

स्थानीय शान्ति समितिको वर्तमान अवस्था

केहि समय यता देखि स्थानीय शान्ति समितिहरू निकै सक्रिय देखिएका छन् । यो विवरण तयार भएको अवस्था सम्ममा सिन्धुली, रामेछाप, सिन्धुपाल्चोक, काभ्रेपलाञ्चोक, नुवाकोट, गोरखा, तनहुँ, र कास्की समेत गरी आठ जिल्लामा समितिहरू गठन भएका छैनन् । गठनको प्रयास जारी छ । तनहुँमा २०६४ पुस अगाडि नै समिति गठन भए पनि हालको परिमार्जित कार्यक्षेत्रगत शर्तहरू अनुसार पुनर्गठन भएको देखिँदैन । नेपाल सरकारले प्रत्येक जिल्लामा समितिका लागि प्रशासनिक खर्चको निमित्त पर्याप्त रकम विनियोजन गरेको छ । घर भाडा, विजुली, टेलिफोन, कर्मचारीको तलब, मसलन्द आदि प्रशासनिक खर्च विनियोजन गरिएको छ । त्यसै गरी २०६७ वैशाख मसान्त सम्ममा कार्यक्रम पुरा गर्ने गरी अधिकतम रु. ६ लाख सम्मको मागमा

आधारित योजना स्विकृत गरी पठाउने व्यवस्था छ । यस अनुसार हालसम्म ५८ वटा समितिले रकम प्राप्त गरिसकेका छन् । मागमा आधारित योजनामा क्षमता विकास, प्रशिक्षण, प्रचार प्रसार, लगत संकलन, सीपमूलक तालिम र रोजगारीको व्यवस्थापन, सिकाई आदान प्रदान तथा अनुगमन भ्रमण, लेख रचना प्रकाशन आदि विविध क्रियाकलाप पर्दछन् । केहि समितिहरूले मागमा आधारित योजना अन्तर्गत प्राप्त रकमबाट कार्यक्रमहरू संचालन गरिसकेको र धेरैले कार्यक्रम संचालन गरिरहेको विवरण प्राप्त भएको छ ।

शान्ति समितिका भावी कार्यक्रम

यद्यपि स्थानीय शान्ति समितिहरू स्वायत्त निकाय हुन् । यी निकायहरू आफ्नो कार्यक्रम तय गर्न र संचालन गर्न आफैँ क्षमतावान् छन् । तर एकरूपता कायम गर्न पनि जरुरी भएकोले भावि कार्यक्रमबारे रूपरेखा कोर्न उपयुक्त देखिन्छ । नयाँ संविधान निर्माण भई लागु भएपछि स्वतः विघटन हुनेगरी स्थापना भएको स्थानीय शान्ति समितिहरूको म्याद २०६७ जेष्ठ १४ गते सकिने प्रावधान थियो । हालै नेपाल सरकारले स्थानीय शान्ति समितिहरूको म्याद २०६७ चैत्र मसान्त सम्मकालागि थप गरेको हुँदा समितिका भावि कार्यक्रमहरू बनाउने र सोहि अनुरूप संचालन गर्ने समय आइ सकेको छ । अहिले बजेट तर्जुमाको ऋतु चलिरहेको छ । यसैले स्थानीय शान्ति समितिहरूले शान्ति निर्माण र प्रवर्द्धनमा खेल्न सक्ने महत्वपूर्ण भूमिकाहरू पहिचान गरी तिनलाई रकम विनियोजन गर्नु पर्दछ ।

शान्ति समितिका कार्यान्वयन औजारहरू

नेपाल सरकार (मन्त्रपरिषद्) द्वारा स्विकृत कार्यक्षेत्रगत शर्तहरूको आधार व्यापक सहभागिता, पारदर्शीता, तथा समावेशीता सहितको गठन प्रकृया रहेकोले समिति सर्व स्वीकार्य संस्था बनेको छ । संस्थाको रूपमा कार्य सम्पादन गर्न समितिलाई थुप्रै औजारहरू प्रदान गरिएको छ । पहिलो र महत्वपूर्ण औजारका रूपमा “कार्यक्षेत्रगत शर्तहरू” नै पर्दछ । दोश्रो औजार “स्थानीय शान्ति समिति निर्देशिका, २०६६” हो । यसले कार्यक्षेत्रगत शर्तहरूमा रहेको प्रावधानहरूलाई थप व्याख्या गर्दै कार्य प्रकृत्यालाई अझ सरलीकरण गरेको छ । तेश्रो औजारका रूपमा “स्थानीय शान्ति समितिका लागि हाते पुस्तिका, २०६७” हो जुन चाडै नै प्रकाशित हुँदैछ । यो हाते पुस्तिकामा कुन काम, कहिले, कसरी, कहाँ र किन भन्ने प्रश्नहरूको सविस्तर वर्णन गरिएको छ । ठाउँ ठाउँमा चित्रद्वारा व्याख्या गरिएको छ । यो हाते पुस्तिका सबैलाई बहुउपयोगी हुने विश्वास लिइएको छ ।

अन्य औजारहरूका रूपमा बजेट, मेलमिलापकर्ताको सेवा, मध्यस्थता र शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको समग्र सेवा नै उपलब्ध हुने भएकोले स्थानीय शान्ति समितिहरूले अन्य निकाय भन्दा बढी स्रोत, साधन र अवसर प्राप्त गरेका छन् । आगामी दिनहरूमा समितिले दर्शनीय (demonstrative) रूपमै फरक ल्याई दिगो शान्ति निर्माण र प्रवर्द्धन गरेको हेर्ने चाहना आम नेपाली माझ उदाएको छ ।

शान्ति समितिमा महिला उपस्थिति

महिलाले कुनै दल, समुदाय, संस्था जस्ता विषयको प्रतिनिधित्व गर्ने विषय होइन । महिलाको उपस्थिति ती क्षेत्रहरूमा अनिवार्य रूपमा राखिनु पर्ने विषय हुन् । यहि प्रसंगलाई शान्ति समितिको कार्यक्षेत्रगत शर्तहरूमा किटानीसाथ

उल्लेख गरिएको छ । समितिका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको कम्तिमा एक तिहाई सदस्य महिला हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएकोले यो विषयलाई बाध्यकारी प्रावधान बनाइएको छ । यो प्रावधान राम्रो हो । तर कार्यान्वयनले अर्कै नतिजा देखायो । तालिका नं. २ अध्ययन गरौं ।

तालिका नं. २: स्थानीय शान्ति समितिमा महिलाको उपस्थिति
(मिति २०६६ चैत्र मसान्तसम्मको विवरणको आधारमा)

क्र. सं	विवरण	जिल्ला /संख्या	महिला प्रतिनिधिहरूको प्रतिशत
१.	महिला सदस्य नै नभएका जिल्लाहरू	-	छैन ।
२.	एक जना सदस्य भएका जिल्लाहरू	-	छैन ।
३.	दुई जना सदस्य भएका जिल्लाहरू	२	६.९६
४.	तीन जना सदस्य भएका जिल्लाहरू	१	१३.०४
५.	चार जना सदस्य भएका जिल्लाहरू	१२	१७.३३
६.	पाँच जना सदस्य भएका जिल्लाहरू	११	२१.७३
७.	६ जना सदस्य भएका जिल्लाहरू	१०	२६.०८
८.	सात जना सदस्य भएका जिल्लाहरू	१९	३०.४३
९.	आठ जना सदस्य भएका जिल्लाहरू	६	३४.७८
१०.	नौ जना सदस्य भएका जिल्लाहरू	६	३९.१३
११.	दश जना सदस्य भएका जिल्लाहरू	-	४३.४७
१२.	एघार जना सदस्य भएका जिल्लाहरू	-	४७.८३
१३.	शान्ति समिति नै गठन नभएका जिल्लाहरू	८	-
जम्मा		७५	

उपरोक्त तालिका अध्ययन गर्दा २३ सदस्य भएको समितिमा न्यूनतम ६.९६ प्रतिशत देखि अधिकतम ३९.१३ प्रतिशत सम्म महिला उपस्थिति देखियो । ६७ जिल्लामा समितिहरू गठन भइसकेको वर्तमान अवस्थामा कुल ३६७ जना महिलाहरू मात्र सदस्य हुनुले समग्र उपस्थिति (२३x६=१५४१ सदस्यहरू मध्ये) २३.८१ प्रतिशत मात्र पुगेको छ । यसबाट

महिला उपस्थिति स्थानीय शान्ति समितिमा बढाउनुपर्ने तथ्य प्रष्ट भएको छ ।

उपसंहार

नेपालको सन्दर्भमा स्थानीय शान्ति समिति नयाँ प्रयोग हो । शान्ति समितिको संयोजक भई बैठक संचालन गरिरहँदा आफु

शान्तिको लागि काम गर्ने छुट्टै अनुभुति प्राप्त गर्ने व्यक्ति भएको अनुभव सुनाउने धेरै संयोजकहरु मैले पाएको छु । कसरी समस्या समाधान गर्ने भन्नेमा निकै विचार विमर्श हुने गरेको, द्वन्द्व पिडितहरुले राहत, पुनर्स्थापना र पुनर्निर्माणका अवसर अझै पाउन नसकेको प्रति सबैले चिन्ता व्यक्त गर्ने गरेको अनुभव पनि सबै समितिहरु संग छ । सिकाईको आदान प्रदान गर्ने बानीको विकास गर्ने बेला आइसकेको छ । काठमाण्डौ, बर्दिया, दाङ र रुपन्देही जिल्लाका स्थानीय शान्ति समितिहरुले सम्पादन गरेका कार्यहरु म स्वयंले प्रत्यक्ष अनुभुत गरेको छु । अध्ययन गरेको छु । यसबाट आएका सकारात्मक परिणतिलाई अभि संस्थागत गर्ने र अन्य जिल्लामा प्रवाह गर्ने कुरा पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण विषय बनेको छ ।

समितिमा महिला उपस्थिति पर्याप्त छैन । यसमा समितिले सोच्नु पर्दछ । उपस्थिति बढाउन के गर्ने ? यसबारे समिति गंभीर बन्नु पर्दछ । संयुक्त राष्ट्र संघ सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव १३२५ र त्यसैको इर्दगिर्द रहि आएका अन्य प्रस्तावहरु (१८२०, १८८८, एवं १८८९) पनि महिलालाई नीति निर्माणको तहमा पुऱ्याउने औजार हुन् । हामी यी प्रस्तावहरु पालना गर्ने बाध्यकारी अंग हौ । हाम्रो अनिवार्य प्रयास यस तर्फ लाग्नु पर्ने हो तर जिल्लामा रहेको यस महत्वपूर्ण निर्णायक समितिमा महिला उपस्थिति आशाजनक देखिएन । यसमा सुधारको खाँचो छ । समितिहरु अत्यन्त सकृय छन् । सिर्जनशिल कृयाशिलताको अभि खाँचो छ । यसमा मन्त्रालयले आफ्नो तर्फबाट पुऱ्याउनु पर्ने सहयोगमा कुनै कमि आउन दिने छैन ।

राज्यको पुर्नसंरचना र स्थानीय निकायको स्वरूप

✍ युवराज पाण्डे
सचिव
राष्ट्रिय योजना आयोग

ऐतिहासिक जन-आन्दोलन २०६२/६३ पछि, नेपाल राज्यको पुनःसंरचनाको आवाजले राज्यको शासकीय संयन्त्रको पनि समर्थन र मान्यता पाएको छ । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले राज्यको केन्द्रीकृत र एकात्मक ढाँचाको अन्त्य गरी समावेशी, लोकतान्त्रिक र अग्रगामी पुर्नसंरचना गर्ने कुरालाई राज्यको एउटा दायित्वको रूपमा परिभाषित गरेको कुरा प्रस्तुत सन्दर्भमा महत्वपूर्ण हुन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ अनुरूप गठन भएको संविधान सभाले नयाँ संविधान बनाइसक्ने भनेर तोकेको समय समेत अहिले भन् भन् नजिक आइरहेको छ । त्यसैले अहिले राज्यको पुनसंरचनाको विषयमा घनिभूत छलफल र बहस भइरहेको पाइन्छ । नेपालमा कतिवटा प्रदेश वा राज्य बनाउनुपर्छ र तिनको आकार र संरचना कस्तो हुनुपर्छ भन्ने विषयमा अहिले नेपालका राजनीतिक दलहरू र बुद्धिजीवी तथा विश्लेषकहरूले आ-

आफ्ना धारणाहरू अघि सारेका र आफूले अघि सारेका प्रस्तावलाई सही सावित गर्ने कसरत गरिरहेका छन् । तर राज्यको पुर्नसंरचनाको विषयमा घनिभूत छलफल भइरहेको समयमा पनि स्थानीय निकायको अधिकार क्षेत्र, संख्या र संरचना वा स्वरूपका विषयमा भने हुनुपर्ने जति छलफल र बहस भएको पाइँदैन । स्थानीय निकायहरू जनसाधारणको घरदैलाको सबभन्दा नजीकमा रहेर जन साधारणलाई सेवा पुऱ्याउने निकाय हुन् भन्ने कुरामा चाहि कसैको विमति हुँदैन । जनसाधारणलाई सार्वजनिक सेवा, सुविधा र सहयोग सहज रूपले उपलब्ध गराउने कुरालाई राज्य-संयन्त्रको प्राथमिक दायित्वको रूपमा लिने हो भने त्यस्तो दायित्व पूरा गर्ने काममा स्थानीय निकायको भूमिका सबभन्दा महत्वपूर्ण हुन्छ भन्ने कुरा समेत मान्नुपर्दछ । संविधान सभाले केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय तह समेतका तीन तहका शासकीय इकाईहरूको प्रस्ताव गरेको छ भन्ने कुरा

सार्वजनिक भएको छ । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले पनि मुलुकको शासन व्यवस्थामा जनताको वढीभन्दा बढी सहभागिता प्रवर्द्धन गर्न र जनतालाई स्थानीय स्तरमा नै सेवा उपलब्ध गराउन तथा लोकतन्त्रको स्थानीय स्तरदेखि नै संस्थागत विकास गर्न विकेन्द्रीकरण तथा अधिकारको निक्षेपणका आधारमा स्थानीय स्वायत्त शासन सम्बन्धी निकायको व्यवस्था गरिनेछ भन्ने उद्घोष गरेको देखिन्छ । तर स्थानीय स्वायत्त शासन सम्बन्धी निकाय कस्तो हुन्छ भन्ने कुरामा अहिलेसम्म खासै बहस र छलफल भएको देखिदैन । स्थानीय निकायको अधिकार क्षेत्र र स्वरूपलाई राजनीतिक दलहरूले महत्व नदिएका र प्रदेश वा राज्यको स्वरूप र संरचनामा ध्यान केन्द्रित गरेका हुनाले नै स्थानीय निकायको संख्या र स्वरूपको विषयमा हुनुपर्ने जति छलफल नभएको हो भन्ने कुरा चाहिँ जनसाधारणले समेत बुझ्न थालेका छन् । स्थानीय निकायलाई पहिले भन्दा बढी अधिकार सम्पन्न बनाउन नसक्ने हो भने राज्यको पुनसंरचना भएर राज्य वा प्रदेश सरकारको निर्माण भएपछि पनि जनसाधारणले आफ्नो घरछेउमा सरकार पुगेको अनुभव गर्न सक्दैनन् र लोकतन्त्र पनि बलियो हुदैन- भन्ने कुरा जनसाधारणले बुझेका भए पनि राजनीतिक दल र नेताहरूले बुझेका छन् कि छैनन् भन्ने कुरा अबै स्पष्ट भइसकेको छैन ।

अहिलेसम्म स्थानीय निकायका दुईवटा तहहरू रहेका छन् । जिल्ला र नगर वा गाउँलाई स्थानीय निकायका ती दुई तहको रूपमा लिन सकिन्छ । गाउँ र जिल्लाको बीचमा इलाका स्तरको प्रशासकीय केन्द्रको निर्माण गरेर त्यसलाई इलाका भित्रको सेवा प्रवाहको केन्द्र बनाउने परिकल्पना गरेर प्रत्येक इलाकाको केन्द्रमा जिल्ला कृषि विकास कार्यालय जस्ता विकास कार्यसित सम्बन्धित जिल्लास्तरीय कार्यालयका इकाइहरूको स्थापना गर्ने प्रयास ३/४ दशक अगाडि नै प्रारम्भ भएको पाइन्छ । यसरी जिल्ला भन्दा सानो वा साँगुरो र गाउँभन्दा ठूलो वा फराकिलो क्षेत्र भएको इलाका वा सेवा केन्द्रको स्थापना गर्ने परिकल्पना गरिएको भए पनि इलाकाले छुट्टै शासकीय तहको आकार नलिएको हुनाले गाउँ विकास समिति र नगरपालिकालाई तल्लो तहको स्थानीय निकायको रूपमा र जिल्ला विकास समितिलाई गाउँ वा नगरभन्दा माथिल्लो तहको स्थानीय निकायको मान्यता प्राप्त भएको पाइन्छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ ले पनि जिल्ला विकास समिति र गाउँ वा नगरपालिका समेतका दुई तहका स्थानीय निकायको परिकल्पना गरेको पाइन्छ । यस पृष्ठ भूमिमा राज्यको पुनसंरचना गरेर केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय समेतका ३ तहका शासकीय संयन्त्रको निर्माण गर्ने हो भने स्थानीय तहको सरकारको मान्यता हालका जिल्ला विकास समितिले पाउने हुन् कि गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकाले मात्र पाउने

हुन् या दुवैले पाउने हुन् वा यी भन्दा वेग्लै प्रकृति र आकारका स्थानीय निकाय अस्तित्वमा आउने हुन् भन्ने कुरा अहिलेसम्म स्पष्ट भएको पाइदैन ।

अहिलेसम्म जन्म-मृत्यु दर्ता गर्ने, विवाह दर्ता गर्ने जस्ता आधारभूत अभिलेख राख्ने समेतका कामहरु गाउ विकास समिति र नगरपालिकाले गर्दै आएका छन् । त्यसैगरी बृद्ध भत्ता, विधवा भत्ता आदि जस्ता भत्ताहरुको वितरण गर्ने काम पनि गाउ विकास समिति र नगरपालिकाहरुले नै गर्दै आएका छन् । गाउ वा नगर क्षेत्रभित्र खानेपानीको व्यवस्था गर्ने, विद्यालय भवनको निर्माण गर्ने, स्थानीय प्रकृतिका बाटोघाटोको निर्माण र मर्मत सम्भार गर्ने जस्ता कार्यहरुमा पनि गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाहरु संलग्न रहँदै आएका छन् । राज्यको पुर्नसंरचना गर्दा अहिले रहेका गाउ विकास समिति जस्ता इकाइहरु नराख्ने हो भने जनसाधारणले अहिले गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाबाट पाइरहेका सार्वजनिक सेवा सुविधा पाउनको निम्ति अहिले भन्दा टाढा रहेका त्यस्तो काम हुने इकाई वा केन्द्रमा सम्पर्क राख्नुपर्ने अवस्थाको सिर्जना हुन पुग्छ । त्यसैले गाउ विकास समिति र नगरपालिकाबाट हुन सक्ने काम गाउ विकास समिति र नगरपालिकाबाट हुन सक्ने काम गाउ विकास समिति र नगरपालिकाबाट हुन नसक्ने र त्यसभन्दा ठूलो भौगोलिक क्षेत्र समेटेको अर्को इकाइबाट वा जिल्ला केन्द्रबाट

मात्र हुन सक्ने अवस्थाको सिर्जना भयो भने सरकार जनसाधारणको घरढोकाको नजीक नपुगेर जनसाधारणको घरदैलाबाट अहिलेभन्दा टाढा पुग्छ । यसरी तल्लो तहको शासकीय केन्द्रसम्मको जनसाधारणको घरदैला देखिको दुरी बढेपछि स्थानीय निकायबाट जनसाधारणले पाउने सेवा सुविधा पाउन जनसाधारणलाई अहिलेभन्दा पनि अझ कठिन हुन्छ । त्यसैगरी जनसाधारणको सरकारसंगको पहुँच जति टाढा हुन्छ त्यति नै लोकतन्त्र पनि कमजोर हुन्छ भन्ने मान्यता समेत रहेको पृष्ठभूमिमा गाउ विकास समिति वा नगरपालिका स्तरको शासकीय इकाईको अस्तित्व हरायो भने त्यसबाट लोकतन्त्रको सुदृढीकरणमा समेत बाधा पुग्ने देखिन्छ । त्यसैले राज्यको पुर्नसंरचना गर्दा जनसाधारणले पहिले देखि उपभोग गर्दै आएको अधिकार र सुविधा नघट्ने अवस्था मात्रै रहन दिनका लागि पनि गाउ विकास समिति र नगरपालिका स्तरका निकायहरुलाई राख्नै पर्ने देखिन आउँछ ।

त्यसैगरी अहिले जिल्लास्तरीय निकायले गरिरहेका काम कारवाहीको जिम्मेवारी प्रदेश वा राज्य स्तरीय निकायलाई दिने हिसावले राज्यको पुर्नसंरचना भयो भने जनसाधारणले अहिले जिल्लाको सदरमुकाममा गएर गराउन सक्ने काम गराउनको निम्ति प्रदेश वा राज्यको सदरमुकामसम्म गएर मात्रै गराउन सक्ने अवस्थाको सिर्जना हुने देखिन्छ । त्यसैले जिल्ला विकास समिति र अरु

जिल्लास्तरीय निकायले अहिले प्रयोग गरिरहेको अधिकार प्रदेश वा राज्य सरकारलाई दिने हो र प्रदेश वा राज्यको संख्या जिल्लाको संख्याभन्दा थोरै हुने हो भने राज्यको पुनर्संरचनाको क्रममा अधिकारको विकेन्द्रकरण नभएर केन्द्रिकरण हुन पुग्ने देखिन्छ । अधिकारको केन्द्रिकरण गर्ने उद्देश्य २०६२/६३ को ऐतिहासिक जन-आन्दोलनको अवश्य पनि थिएन । त्यसैले, अहिले जिल्ला स्तरीय निकायले गरिरहेका कामकारवाहीको सम्पादन गर्ने जिम्मा प्रदेश वा राज्य स्तरका निकायलाई दिने काम २०६२/६३ को ऐतिहासिक जन-आन्दोलनको भावनाको समेत प्रतिकूल हुन जाने देखिन्छ । यसबाट राज्यको पुनर्संरचनाको क्रममा अहिले जिल्ला विकास समिति र अरु जिल्ला स्तरीय निकायहरूले सम्पादन गर्ने काम पनि अहिलेभै जिल्ला विकास समिति र अन्य जिल्ला स्तरीय निकायहरूले वा ती निकायहरू भन्दा पनि अझ तल्लो तहका अरु निकायहरूले सम्पादन गर्ने प्रवन्ध मिलाएमा मात्रै राज्यको पुनर्संरचना पछि त्यस्तो पुनर्संरचना नहुदासम्म जनसाधारणले पाई आएको सेवा सुविधामा कटौती नहुने अवस्था रहन्छ । यसबाट राज्यको पुनर्संरचना गर्दा अहिलेसम्म जिल्ला स्तरीय निकायबाट पाईआएको सेवा सुविधा पाउनका निम्ति मानिसहरू जिल्ला भन्दा माथिल्लो तहका निकायहरूमा धाउन नपर्ने अवस्था बनाउनुपर्छ भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ ।

त्यसैले जिल्ला विकास समिति र अन्य जिल्ला स्तरीय कार्यालयहरूलाई कायमै राख्ने वा जिल्ला स्तरीय निकायहरूले गरी आएका कामहरूको जिम्मा गाँउ विकास समिति वा नगरपालिकालाई नै दिने वा एक भन्दा बढी गाँउ विकास समिति मिलाएर अहिलेका गाँउ विकास समिति भन्दा ठूलो र अहिलेका जिल्ला भन्दा सानो नयाँ इकाईको निर्माण गरेर त्यस्ता इकाईलाई दिने भन्ने तीनवटा विकल्पमध्ये एउटाको छनौट गर्नुपर्ने अवस्था मुलुकमा विद्यमान रहेको देखिन्छ ।

जिल्ला विकास समिति र अन्य जिल्लास्तरीय निकायहरूले गरिआएको काम गाँउ विकास समिति र अन्य गाँउ स्तरीय निकायहरूलाई दिने विकल्पको छनौट गर्ने हो भने गाँउ स्तरीय निकायको संचालन खर्च निकै बढ्ने देखिन्छ । अहिले जिल्लामा रहेका सरकारी कार्यालयहरूको पुनर्संरचना गरेर प्रत्येक गाँउ विकास समितिमा त्यस्ता कार्यालयहरूको स्थापना गर्ने काम निकै खर्चिलो हुन्छ । अर्कातिर जिल्ला स्तरीय सरकारी कार्यालय जिल्लामै राखेर जिल्ला विकास समितिको अधिकार मात्र गाँउ विकास समिति र नगरपालिकालाई दिने विकल्प छनौट गर्ने हो भने जिल्ला स्तरीय कार्यालयको समन्वय गर्नेकाम राज्य वा प्रदेशको काँधमा थुप्रिन जाने र व्यवहारमा अधिकारको केन्द्रिकरण हुन पुग्ने देखिन्छ । त्यसैले अहिलेका जिल्ला स्तरीय निकायहरूलाई अहिलेकै रूपमा नराख्ने हो भने

जिल्लाको पुनर्संरचना गर्ने विकल्पतिर जानुपर्ने देखिन्छ । त्यसो गर्दा पहिलेदेखि कतिपय अध्ययनहरूले औल्याएभै गाँउ विकास समितिको संख्या र स्वरूपमा पुनरावलोकन गर्ने विकल्पको विषयमा पनि सोच्न सकिन्छ ।

विगतमा कतिपय अध्ययन र अनुसन्धानहरूले गाउँ विकास समितिको संख्या घटाएर अहिलेको कुल संख्याको भण्डै एक चौथाई बनाउनु पर्ने वा गाउँ विकास समितिको कुल संख्या एक हजार भन्दा कम बनाउन उपयुक्त हुने सुझाव दिएको पाइन्छ । यसरी मोटामोटी रूपमा अहिलेका ४ वटा गाँउ विकास समितिलाई गाभेर एउटा बनाउने र त्यसरी बनेको स्थानीय निकाय वा स्थानीय पालिकालाई अहिलेको जिल्ला विकास समितिले गरिआएको काम पनि दिने हो भने राज्यको पुनर्संरचनाको क्रममा पहिले स्थानीय निकायमा भएको अधिकारको केन्द्रीकरण भएर प्रदेश वा राज्य स्तरीय इकाइमा थुप्रिने सम्भावना नरहने हुन्छ । अहिले जिल्लाहरूको इलाकामा विभाजन भएको हुनाले तिनै इलाकाहरूलाई इलाका पालिका वा स्थानीय पालिकाको नाम दिने हो भने त्यस्ता इलाका पालिकाको संख्या पौने नौ शय जति हुने देखिन्छ । गाँउ विकास समिति गाभेर तिनको संख्या एक चौथाई बनाउने वा जिल्लाभित्रका इलाकाहरूलाई नै स्थानीय स्तरका निकायको मान्यता दिने भन्ने मध्ये जुनसुकै विकल्पको छनौट गरेपनि जिल्लास्तरीय सरकारी कार्यालयहरूलाई इलाकास्तरीय

कार्यालयमा परिणत गर्ने गरी पुनर्संरचना गर्दा सरकारी कार्यालयको संख्या र कर्मचारीको दरवन्दीमा उल्लेखनीय रूपले वृद्धि भएर प्रशासनिक खर्चको आकार बढ्ने देखिन्छ । अर्कातिर गाँउ विकास समितिको संख्या घट्ने हुनाले त्यसबाट बचत हुने रकमले इलाका स्तरीय निकायको संचालन गर्ने काममा केही भरथेग गर्न सक्ने देखिन्छ । यसरी देशमा जम्माजम्मी नौ सय जति स्थानीय निकाय बनाउदा अहिले जनसाधारणले गाँउ विकास समितिबाट पाइ आएको सुविधा स्थानीय निकायको वडा स्तरीय इकाई वा कार्यालयबाट पाउने ब्यवस्था मिलाएमा पहिले गाँउ विकास समितिबाट पाईआएको सेवा सुविधा प्राप्त गर्नका निम्ति मानिसहरूलाई पहिलेभन्दा टाढा जान नपर्ने अवस्था बन्ने संभावना पनि रहेको देखिन्छ । अहिलेका नगरपालिकाहरूलाई इलाका स्तरीय स्थानीय निकायको अंग नबनाएर छुट्टै स्थानीय निकायको मान्यता दिनुपर्ने हुनाले इलाकाहरूलाई स्थानीय निकायको मान्यता दिने विकल्पको छनौट गर्दा पनि स्थानीय निकायको कुल संख्या नौ सय भन्दा बढी र एक हजार भन्दा कम हुने कुरा प्रस्तुत सन्दर्भमा स्मरणीय हुन्छ ।

यसरी, स्थानीय निकायका जिल्ला र गाँउ वा नगर समेतका दुई तह नराखेर एउटै तह बनाउने हो भने स्थानीय निकायको संख्या अहिलेका जिल्लाको कुल संख्या ७५ भन्दा १०/१२ गुना भन्दा पनि बढी हुने र स्थानीय

निकायको संचालन खर्चमा वृद्धि हुने देखिन्छ । त्यसो गर्दा अहिले जिल्लामा रहेका सरकारी कार्यालयहरूको पुनर्संरचना गरेर तिनको सट्टामा इलाका स्तरीय कार्यालयको स्थापना र संचालन गर्नुपर्ने अवस्था आउने हुनाले पनि स्थानीय निकायको संचालन खर्च बढ्ने देखिन्छ ।

यसरी मोटामोटी रूपमा अहिलेका इलाकाहरूको जस्तो आकार भएका स्थानीय निकायको निर्माण गरेर तिनका वडाहरूलाई समेत स्वतन्त्र जिम्मेवारी दिदा व्यवहारमा स्थानीय निकायको कार्य सम्पादन र तहमा बाँडिने अवस्था रहन्छ । राज्यको पुनर्संरचनाले लोकतन्त्रको सुदृढीकरणमा बल पु-चाउनुपर्छ र जनताले पाउने सेवा सुविधामा कमी आउनु हुँदैन भन्ने कुरालाई व्यवहारमा उतार्ने हो भने स्थानीय निकायहरूका जिल्ला र गाँउ वा नगर समेतका २ वटा तह नै राखेर तिनलाई थप अधिकार दिने वा जिल्ला र गाँउ विकास समिति दुवैलाई अहिलेको अवस्थामा नराखेर मोटामोटी रूपमा नौ सयदेखि एक हजारसम्म स्थानीय निकायको निर्माण गरेर तिनका वडा स्तरीय इकाइहरूले समेत स्वतन्त्र रूपले साविकमा गाउँ विकास समितिले गर्ने गरेका जस्ता केही कार्यको सम्पादन गर्ने व्यवस्था मिलाउन आवश्यक देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- युवराज पाण्डे, राज्यको पुनर्संरचना र केन्द्र, प्रदेश, स्थानीय सरकारको स्वरूप र आकार, चक्र (प्रजातान्त्रिक सेवा केन्द्रको मुखपत्र), २०६५ मंसीर
- युवराज पाण्डे, टाइवोटको सिद्धान्त र राज्यको पुनर्संरचना तथा विकेन्द्रीकरण, विकास (पूर्णाङ्क २९, अंक १, २०६६ श्रावण), राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय

शान्ति व्यवस्थापनको पृष्ठभूमि तथा आधार:
नेपालको वर्तमान परिदृश्य

श्याम सुन्दर शर्मा
सह सचिव
निर्वाचन आयोग

(क) शान्ति र द्वन्द्वको शास्वत सम्बन्ध

शान्तिको वातावरणमा उन्नती फस्टाउँछ र उन्नतीको आधारमा नै शान्ति रहन्छ – शान्ति र उन्नती बीचको यो सम्बन्ध शास्वत हो । यी दुवैले एक अर्कालाई प्रत्यक्ष रूपमा पृष्ठपोषण गर्ने भएकोले शान्ति र प्रगति दुवैलाई गतिशील तत्व मानिन्छ । एकको उपस्थितिमा मात्र अर्कोको अस्तित्व कायम रहने सत्यता विश्व समाजले श्रृष्टिकालदेखि नै अनुभूति गर्दै आएको विषय हो । मानव सभ्यताका लागि शान्तिको वातावरण अपरिहार्य भए पनि सभ्यता विकासको विभिन्न कालखण्डमा मानव समुदायले युद्ध र सशस्त्र द्वन्द्वलाई पटक पटक सामना गर्नु परेको इतिहास साक्षी छ । युद्ध र अशान्तिले मानव सभ्यतालाई सधैं कुण्ठित पारेको छ भने अमानवीय हिंसा र हत्याले पनि पराकाष्ठा नाघ्ने गरेको छ । यसैले युद्ध र सशस्त्र द्वन्द्वलाई मानवता विरोधी तथा प्रगतिको शत्रु मान्ने गरिन्छ । सभ्य समाजको लागि त कलंककै रूपमा लिइन्छ ।

एक पक्षबाट हेर्दा भन्ने गरिन्छ कि युद्ध र सशस्त्र द्वन्द्वले नयाँ युगको पृष्ठभूमि तयार

गरिदिन्छ । पौराणिककालको देवासुर संग्राम, राम-रावण युद्ध, महाभारत जस्ता युद्ध र सशस्त्र द्वन्द्व होस् वा आधुनिक युगको विश्व युद्धहरू होस्, ती सब युद्ध र सशस्त्र द्वन्द्व पछि मानव सभ्यताले प्रगति र उपलब्धिका नयाँ युग प्रारम्भ गरेको तर्क दिइन्छ । मानव सभ्यताले युद्धभूमिबाट नै फड्को मार्ने गरेको तर्क सुन्ने नगरिएको होइन । जे जस्तो कठिन परिस्थिति पार गर्नु परे पनि र जतिसुकै मानवीय तथा भौतिक क्षति व्यहोर्नु परे पनि मानव सभ्यता चुप लागेर वा यथास्थितिमा बसेको छैन । सभ्यता सधैं गतिशील रहिरह्यो, गतिशील छ र गतिशील रहिरहने छ भन्ने विचार पनि इतिहासकै पृष्ठभूमिमा अडेको छ । प्रत्येक युद्धले शान्ति निम्त्याएको र शान्ति पछि युद्ध प्रारम्भ भएको कुरा विश्वले अनुभूति गरेको विषय हो ।

यसो भए पनि प्रत्येक युद्ध र द्वन्द्वले सधैं अपूरणीय क्षति निम्त्याएको तथ्य भने सत्य हो । धान्न काठिन हुने भौतिक क्षतिको अतिरिक्त अपूरणीय रूपमा मानवीय क्षति व्यहोर्न बाध्य पारेको तथ्य पनि उत्तिकै साँचो हो । यस्तो क्षतिले मात्र नपुगेर मानवीय तथा आर्थिक उन्नतिलाई

पनि नराम्रोसंग अवरूद्ध पारेको पनि विसन नसक्ने सत्यमा पर्छ । विश्व भाइचारालाई शत्रुको रूपमा परिणत गर्ने शीतयुद्धहरू पनि युद्ध कै उपज हुन् । वलात्कार, हिंसा, हत्या र पीडाको अकल्पनीय एवं अमानवीय घटनाहरूको पराकाष्ठा रूप भोग्न मानव जातीलाई बाध्य बनाएको पनि यस्तै युद्ध र द्वन्द्वले नै हो । युद्ध र द्वन्द्वले मानव सभ्यताकोलागि सधैं कलंक एवं कहालिलागदो परिस्थितिको रूपमा छाप छोड्ने गरेको र परिणतीलाई बाध्यतावश स्वीकार्नु पर्ने अवस्था ल्याएको छ । मानवीय हीतका लागि युद्ध र द्वन्द्व सधैं अस्वीकार्य रह्यो, पूर्ति गर्ने नसक्ने क्षति थोपर्यो र परिणाम भोग्न बाध्य बनायो । युद्ध र द्वन्द्वका नाइकेहरू अन्तत्वगत्वा पछुतो, पश्चाताप र ग्लानीको गहिरो खाडलमा पूरिए, उनीहरूको भविष्य सधैं अन्धकार नै रह्यो र समाजमा बहिस्कृत नै भए ।

बिडम्बनाको कुरा के भने सधैं नोक्सान मात्र गर्ने भए पनि युद्ध र सशस्त्र द्वन्द्व रोकिएको भने छैन । विश्वका कतिपय कुनामा अझ पनि

सहनै नसकिने अस्वीकार्य द्वन्द्वहरू चर्किरहेका छन् । नेपालले पनि विक्रम सम्बत् दुइ हजार पचासको दशकको प्रारम्भबाट इतिहासमा कहिल्यै नदेखिएको र कल्पना नगरिएको सशस्त्र द्वन्द्वको भूमरीमा फंसेको अनुभूति गर्‍यो । यस सशस्त्र द्वन्द्वले सम्पूर्ण नेपालीलाई आक्रान्तित पार्नुका साथै करीब सबै नेपाली यस द्वन्द्वबाट पीडित भए । नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) ले सर्वहारा वर्गको वर्चस्व र राज्यको युगान्तकारी रुपान्तरणका लागि प्रारम्भ गरेको यस द्वन्द्वलाई एक दशक भित्रै उच्च उत्सर्गमा पुरयाउन सफल भयो । २०६३ साल मार्ग ५ गते तत्कालीन सरकार र माओवादी बीच विस्तृत शान्ति सम्झौता भएपछि वास्तवमा नेपालले सशस्त्र द्वन्द्वबाट शान्ति प्रक्रियामा प्रवेश गरेको र त्यसबेलादेखि देशमा यस प्रक्रियालाई व्यवस्थापन गर्ने संक्रमणकाल प्रारम्भ भएको छ । फलतः शान्ति प्रक्रियालाई तार्किक निष्कर्षमा पुर्याई राष्ट्रलाई सामान्य अवस्थामा ल्याउन प्रभावकारी शान्ति व्यवस्थापन आवश्यक परेको छ र यो व्यवस्थापनको जिम्मेवारी राज्यलाई प्रतिनिधित्व गर्ने हैसियतमा रहेको वर्तमान सरकारको कांधमा रहेको देखिन्छ ।

शान्ति प्रक्रियाका घटनाक्रम

- २०६२ साल मार्ग ७ गते भारतको नयाँ दिल्लीमा “सात राजनीतिक दल र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको बाह्र बुँदे समझदारीपत्र” जारी भएको थियो । यही समझदारीले जनआन्दोलनको पृष्ठभूमि तयार पार्यो भने संसद्भिन्नका भनी मानिएका तत्कालीन सात राजनीतिक दल र माओवादीलाई नजिक ल्याउन पनि मदत् गर्‍यो ।
- २०६३ साल बैशाख ११ गते जनआन्दोलनमा सहकार्य गर्ने राजनीतिक दलहरू सम्मिलित सरकार गठन हुनुका साथै तत्कालीन संसद् पुनःस्थापना भई देशको सार्वभौमसत्ताको सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्न थाल्यो । सो संसद्ले तत्कालीन राजाका शासनसम्बन्धी सम्पूर्ण अधिकार खारेज

गरी संसद्बाटै शासनसम्बन्धी कार्यभार सम्हाल्न थाल्यो र तत्कालीन सरकारलाई निर्देशित गर्‍यो ।

- २०६३ साल ज्येष्ठ १२ गते “नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) बीच दुईपक्षीय सहमतिद्वारा लागू गरिएको युद्धविराम आचार-संहिता” जारी भयो । युद्धविरामलाई स्थायी शान्तिमा परिणत गर्न र वार्ताको माध्यमबाट समस्याको शान्तिपूर्ण समाधान गर्न नेपाली जनताको भावनालाई सम्मान गर्ने उद्देश्यले यो संहिता तयार भएको देखिन्छ । यस संहितामा भयमुक्त नागरिक जीवनको सुनिश्चितता, जनतामा विश्वासको वातावरण निर्माण, जनताका आधारभूत सेवा र विकास निर्माण, शिक्षण संस्था, अस्पताल तथा औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूको सुसञ्चालन, सञ्चार माध्यमबाट शान्ति वार्तालाई सहयोग, बलपूर्वक चन्दा र आर्थिक सहयोग नउठाउने, रिहाई र पुनर्स्थापन, वार्ता सहजीकरण, अनुगमन र विविध विषयहरू समेटिएका छन् ।
- २०६३ साल असार २ गते “सात राजनीतिक दल र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) का शीर्ष नेताहरूबीच भएको आठ बूँदे समझदारी” जारी भएको थियो । यस समझदारीमा मुख्यतः युद्धविराम आचार संहिता दृढता र इमान्दारीका साथ कार्यान्वयन गर्ने, लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताप्रति प्रतिवद्धता व्यक्त, दुबै पक्षका सेना र हतियारको व्यवस्थापनमा सहयोग र अनुगमन गर्न संयुक्त राष्ट्र संघलाई अनुरोध गर्ने कुराहरू उल्लेख छन् । यसै गरी अन्तरिम संविधान निर्माण, अन्तरिम सरकार गठन, संविधानसभा निर्वाचनको मिति घोषणा, तत्कालीन प्रतिनिधिसभा भङ्ग, माओवादीका जनसरकारहरू विघटनजस्ता कुराहरू पनि सो समझदारीमा रहेका छन् । राष्ट्रिय महत्वका विषयहरूमा सहमतिको आधारमा निर्णय, संविधानसभा निर्वाचन भयमुक्त वातावरणमा गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षण तथा अनुगमन, राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्नेजस्ता विषयहरू पनि समावेश गरिएका छन् ।
- २०६३ श्रावण २४ गते नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) ले संयुक्त राष्ट्र संघसमक्ष छुट्टा छुट्टै पत्र लेखी शिविर व्यवस्थापन, मानव अधिकार, युद्ध विराम, संविधानसभा निर्वाचनजस्ता विषयमा सहयोग गर्न अनुरोध गरेका थिए ।
- २०६३ कार्तिक २२ गते “सात दल र ने.क.पा. (माओवादी) का शीर्ष नेताहरूको बैठकका निर्णयहरू” बाट युद्ध विरामको घोषणा भयो । यसले विगतका सहमतिहरूको कार्यान्वयन, सेना, हातहतियार र शिविर व्यवस्थापन, अन्तरिम संविधानको विषयवस्तु, द्वन्द्वपीडितहरूको व्यवस्थापन र विविध विषय सम्बन्धमा निर्णयहरू गरेको थियो । अन्तरिम संविधान सम्बन्धमा यसका आधारभूत पक्ष, राजतन्त्र, व्यवस्थापिक संसद्, अन्तरिम सरकार, न्यायालिका, संबन्धानिक अंग, स्थानीय निकाय, नागरिकता, संविधान सभा निर्वाचन, राज्यको ढाँचा, आर्थिक-सामाजिक रुपान्तरणबारे निर्देशक सिद्धान्तजस्ता विषयहरू समेटिएका छन् । यसमा कार्यान्वयनको समय-तालिका पनि दिइएको छ ।
- २०६३ मार्ग ५ गते नेपाल सरकार र ने.क.पा. (माओवादी) बीच विस्तृत शान्ति सम्झौता भयो ।
- २०६३ मार्ग २२ गते हतियार तथा सेनाको व्यवस्थापनको अनुगमनसम्बन्धी सम्झौता भयो ।
- २०६३ माघ एक गते सोमबार अन्तरिम संविधान जारी गरियो ।

शान्ति व्यवस्थापनले मूलतः सशस्त्र क्षतिको परिपूरण गर्नु पर्ने अवस्था छ भने द्वन्द्वका बेला भएको भौतिक तथा मानवीय जनताको संविधान तयार गरी देशलाई उन्नतीको

मार्गमा अग्रसर गराउनु परेको छ । संक्रमणकाललाई युक्तिसंगत तरिकाबाट व्यवस्थापन गरी द्वन्द्वका अवशेषहरूलाई सदाका लागि विस्मृतिमा लैजानु पर्ने छ । मुलुकका विभिन्न भागमा देखिएका विभिन्न प्रकारका द्वन्द्व, विद्रोह र असन्तुष्टिलाई पनि व्यवस्थापन गर्नु पर्ने देखिएको छ । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा आत्मविश्वास जगाएर सबैको सहयोग तथा सद्भावबाट मुलुकलाई विकास एवं सम्बृद्धिको उंचाईमा पुर्याउनु पर्ने जिम्मेवारी पनि उत्तिकै छ ।

(ख) शान्ति व्यवस्थापनका मूलभूत पक्षहरू

शान्ति व्यवस्थापनका कुरा गर्दा सबभन्दा पहिले यस व्यवस्थापनभित्र के कस्ता पक्षहरू पर्छन् ? भन्ने कुरा निक्यौल गर्नु उपयुक्त हुनसक्छ । केही दशकदेखि विश्वभरी अभ्यास गरिएका अनुभवहरूलाई दृष्टिगत गर्दा र नेपालमा भइरहेको शान्ति एवं द्वन्द्व व्यवस्थापनका क्रियाकलाप हेर्दा शान्ति व्यवस्थापनका मूलभूत पक्षहरू दृष्टिगोचर हुन्छन् । यहाँ शान्ति व्यवस्थापनका सातवटा मूलभूत पक्षहरू सूचिवद्ध गरिएको छ :- (१) शान्ति वार्ता, सम्झौता तथा कार्यान्वयन र अनुगमन तथा पृष्ठपोषण, (२) शान्ति संयन्त्रको स्थापना, संचालन र क्षमता अभिवृद्धि, (३) माओवादी सेनाका लडाकूहरूको रेखदेख, समायोजन तथा व्यवस्थापन गर्ने गरी शिवीर व्यवस्थापन, (४) द्वन्द्वबाट पीडित तथा प्रभावितहरूलाई राहत, क्षतिपूर्ति, आर्थिक सहायता तथा पुनर्स्थापनाजस्ता सहयोग, (५) द्वन्द्वको क्रममा क्षति भएका भौतिक तथा सामाजिक

संरचनाहरूको पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना, (६) सत्य निरूपण, मेलमिलाप, बेपत्ताहरूको पहिचान, शान्ति संरचनाहरूजस्ता क्षेत्रसंग सम्बन्धित संक्रमणकालीन न्याय, (७) राष्ट्रिय सुरक्षा रणनीति तथा व्यवस्थासंग सम्बन्धित सुरक्षा क्षेत्रको सुधार । यसका अतिरिक्त अन्य कतिपय विषयहरू पनि शान्ति व्यवस्थापनका पक्षहरू हुन सक्छन् । संविधान लेखन, राज्यको पुनःसंरचना, शासकीय पद्धतिको सुधार, गणतन्त्रको संस्थागत विकास त्यस्ता केही पक्षहरू हुन् ।

सशस्त्र द्वन्द्वबाट गुज्रिएको मुलुकमा शान्ति व्यवस्थापनका पक्षहरू त्यस मुलुकको द्वन्द्वको अवस्था, राजनैतिक र सामाजिक परिवेश, शासकीय प्रणाली, इतिहास र अन्य यस्तै परिस्थितिजन्य विषयहरूमा आधारित हुन्छ । फेरी शान्ति व्यवस्थापनका पक्षहरू सधैं एउटै रहनु पर्छ भन्ने पनि छैन किनकि शान्ति र द्वन्द्वको अवस्थामा परिस्थितिजन्य परिवर्तन भइरहन्छ । यस्तो अवस्थामा यस्ता पक्षहरूमा पनि परिवर्तन हुनु स्वाभाविक मानिन्छ । नेपालमा पनि शान्ति प्रक्रियाको परिस्थितिमा उल्लेखनीय परिवर्तन आयो भने शान्ति व्यवस्थापनका पक्ष एवं दिशामा पनि परिवर्तन आउने छ । यसो भए पनि माथि भनिएका सातवटा पक्षहरूलाई भने सामान्यतः प्रत्येक परिस्थितिमा शान्ति प्रक्रिया र व्यवस्थापनका आम रुपमा देखिने मूलभूत पक्षहरूको रुपमा पहिचान गर्न सकिन्छ । यी पक्षहरूको अवस्था, परिवेश, गहनता, गुरुत्वाकर्षणजस्ता कुरामा भिन्नता हुन सक्छन्, तर शान्ति व्यवस्थापनका मूलभूत विषय भने यिनै रहन्छन् ।

(ग) शान्ति प्रक्रियाका चरणहरु र त्यसका व्यवस्थापन

शान्ति प्रक्रियाको तार्किक निष्कर्ष भन्ने मुद्दाले अहिले निकै चर्चा पाइरहेको छ । यस प्रक्रियाले तार्किक निष्कर्ष पाउनुको अर्थ देशमा दक्ष, प्रभावकारी र युक्तिसंगत ढंगले शान्ति व्यवस्थापन सम्पन्न भई दिगो शान्ति स्थापना भएको हुनेछ । तार्किक निष्कर्षलाई पहिचान गर्ने हो भने शान्ति प्रक्रियाका चरणहरु पहिचान गर्नु अतिआवश्यक हुन्छ । यी चरणहरु पार हुनुको अर्थ नै शान्ति प्रक्रिया तार्किक निष्कर्षमा पुगनु हो । शान्ति प्रक्रियाका चरणलाई विभिन्न आधार र तरिकाबाट व्याख्या एवं पहिचान गर्न सकिन्छ । छोटकरीमा भन्ने हो भने यसका पांचवटा चरणहरु दृष्टिगोचर हुन्छन्:- (१) विस्तृत शान्ति सम्झौता, (२) अन्तरिम संविधान, (३) संविधानसभाको निर्वाचन, (४) नयाँ संविधान निर्माण, (५) नयाँ संविधान अनुसार व्यवस्थापिका र सरकारको स्थापना । यी बूदाहरुलाई शान्ति प्रक्रियाका चरणहरु मान्ने हो भने तीन वटा चरणहरु पार भइसकेका छन् र अब दुइवटा चरणहरु मात्र पार गर्न बाँकी देखिन्छन् ।

(१) विस्तृत शान्ति सम्झौता :-

प्रमुख राजनीतिक दलहरु सहित तत्कालीन सरकार र विद्रोही पक्ष भनेर चिनिएको नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच २०६३ साल मार्ग ५ गते भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता नै नेपालमा शान्ति प्रक्रियाको प्रस्थान बिन्दु अथवा प्रारम्भ हो भन्न सकिन्छ । यस सम्झौता पछि नै

सशस्त्र द्वन्द्व समाप्त भई शान्ति प्रक्रिया थालनी भएको हो । युद्ध विराम, माओवादी सेनाका लडाकूहरुको शिवीर स्थापना र राष्ट्रिय स्तरको संयुक्त सरकारको गठन यसै सम्झौताबाट सम्भव भएको मान्न सकिन्छ । शान्ति प्रक्रियाको थालनी राजनैतिक दलहरु बीच २०६२ साल मार्ग ७ गते भएको बाह्रबूँदे सम्झौताबाट भएको भनेर भन्न सकिने ठाउँ नभएको होइन । तर त्यस सम्झौतालाई शान्ति प्रक्रियाको लागि वातावरण बनाउने एउटा संयन्त्र एवं आधारको रूपमा लिएर विस्तृत शान्ति सम्झौतालाई थालनी बिन्दु मान्दा वास्तविक शान्ति प्रारम्भ भएको बिन्दु पहिल्याउन सकिन्छ कि भन्ने हो । विस्तृत शान्ति सम्झौताको कार्यान्वयन नै शान्ति प्रक्रियाको वास्तविक व्यवस्थापन हो भनेर मान्न सकिने प्रशस्त स्थान देखिन्छ ।

शान्ति प्रक्रियाको यो प्रथम चरण पार गर्न सबभन्दा कठिन र जटिल भएको यसका भुक्तभोगीहरुको अनुभव छ । सशस्त्र द्वन्द्व वा जनयुद्धमा रहेको माओवादीलाई विभिन्न कालखण्डका शासन व्यवस्थामा रहेका सरकारहरुले राज्यको मूलप्रवाहमा समाविष्ट गर्न प्रयत्न गरेका हुन् । माओवादीसंग विभिन्न पटक शान्ति वार्ता भएको हो । ती वार्ताहरु जति सुकै इमान्दारीपूर्वक र पूर्व तयारीसाथ भएको भए पनि सफल हुन सकिरहेको थिएन । राष्ट्रियभन्दा दलीय र वर्गीय हीतबाट प्रेरित भएका ती वार्ताहरु स्वभावतः सफल हुने प्रकृतिका थिएनन् । त्यसबेलाका वार्ताकार सरकार या त पूर्ण रूपमा अधिकार सम्पन्न थिएन, अथवा जनताको पर्याप्त म्याण्डेट प्राप्त गरेको थिएन, या राम्रोसंग पूर्व

तयारी गरी वार्तामा बस्न सकिरहेको थिएन । त्यसै गरी माओवादी पनि या त वार्तामा बस्न वा वार्तालाई सफल बनाउन इच्छुक थिएन, या पूर्व तयारी पर्याप्त थिएन या देश र जनताप्रति पूर्ण इमान्दार थिएन । यसैले पटक पटकका वार्ताहरु विना निष्कर्ष असफल भएका थिए । फतल: शान्ति वार्ता निकै जटिल हुने, जनताको पक्षमा नहुने, राजनैतिक तथा व्यक्तिगत दम्भ हावी हुने अनुभूति सर्वसाधारण जनताले संगाल्दै थिए । विस्तृत शान्ति सम्झौता नै ती अन्यौलहरु चिर्दै द्वन्द्वबाट आक्रान्त जनतालाई शान्तिको अनुभूति दिने एउटा कोशे हुंगा सावित भयो । शान्ति प्रक्रियाका बांकी चरणहरु स्पष्ट रूपमा दृष्टिगोचर हुँदै गए र दिगो शान्ति सम्भव देखिँदै गयो । यसैले विस्तृत शान्ति सम्झौता शान्ति प्रक्रियाको आशालागदो प्रारम्भ बिन्दुको रूपमा प्रतिस्थापित हुन सकेको देखिन्छ ।

(२) अन्तरिम संविधान:-

२०६३ साल माघ एक गते अन्तरिम संविधान जारी हुनु शान्ति प्रक्रियाको अर्को महत्वपूर्ण चरण हो । अन्तरिम संविधानको लेखन, जारी र पालनामा खास जटिलता नआए पनि शान्ति व्यवस्थापनको दृष्टिकोणले अन्तरिम संविधानलाई शान्ति प्रक्रियाको एउटा महत्वपूर्ण चरणको रूपमा भने लिनु पर्छ । यो संविधान जारी भएपछि एकातिर संसदको सार्वभौमिक अधिकारको संस्थागत विकास प्रारम्भ भयो भने अर्कोतिर संविधानसभाको निर्वाचन गर्न सजिलो द्वार खुल्न सक्यो । संविधान निर्माणको लामो समयको क्रम एवं प्रक्रिया भङ्ग भएको छ भने जनता आफैले

संविधान निर्माण गर्न सक्छन् भन्ने आत्मविश्वास पनि जागेको छ । शान्ति व्यवस्थापनको एउटा उपलब्धिका रूपमा अन्तरिम संविधानको निर्माणलाई लिइनुको एउटा कारण पनि यो हो ।

ने.क.पा.(माओवादी) सरकारमा सामेल भएर विद्रोहीको रुपबाट सरकारको साभेदार बन्नुको पछाडि पनि अन्तरिम संविधानको उल्लेखनीय भूमिका रहेको छ । माओवादी सरकारमा सामेल हुनु शान्ति प्रक्रियाको अविस्मरणीय घटना हो । यसपछि मात्र वास्तवमा राज्य पक्ष र विद्रोही पक्षको भेदभाव वा विभाजन समाप्त भएको हो । राज्य संचालनमा सबैको साभेदारी र सहभागिताले शान्ति प्रक्रियालाई सहज र सरल बनाएको देखिन्छ । सत्ता सञ्चालनमा सबै राजनैतिक तथा द्वन्द्वात्मक शक्तिहरु समान हैसियतमा सहभागी हुनु सामान्य कुरा होइन । विश्वका इतिहास र घटनाहरु अवलोकन गर्ने हो भने राज्य र विद्रोही पक्षहरु एकसाथ सरकारमा समान हैसियत र अंशमा समावेश भई सत्ता सञ्चालन गरेको उदाहरण विरलै पाइन्छ ।

(३) संविधानसभा निर्वाचन:-

शान्ति प्रक्रियाको तेस्रो महत्वपूर्ण चरणको रूपमा ऐतिहासिक संविधानसभा निर्वाचनलाई लिन सकिन्छ । २०६४ साल चैत्र २८ गते भएको संविधानसभा निर्वाचनले नेपाली जनताले आफ्नो संविधान आफै लेख्ने चाहानालाई मूर्तरुप दिन एउटा ऐतिहासिक उपलब्धि स्थापित गर्‍यो । दुइ वर्षभित्र संघीय

लोकतान्त्रिक गणतन्त्रलाई संस्थागत गर्ने गरी नयाँ संविधान निर्माण गर्ने अभिभारा वर्तमान संविधानसभालाई जनताले प्रदान गरे । २०६५ साल पौष १ गतेदेखि यस्तो संविधान तयार गर्ने अभियानमा संविधानसभा जुटेको छ र २०६७ ज्येष्ठ १४ गतेसम्ममा नयाँ संविधान तयार गरिसक्ने जिम्मेवारी सहितको कार्य तालिका अनुसार कार्य भैरहेको छ । यो भिष्म कार्यमा संविधानसभा सफल रहोस् भन्ने सबैको सुभेक्षा रहेको देखिएको छ भने चासो राख्ने सबै सहयोग गर्न तत्पर रहेको पनि देखिन्छ ।

संविधानसभा निर्वाचन सफल बनाउन शान्ति व्यवस्थापन कार्यले निकै टेवा दिएको पाइन्छ । विस्तृत शान्ति सम्झौतादेखि अन्य सबै सम्झौता र तिनका कार्यान्वयन गर्न शान्ति व्यवस्थापनले अहं भूमिका खेलेको थियो । संविधानसभाको निर्वाचन हुन सम्भव छ वा छैन भन्ने छलफल चलिरहेको बेलामा मधेश लगायत विभिन्न प्रकारका आन्दोलनहरू देशमा चर्किरहेका थिए । द्वन्द्व व्यवस्थापनलाई शान्ति प्रक्रियाले समेटेको र अन्तरिम संविधान लगायत राज्यलाई निर्देशित गर्ने दस्तावेजहरू अनुसार शान्ति व्यवस्थापन संचालन हुन नसकेको भए कुनै बेला पनि संविधानसभाको निर्वाचन भाँडिन सक्थ्यो ।

(४) नयाँ संविधान निर्माण :-

शान्ति प्रक्रियाका माथिका तीन चरणहरू देशले पार गरिसकेको छ । शान्ति व्यवस्थापनका यी चरणहरूमा थुप्रै चुनौति, समस्या र विवादहरू आएका हुन् । तर प्रत्येक चरण पार गर्दा ती विवाद तथा चुनौति क्रमशः किनारा लाग्दै गए । तर नयाँ चुनौतिहरू थपिने र विवाद निस्कने क्रम

भने रोकिएन । कतिपय चुनौतिले स्वरूप फेरेको देखिन्छ भने केही चुनौति जस्ताको तस्तै नयाँ चरणमा सरेर आएको देखिन्छ । शान्ति प्रक्रिया अझ पनि गम्भीर जोखिममा रहेको र कुनै बेला पनि अहिलेसम्मका उपलब्धिहरू धरासायी बन्न सक्ने अवस्था देख्नेहरू पनि पर्याप्त मात्रामा छन् । शान्ति प्रक्रियाका चरणहरू पार भएको देखिए पनि सानो असावधानीले पनि तासको घर भैँ कुनै बेला पनि भत्कन सक्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ । शान्ति प्रक्रिया चरणबद्ध रूपमा होइन एकमुष्ट हेरिनु पर्छ र यो तार्किक निष्कर्षमा नपुगुन्जेल सफल भएका मान्न सकिन्न भन्ने तर्कमा निकै दम रहेको देखिन्छ । बेला बेलामा शान्ति प्रक्रियाले बाटो विराउन खोजेको अवस्था देखिनुले यो भनाइलाई अझ बल प्राप्त भएको अनुभूति हुन्छ ।

संविधान निर्माणको प्रक्रिया र यसको जटिलतालाई गणना गर्दा संविधानविद् एवं कानूनविद्हरू समपमै संविधान निर्माण हुने कुरामा बलियो शंका गर्छन् । हुन पनि प्रत्येक धारा पारित हुन संविधानसभाको दुइ तिहाइ मत आवश्यक पर्ने, आवश्यक पर्दा जनमत संग्रहमा समेत जानु पर्ने, सरोकारवालाहरूसंगको परामर्श एवं अन्तरक्रियाले लामो समय लिन सक्ने र प्रारम्भिक मसौदा तयार गर्न पनि न्यूनतम राजनैतिक सहमती हुन पर्ने जस्ता कारणले गर्दा निर्धारित समयमा संविधान निर्माण हुन असम्भवप्रायः देखिन्छ । विभिन्न समूहहरूसंग सरकारले गरेको शान्ति सम्झौताहरूलाई संविधानले समेट्नु पर्ने मुद्दाले नयाँ संविधान निर्माणलाई अझ जटिल बनाउँछ । राजनैतिक दलहरूका घोषणपत्रहरू हेर्दा

एउटै संविधानमा समेट्न कठिन हुने देखिन्छ । कोही राष्ट्रपतिय शासन प्रणालीको वकालत गर्दैछन् भने कोही वेस्टमिनिष्टर शैलीको प्रधानमन्त्रिय व्यवस्थालाई प्राथमिकता दिनुपर्छ भन्ने छन् । लोकतान्त्रिक गणतन्त्र, जनगणतन्त्र, जनताको गणतन्त्र आदि प्रकारका प्राथमिकताले पनि संविधान निर्माण कार्य जटिल बनाउँदै छ । संघीयताको थुप्रै जटिल प्रश्नहरूको उत्तर खोज्न बाँकी छ । जातीय, भौगोलिक, आर्थिक, भाषिक, गाउँ शहर आदि कुन कुरालाई प्रमुख आधार मानेर संविधान बनाउने र संघीय राज्यहरूसँग कस्तो प्रकारले शक्ति एवं साधन बाँडफाँड गर्ने भन्ने विषयहरूमा गम्भीर राजनैतिक छलफल बाँकी नै छ । यस्ता धेरै मुद्दा, विषय र प्रश्नहरू छन् जसको समाधान नपहिल्याई नयाँ संविधान निर्माण गर्न सकिन्न ।

जे भए पनि नयाँ संविधान निर्माण गर्ने कार्य शान्ति प्रक्रियाको चौथो सिंढी भने हो । जबसम्म संविधान निर्माण हुँदैन तबसम्म देशले संक्रमणकाल व्यहोरिरहनु पर्छ र देश नियमित राजनैतिक प्रक्रियामा प्रवेश गर्न सक्दैन । संविधान निर्माण हुन नसक्नु भनेको शान्ति प्रक्रिया तार्किक निष्कर्षमा पुग्न नसक्नु मात्र होइन देश पुनः द्वन्द्वमा फर्कने सम्भावना रहनु पनि हो । यसैले कुनै हालतमा नयाँ संविधान बन्नु पर्ने आवश्यकता र बाध्यता रहेको छ । यो चरण शान्ति व्यवस्थापनकालागि एउटा महत्वपूर्ण परीक्षणको रूपमा छ भने शान्ति प्रक्रियाको सफलताका लागि अपरिहार्य तत्वको रूपमा पनि रहेको देखिन्छ । अहिले यही चरणलाई सफलताकासाथ पार गर्न शान्ति प्रक्रियालाई

सफल बनाउँदै देशलाई संक्रमणकालबाट सामान्य अवस्थामा पुर्याउनु पर्ने जिम्मेवारी शान्ति व्यवस्थापनको कांधमा आइपरेको छ ।

(५) नयाँ संविधान अनुसार व्यवस्थापिका र सरकार गठनः-

नयाँ संविधान निर्माण भएपछि अर्को चरण देखापर्ने छ जसअनुसार व्यवस्थापिकाको निर्वाचन गरी नयाँ सरकार गठन हुनेछ । संविधानले तय गरेको प्रक्रिया अनुसार व्यवस्थापिकाको गठन र सरकारको निर्माण शान्ति प्रक्रियाको अन्तिम चरण हुनेछ । यो चरण सम्पन्न हुनुको अर्थ देश नियमित अवस्थामा प्रवेश गरी संक्रमणकालको अन्त्य हुने र शान्ति प्रक्रियाको वर्तमान व्यवस्थापनको काम पनि सम्पन्न हुनेछ ।

अहिले आएर हेर्दा शान्ति प्रक्रियाका महत्वपूर्ण तीनवटा चरण पार भइसकेका छन् जुन चरणहरू वास्तवमै निकै दुरुह र जटिल थिए । विस्तृत शान्ति सम्झौता निकै प्रयास, अभ्यास र सौदावाजीबाट निकै समय लगाएर पार गरिएको चरण हो । यस सम्झौतापछि मात्र आम नेपालीहरूको मनमा शान्ति प्रक्रियाको थालनी हुने र निष्कर्षमा पुग्ने आशा जागेको थियो । सो सम्झौताको परिणती स्वरूप माओवादी सेनाका लडाकूहरू शिविरमा बस्छन् वा बस्दैनन्, माओवादी संयुक्त सरकारमा समावेश हुन्छ वा हुँदैन, भयो भने पनि कस्तो स्वभाव देखाउँछ भन्ने जस्ता विषयहरूमा त्यस बेला अन्योल देखिन्थ्यो । यसका साथै अन्तरिम संविधान बन्छ वा बन्दैन, राजतन्त्र र गणतन्त्र सम्बन्धमा के होला, हिंसा र

हत्या रोकिएला वा नरोकिएला, माओवादी लडाकूहरूसंग भएका हतियारको स्थिति कस्तो होला भन्ने जस्ता अन्यौल पनि देखिन्थ्यो ।

जे जस्ता अन्यौल भए पनि र जे जस्ता जटिलताहरू देखिए पनि शान्ति प्रक्रिया अगाडि बढ्दै गयो र एकपछि अर्को सफलता हांसिल हुँदै गयो । शान्ति व्यवस्थापनले देखाएको दक्षता र प्रभावकारिताको परिणाम स्वरूप यी सफलताहरू हात पर्दै गएका हुन् भनेर भन्न सकिन्छ । नेपालको शान्ति व्यवस्थापन यस कारणले पनि प्रशंसनीय देखियो कि जे जस्ता मुद्दा वा चुनौतीहरू अगाडि देखिए पनि शान्ति प्रक्रिया अवरुद्ध भएन र मुलुकले राखेको शान्ति लक्ष्यहरू एकपछि अर्को गर्दै हांसिल हुँदै गए । ज्यादै दुरुह मानिएको दिगो शान्ति प्राप्त हुने आशा विश्वसनीय ढंगले जागेको छ । सर्वसाधारण जनताले तुलनात्मक रूपमा शान्तिको अनुभूति गर्न पाइरहेका र द्वन्द्वका घाउहरू विस्तारै पुरिदै गइरहेको स्थिति अनुभव गरिहेका देखिन्छन् ।

सबभन्दा उदेक लाग्ने पक्ष के हो भने २०६७ ज्येष्ठ १४ भित्र संविधान बन्न नसक्ने निष्कर्ष निस्कन थाल्नु हो । राजनीतिक दल, संविधान सभाका अवयव, सरोकारवाला, नागरिक समाज सबै निर्धारित समयभित्र संविधान नबन्ने कुरामा सहमत देखिन्छन् । चमत्कार भएन भने निर्धारित समयमा संविधान बन्ने स्थिति देखिन्न र संविधान नबने निश्चित रूपमा देश अझ अधोगति तिर लाग्नेछ तर धेरैको आशा अझ बाकि रहेको देखिन्छ कि कुनै चमत्कार हुन्छ र संविधान बन्छ । देश ठूलो दुर्घटनाबाट बन्छ ।

अहिलेसम्मको अवस्थालाई हेर्ने हो भने ठूलो दुर्घटना नभए शान्ति प्रक्रियाका बांकी चरणहरू सहजै हांसिल हुने अनुमान गर्न सकिन्छ । यदि शान्ति व्यवस्थापन आफ्नो कार्य लक्ष्यबाट विमुख भएन, शान्ति प्रक्रियाका जिम्मेवार पक्षहरूले बेइमानी गरेनन्, यदि अन्तरिम संविधान र संविधान सभाले पाएको जनादेश उलंघन गरिएन भने र सहमती भएका सम्झौताहरू तोडिएनन् भने शान्ति प्रक्रियाले अवश्य पनि तार्किक निष्कर्ष प्राप्त गर्न सक्नेछ । अबको आवश्यकता भनेको शान्ति प्रक्रियालाई सहज रूपमा अगाडि बढाउने, यस प्रक्रियाका सरोकारवालाहरू चनाखो रहने, यस प्रक्रियाका सबै पक्षहरूले इमान्दारिता देखाउने र कार्यतालिका अनुसार काम सम्पन्न गर्दै जाने हो । यस कार्यलाई व्यवस्थित र सहज बनाउने काम भने शान्ति व्यवस्थापनले गर्नु पर्छ । शान्ति व्यवस्थापन चुस्त, दुरुस्त तथा प्रभावकारी भयो भने शान्ति प्रक्रियाका बांकी चरण पार गर्न कुनै कठिनाई पर्ने छैन ।

(घ) शान्ति व्यवस्थापनका योगदानहरू

शान्ति प्रक्रियामा शान्ति व्यवस्थापनले निरन्तर रूपमा उल्लेखनीय योगदान दिइरहेको स्पष्ट दृष्टिगोचर हुन्छ । विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न हुनु अघि व्यवस्थापन र प्राविधिक पक्षको ज्ञान एवं सीपको कमीका कारण कतिपय अवस्थामा अपेक्षा गरिए अनुसार नतिजा निस्कन सकेको थिएन । फलतः सशस्त्र द्वन्द्वले एक दशक लामो अवधि लिन पुग्यो । सक्षम र प्रभावकारी

व्यवस्थापन भएको भए शायद यति लामो समय लिन थिएन र मानवीय तथा भौतिक क्षति रोकिन पुग्थ्यो होला । काम गर्दै जाने र अनुभव पनि बटुल्दै जाने नीतिका कारण शान्ति व्यवस्थापनले एकातिर उपलब्धिहरू हासिल गर्न सक्थ्यो भने अर्कोतिर दक्षता र सक्षमता बृद्धि गर्ने मौका पनि पायो । फलतः शान्ति प्रक्रियालाई संयोजन, समन्वयन र ड्राइभ गर्न तुलनात्मक रूपले सक्षम भइरहेको छ ।

यसको अर्थ यो होइन कि अहिले आएर शान्ति व्यवस्थापन पूर्णतः परिपक्व भइसक्यो । यसले अझ पनि काम गर्दै जाने र सिक्दै जाने स्वभावलाई छोडेको छैन । यसै कारणले उपलब्धिहरू हासिल हुने र परिपक्वता बढ्दै जाने क्रम जारी छ । नेपालको शान्ति व्यवस्थापनमा थुप्रै कमी कमजोरी भए पनि योगदान र उपलब्धिका माध्यमबाट एकातिर शान्ति प्रक्रियालाई तार्किक निष्कर्षमा पुर्याउने प्रयास भइरहेको छ । विभिन्न जटिलता, मनमुटाव, समस्याका वावजूद नेपालले शान्ति स्थापनाको क्षेत्रमा हासिल गरिरहेको उपलब्धि देखेर विश्व समुदाय चकित भइरहेको तथ्य प्रकाशमा आइरहन्छन् । यसको कारण र श्रेय दुवै शान्ति व्यवस्थापनको दक्षता र प्रभावकारितामा निहित रहेको छ ।

शान्ति प्रक्रियामा शान्ति व्यवस्थापनले गरेको योगदानलाई यहाँ सूचिबद्ध गर्ने प्रयास गरिएको छ । यी योगदानहरू जति शास्वत, उपयोगी र दूरगामी प्रकृतिका छन्, त्यति नै शान्त र सारगर्भित छन् ।

(१) शान्ति सम्झौताहरूः-

ने.क.पा. (माओवादी) लगायत विभिन्न प्रकारका विद्रोही तथा असन्तुष्ट समूहहरूसंग विस्तृत शान्ति सम्झौता लगायत करिब एघारबटा शान्ति सम्झौताहरू भइसकेका छन् । राजनैतिक दल, सशस्त्र द्वन्द्वरत समूह, सामाजिक समूह, कर्मचारी युनियनजस्ता समूहहरूसंग सरकारले वार्ता गरेर यी सम्झौताहरू गरेको हो । परिणामतः यी समूहहरू राज्यको मूलप्रवाहमा समाविष्ट हुन आइपुगे र संविधानसभा निर्वाचनको लागि अनुकूल वातावरण बन्यो । यिनै सम्झौताका कारण उनीहरूले राज्यको शक्ति र साधनमा आफ्नो पहुँच पुगेको, गुमनाम वा पछाडि पारिएको रूपमा आफूलाई अनुभूति गरिरहेको अवस्थाबाट राज्यबाट समान र सम्मानीत व्यवहार पाउन सफल भएको, आफ्नो अलग पहिचान हुन सकेको, राज्यबाट थोर बहूत क्षतिपूर्ति पाउन सकेकोजस्ता अनुभूति पनि गरेका छन् । शान्ति प्रक्रियालाई संरक्षित रूपमा अगाडि बढाउन यी सम्झौताहरू अभेद्य किल्लाका रूपमा खडा भएका भैं देखिन्छन् । सक्षम शान्ति व्यवस्थापन र संयोजनका कारण यी सम्झौताहरू हुन सकेका हुन् भन्न कुनै शंकोच मान्नु पर्ने देखिन्छ ।

(२) अन्तरिम संविधान २०६३ :-

सार्वभौमसत्ता र राजकीयसत्ता सम्पन्न नेपाली जनताले इतिहासमा पहिलो पटक २०६३ साल माघ १ गते सोमबार नेपालको अन्तरिम

संविधान, २०६३ जारी गरे । नयाँ संविधान लेखन औपचारिक रुपमा प्रारम्भ भएको २०६५ साल पौष १ गतेसम्ममा छ पटक संशोधन भए पनि यो अन्तरिम संविधान केही समस्या एवं चुनौतीका

बावजुद नेपालको राजकीय सत्ता सञ्चालन गर्न र शासकीय व्यवस्थालाई व्यवस्थित गर्न सक्षम भइसकेको देखिन्छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ का केही मूलभूत तथ्य

- नेपाली जनताले सार्वभौमसत्ता र राजकीयसत्ता सम्पन्न भई जारी गरेको पहिलो संविधान ।
- जारी मिति २०६३ साल माघ एक गते सोमबार ।
- भाग २५, धारा १६७, अनुसूची ४ बटा ।
- सात पटक संशोधन भएको ।
- विस्तृत शान्ति सम्झौतालाई यस संविधानको अभिन्न अंगको रुपमा अनुसूची ४ मा राखिएको ।

यस संविधानले नेपाललाई गणतन्त्रात्मक राज्य बनाउने दिशामा कदम चाल्यो भने चौथो संशोधनले गणतन्त्रको स्थापना नै गर्यो जसलाई नेपालीको आम चाहनालाई मूर्तरुप दिइएको कार्यको रुपमा लिइन्छ । अन्तरिम संविधान जारी हुनुको अर्थ नेपाली जनताले परम्परादेखि सञ्चालन हुँदै आएको केन्द्रिकृत राजतन्त्रात्मक मुलुकबाट संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक मुलुकमा परिणत हुनु, संविधानसभा निर्वाचनका लागि मार्ग प्रसस्त हुनु, शान्ति प्रक्रियालाई सहज र सरल बनाउनु, विद्रोही पक्ष सरकारमा सामेल हुनुजस्ता शासकीय व्यवस्थामा कालजयी फड्को मार्नु हो । यो फड्को नेपाली इतिहासको सबभन्दा उल्लेखनीय मोड हो भने कालान्तरसम्म जिवन्त रहने शासकीय व्यवस्था हो । दिगो शान्तिलाई संस्थागत रुप दिने एउटा अति महत्वपूर्ण उपलब्धि त हुँदै हो ।

(३) संयुक्त सरकार:-

२०६३ सालमा माओवादी समेत सम्मिलित भएर गठन भएको संयुक्त सरकार शान्ति प्रक्रियामा एउटा अतुलनीय उपलब्धिको रुपमा रहेको छ । हुन त सफल जनआन्दोलन र विस्तृत शान्ति सम्झौताले संयुक्त सरकारको वातावरण तयार पारिसकेको थियो, यसो भए पनि संयुक्त सरकार गठन हुनु शान्ति प्रक्रियाको महत्वपूर्ण अंश भने हो । सरकारको न्यूनतम साभा कार्यक्रम तयार हुनु, मन्त्रपरिषद्का सदस्यहरुको लागि आचार संहिता लागू हुनुजस्ता विषय पनि त्यसबेलाको उपलब्धि हो जुन संस्कार अहिले पनि जारी छ । मुख्य कुरा त संयुक्त (कोलिशन) संस्कार स्थापित र विकसित हुनुलाई नै शान्ति प्रक्रियालाई अगाडि लैजाने दिशामा महत्वपूर्ण कदमको रुपमा हेरिनु पर्छ ।

संयुक्त सरकारको साभा कार्यक्रम, आचार संहिता र संयुक्त समन्वय समिति

- २०६३ चैत्र १६ गते तत्कालीन आठ राजनैतिक दलहरुले संयुक्त रुपमा “अन्तरिम सरकारको साभा

सहमतिको न्यूनतम कार्यक्रम” जारी गरेका थिए ।

- यस कार्यक्रममा (क) राष्ट्रिय हित, लोकतन्त्र र अग्रगमन, २) लोकतन्त्र, दिगो शान्ति र शान्ति-सुरक्षाको प्रत्याभूति, (३) तत्कालीन राहत, (४) परिवर्तन र सुधार शिर्षकहरुमा कार्यक्रमहरु घोषणा भएका थिए ।
- साथै, सोही दिन अर्थात् २०६३ चैत्र १६ गते तिनै आठ राजनैतिक दलहरुले “अन्तरिम सरकार सञ्चालनको सामान्य विधि र मान्यता” पनि जारी गरेका थिए जसमा सहमति र सम्झौतामा सहकार्यको आधारमा अगाडि बढ्ने प्रतिबद्धताको अतिरिक्त यही सहमति अनुरूप अन्तरिम सरकारको सञ्चालन गर्ने एघारवटा विधि र मान्यता उल्लेख छन् ।
- यसै गरी सोही दिन अर्थात् २०६३ चैत्र १६ गते तिनै आठ राजनैतिक दलहरुले साभ्ना सहमतिको न्यूनतम कार्यक्रमलाई समन्वयात्मक रूपमा कार्यान्वयन गर्न सघाउने, आठ राजनैतिक दलका बीचको समझदारी र विश्वासलाई दिगो बनाउने, अन्तरिम सरकारप्रतिको समर्थनको दायरालाई फराकिलो तुल्याउन सहयोग गर्नेजस्ता उद्देश्यले “संयुक्त समन्वय समिति” गठन गरेका थिए । यस समितिमा सबै आठ राजनैतिक दलको प्रतिनिधित्व रहने व्यवस्था गरिएको थियो । यो समिति संविधानसभा निर्वाचनपछि बनेको सरकारभन्दा अगाडिसम्म कार्यरत रह्यो ।
- सोही दिन अर्थात् २०६३ चैत्र १६ गते तिनै आठ राजनैतिक दलहरुले १९ बुँदे “अन्तरिम सरकारका मन्त्रीहरुले पालना गर्नुपर्ने आचार संहिता” जारी गरेका थिए । यस संहितामा लोकतन्त्रको सर्वोपरी आदर्श, संविधान र कानूनद्वारा निर्दिष्ट मापदण्ड एवं मान्यता अनुरूप मन्त्रपरिषद्को सामूहिक उत्तरदायित्व र व्यक्तिगत जिम्मेवारीको सिद्धान्तलाई सदैव परिपालना गर्ने लगायत जनताप्रति उत्तरदायी रहने, राष्ट्र र जनताको सर्वोपरी हितलाई ध्यानमा राख्ने, अख्तियारको दुरुपयोग नगर्ने, सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गर्ने, गोपनीयता कायम गर्ने, संविधानसभा निर्वाचनलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र शान्तिपूर्ण वातावरणमा सम्पन्न गर्न प्रयत्नरत रहने, विभेद नगर्नेजस्ता बुँदाहरु समावेश छन् ।

संयुक्त सरकार बनेपछि बीचमा यस्तो सरकारमा मतभिन्नता भई कोलिशन भत्कन नगएको पनि होइन, तर कोलिशन संस्कार यति बलियोसंग स्थापित भइसकेको र शान्ति संविधानसभा निर्वाचनको परिणामले पनि संयुक्त सरकारबाट नै देश चल्नु पर्ने वैधानिक व्यवस्था स्थापित गरिदियो । यसैले कुनै एउटा राजनैतिक दल वा दलहरूको समूहले मात्र शान्ति प्रक्रियालाई प्रतिनिधित्व नगरि सम्पूर्ण राजनैतिक शक्तिको मिलोमतोमा मात्र प्रतिनिधित्व गर्नसक्ने र सत्ता सञ्चालन गर्न सक्ने वातावरण बन्न गयो । शान्ति प्रक्रियालाई सफलताकासाथ निष्कर्षमा पुर्याउन यो योगदान उल्लेखनीय छ ।

(४) शिविर व्यवस्थापन र माओवादी लडाकूहरूको भेरिफिकेशन:-

२०६३ साल मार्ग महिनाभन्दा अगाडिसम्म माओवादी सेनाका लडाकूहरू शिविरमा सीमित हुन्छन् र लडाकू सेनाका रूपमा भेरिफिकेशनमा बस्छन् भन्ने कुरा करिब असम्भव मानिएको थियो । विस्तृत शान्ति सम्झौताको कार्यान्वयन स्वरूप माओवादी सेनाका लडाकूहरू देशका विभिन्न सातवाट मूल र एक्काइसवटा उप शिविरहरूमा बसिरहेका छन् । उनीहरूको हातहतियार संयुक्त राष्ट्र संघ नेपाल मिशन (अनमिन) को सुपरिवेक्षणमा उनीहरूबाट अलग गरी कन्टेनरहरूमा राखिएका छन् । यी लडाकूहरूको रेखदेख र भरणपोषण राज्यको ढुकुटिबाट भइरहेको छ । शान्ति प्रक्रियाको सफल अवतरणका लागि यो एउटा अति उल्लेखनीय उपलब्धि हो । शान्ति प्रक्रियाको कुशल

प्रक्रियाले यस्तो जग लिइसकेको छ कि संक्रमणकाललाई व्यवस्थित गर्न संयुक्त सरकार प्रणालीको प्रभावकारी विकल्प देखिएन । यहाँसम्म कि व्यवस्थापनबाट मात्र यो स्थितिमा आइपुग्न सकिएको हो भनेर भन्न सकिने प्रसस्त ठाउँ छ ।

(५) संविधानसभा निर्वाचन :-

२०६४ साल चैत्र २८ गतेलाई प्रत्येक नेपालीले आफ्नो दशकौंदेखिको संविधानसभा निर्वाचनमा भाग लिई संविधानसभा गठन गर्ने चाहाना पूरा गर्न मतदान गरेको दिनको रूपमा कहिल्यै विसर्दैनन् । यो दिन नेपाल र अन्तर्राष्ट्रिय जगतको लागि पनि अविस्मरणीय दिन हो । यो उपलब्धिमा सम्पूर्ण नेपाली जनताको शान्तिप्रतिको अदम्य चाहना, आफैले संविधान लेख्ने दृढ अठोट, सुनौलो भविष्य सहितको नयाँ नेपाल सिर्जना गर्ने उत्कट अभिलाषा, कहिल्यै ननासिने लोकतन्त्रको स्थापना गर्ने अक्षुण्ण प्रयास, विकेन्द्रित प्रणालीबाट शासन सञ्चालन गर्ने अभिप्रायले स्थापना हुने संघीय प्रणालीप्रतिको अटूट लगाव, जनताको सन्तानलाई राष्ट्र प्रमुखमा आसीन गराउने पवित्र अभिलाषासहित गणतन्त्र स्थापना गर्ने उच्च मनोकामनाजस्ता आकांक्षाहरू प्रतिबिम्बित छन् । यो निर्वाचन शान्ति प्रक्रियाका लागि पनि अपरिहार्य विषय थियो । यसै निर्वाचनले गर्दा सम्पूर्ण राजनैतिक तथा अन्य शक्तिहरू स्वेच्छाले वा वाध्य भई राज्य प्रणालीमा आबद्ध हुन करलाग्ने भएको छ । सबैको निहित स्वार्थ, निहित आकांक्षा एवं लोभलाई यस निर्वाचनले एकातिर छुटाछुल्ल पारेको छ भने अर्कोतिर कसको हैसियत

र शक्ति कति भन्ने पनि निधो गरिदिएको छ । नयाँ संविधान निर्माणलाई मार्ग प्रसस्त गरेको छ भने मुलुक सामान्य अवस्थामा फर्कने आशा पनि उत्तिकै जगाएको छ । यस निर्वाचनलाई शान्ति प्रक्रियाको अनुपम एवं अवश्यम्भावी उपलब्धिको रूपमा लिन सकिन्छ ।

(६) द्वन्द्व पीडित तथा प्रभावितहरूलाई राहत, आर्थिक सहायता तथा क्षतिपूर्ति:-

एक दशकभन्दा बढी समयसम्म चलेको सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा लगभग १६ हजार नेपालीले ज्यान गुमाए, हजारौं नेपालीहरू आफ्नो गाउँघरबाट विस्थापित भए, कैयौं नेपाली घाइते र अंगभंग भए, कतिको सम्पत्ति लुटियो वा कब्जामा लिइयो, कति त सामाजिक एवं मनोवैज्ञानिक रूपमा नै विकृष्ट भए । शान्ति व्यवस्थापनको एउटा पक्षको रूपमा रहेको द्वन्द्व पीडित तथा प्रभावितहरूलाई राहत र पुनर्स्थापनाको काम शान्ति प्रक्रियाको थालनी संगै भएको हो । मूलतः द्वन्द्व पीडित तथा प्रभावितहरूलाई आवश्यकता र औचित्य हेरी औषधोपचार, क्षतिपूर्ति, आर्थिक सहायता, राहत, पुनर्स्थापनाजस्ता माध्यमबाट सरकारले सहायता पुर्याउदै आएको छ । यस्तो सहायता सबैको पहुँच पुग्ने गरी पर्याप्त त छैन, तर पनि सरकारी प्रयासबाट केही न केही राहत पुगिरहेको देखिन्छ । यस्ता सहायताले द्वन्द्व पीडित तथा प्रभावितहरूलाई केही राहत पुग्न गएकोले शान्ति प्रक्रिया सहज हुन सकेको हो । हुन त माओवादी पीडित र राज्य पक्षबाट पीडितहरू

आफुलाई सरकारले उचित सहायता नगरेको र पीडाबाट उन्मुक्ति दिन प्रयास नगरेको भनी गुनासो गर्ने र आन्दोलन गर्दै आएका छन् । जबसम्म उनीहरूको गुनासो पूरा हुँदैन तबसम्म शान्ति प्रक्रियाले अन्तिम रूप लिँदैन । यो कुरा साँचो हो कि यी द्वन्द्व पीडित तथा प्रभावितहरूलाई समानताको आधारमा राहतको व्यवस्था हुन नसकेको भए शान्ति प्रक्रियाले यति सहज रूप लिन भने सक्ने थिएन । यसैले यस प्रयासलाई एउटा उपलब्धि वा शान्ति प्रक्रियामा एउटा योगदानको रूपमा लिइएको हो ।

(८) शान्ति संयन्त्र:-

शान्ति प्रक्रियालाई तार्किक निष्कर्षमा पुर्याउन शान्ति संयन्त्रहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । उच्चस्तरीय शान्ति आयोग, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, स्थानीय शान्ति समिति, विस्तृत शान्ति सम्झौता अनुगमन उच्चस्तरीय समितिजस्ता विभिन्न प्रकारका शान्ति संयन्त्रहरू शान्ति प्रक्रियाले परिकल्पना गरेको छ । यी मध्ये केही संयन्त्रहरू स्थापना भएर कार्यरत छन् । सम्झौताको कार्यान्वयन अनुगमन गर्न समिति गठन भई काम भइसकेको छ भने शान्ति तथा पुनःस्थापना परामर्श समिति प्रारम्भदेखि नै कार्यरत छ । शान्ति तथा द्वन्द्व व्यवस्थापन समिति शान्ति प्रक्रियालाई संस्थागत रूप दिन क्रियाशील छ ।

शान्ति संयन्त्रहरू आवश्यक मात्रामा र सम्झौताहरूले प्रतिवद्धता देखाएको रूपमा स्थापना एवं सञ्चालन भएका छैनन् । सत्य निरूपण तथा

मेलामिलाप आयोगजस्ता अति महत्वपूर्ण आयोग पनि स्थापना हुन सकेको छैन । शान्ति संयन्त्र स्थापना र संचालन गर्नु शान्ति व्यवस्थापनका लागि त्यति सहज काम होइन । तर पनि जे जति स्थापना र सञ्चालनमा आएका छन् तिनीहरूले शान्ति प्रक्रियालाई सघाएका छन् ।

(९) शासकीय पद्धति, सुरक्षा क्षेत्र र सेवा प्रवाहमा सुधारः-

शान्ति प्रक्रियाको थालनी भएपछि शासकीय पद्धतिमा केही सुधार भएको देखिएको छ भने सर्वसाधारणलाई प्रवाह गरिने सार्वजनिक सेवा पनि केही सुलभ र सहज भएको देखिन्छ । द्वन्द्वकालमा ज्यादै दयनीय अवस्थामा पुगेको सुरक्षा व्यवस्थामा पनि शान्ति प्रक्रियासंगै सुधार आएको देखिन्छ । हुन त यी क्षेत्रहरू सर्वसाधारण नागरिककोलागि जे जति सुलभ र अनुकूल हुनु पर्थ्यो त्यति छैन । अझ यी पक्षहरू सर्वसाधारणकालागि भन्नु दयनीय र कष्टकर बन्दै गएको विश्लेषण भुक्तभोगीहरू गर्छन् । यसो भएपनि द्वन्द्वकालमा यी पक्षहरूको जे जस्तो दयनीय अवस्था थियो त्यो भन्दा अहिले केही सुधार भएको देखिन्छ । शासकीय पद्धति, सेवा प्रवाह र सुरक्षाको स्थितिमा जे जति सुधार आएको छ त्यो सुधार शान्ति प्रक्रियाको कारण आएको हो ।

शान्ति प्रक्रियामा शान्ति व्यवस्थापनको योगदान यति बूंदामा मात्र सीमित हुंदैन, राज्यका सबै पक्ष र प्रक्रियाबाट केही न केही योगदान पुगेको पाइन्छ । यी नौ बूंदाका योगदान प्रत्यक्ष र

उल्लेखनीय रूपमा पहिचान गर्न सकिने खालका छन् भन्न खोजिएको मात्र हो

ड) शान्ति व्यवस्थापनको वर्तमान परिदृश्य

संविधान बन्न नसक्नुको कारण हुन्छ शान्ति प्रक्रिया तार्किक निष्कर्षमा पुग्न नसक्नु र देशले वैधानिक मार्ग अवलम्बन गर्न नसक्नु । जे जसरी व्याख्या वा विश्लेषण गरिए पनि २०६७ जेष्ठ १४ मा संविधान नबन्नु भनेको देश अराजकतामा प्रवेश गर्नु हो । अराजकताको अर्थ “जसको शक्ति उसको भक्ति” को स्थिति हो । यस्तो स्थितिमा जुन शक्ति केन्द्र बलवान हुन्छ उसैले देशको वागडोर सम्हाले स्थिति हुन्छ । शक्ति केन्द्रमा अन्तरिम संविधानले निर्दिष्ट गरेको राज्यका वैधानिक केन्द्रहरू पनि पर्न सक्छन् र गैर संबैधानिक केन्द्रहरू पनि । यसैले परिस्थिति गैर संबैधानिक बाटोमा जान सक्ने परिस्थिति पनि उत्पन्न हुन सक्छ । यस्तो अवस्थामा देश बाहिरका शक्ति वा निकायहरूको अस्वीकार्य एवं देशघाती गतिविधि पनि बढ्न सक्ने स्थिति उत्पन्न हुन सक्छ ।

यस्तो अवस्था सिर्जना हुनुको अर्थ देश फेरी द्वन्द्वको चपेटामा प्रवेश गर्ने सम्भावना पनि रहन्छ । द्वन्द्वको चपेटामा पर्यो वा अराजकताको बाटोमा गयो भने देशले पहिलेको द्वन्द्वको मार भन्दा पनि खराब परिस्थिति भोग्न बाध्य हुनु पर्ने अवस्था नआउला भन्न सकिन्न ।

संविधान निर्माण गर्ने संविधान सभाको अवधि थपेर चाँडै संविधान बन्ने स्थिति आउने सम्भावना पनि उत्तिकै छ । राज्यका सबै अवयव

र समाजका सबै अंगहरुको दवावमा संविधान निर्माण हुने परिस्थिति आउने सम्भावना बलियो रूपमा देखिन्छ । यसो भयो भने नेपाल अपेक्षा गरिए अनुसार सामान्य अवस्थामा फर्केर उन्नतीको मार्गमा अग्रसर हुने सम्भावना प्रसस्त देखिन्छ । सबै नेपाली र नेपालको हित चाहनेहरुले आशा एवं विश्वास गर्ने परिस्थिति यही हो ।

यसो भए पनि सबै दृष्टिकोणले सुरक्षित, वैधानिक र हितकारी विषय के हुन सक्छ भने समयमै संविधान निर्माण गरी शान्ति प्रक्रियालाई

साँच्चिकै तार्किक निष्कर्षमा पुर्याउने । यो स्थिति हासिल गर्न दुरुह छ र समय एवं परिस्थितिका कारण असम्भवप्रायः देखिन्छ । तर पनि जब विकल्प हुँदैन, तब बाध्य उपलब्धि हासिल गर्नुभन्दा अरु उपाय रहन्न । जे जस्तै भए पनि एउटा न्यूनतम सहमतिमा पुगेर शान्ति प्रक्रियाको माग बमोजिम संविधान निर्माण गर्नु सबै दृष्टिकोणले श्रेयस्कर देखिन्छ । यसो भयो भने मात्र शान्ति प्रक्रिया थान्को तिर पुग्छ र शान्ति व्यवस्थापनको उपलब्धि देखिन्छ ।

(नोट:- प्रकाशोन्मुख पुस्तक “शान्ति व्यवस्थापन: नेपालको सन्दर्भ” को अंश)

शान्ति प्रकृयाका समस्याहरु

हरि रोका

सभासद्

नेकपा माओवादी

पृष्ठभूमि:

नेकपा (माओवादी) ले २०५२ सालको फागुनमा जनयुद्ध सुरु गर्दा के कस्ता मागहरुलाई अगाडि सारेको थियो ? दश वर्ष पछि ती मागहरुको निचोड कसरी निकालिए भनेर हेर्नु सवै भन्दा बढी बुद्धिमानी हुनेछ । माघ १९, २०६१ भन्दा अगाडि नेकपा (माओवादी) ले सरकारसँग दुई चरणमा वार्ता गरेको थियो । ती वार्ताहरु असफल भए तापनि उसका तीनवटा एजेण्डाहरु सर्वसाधारण जमातले बुझ्ने भाषामा बाहिर आएका थिए । पहिलो, गोलमेच सम्मेलन । राष्ट्रिय समस्याहरुको पहिचान गर्न सवै राजनीतिक शक्तिहरुको सहभागिता हुने गरी । दोश्रो, राष्ट्रिय सरकार । मुख्य राजनीतिक शक्तिहरुको प्रतिनिधित्व हुने गरी । र तेश्रो, संविधान सभाको निर्वाचन । राज्यको पूर्णसंरचना संबोधन गर्ने गरी नयाँ संविधानको निर्माण गर्न ।

२०५९ असोज १८ मा तत्कालिन राजा ज्ञानेन्द्रले शेरबहादुर देउवाको सरकार बर्खास्त गरी तत्कालिन संविधानको मर्म र भावना विपरित अन्तरिम सरकारका नाममा पूर्व पंचहरुको

नेतृत्वमा सरकार निर्माण गरे पछि संसदीय दलहरु र राजतन्त्र बीच फाटो बढ्दै गयो । यो फाटोलाई मेटाउन त्यसवेलाका तीन अन्तराष्ट्रिय शक्ति केन्द्रका कुटनीतिज्ञहरुले दुई खम्बे नीति (टु पिलर पोलिसी) बनाएर मेलमिलाप गराउन प्रयत्न गरे । जसको मुख्य उदेश्य, संसदवादी दलहरु र राजाकाबीचमा सम्वन्ध नविकरण गरी नेकपा (माओवादी) जनयुद्धको विरुद्ध तगडा मोर्चाबन्दी गर्ने थियो । तर दुई वर्ष सम्मको यो यत्न तत्कालिन राजा ज्ञानेन्द्रको हठ र अहंकारका कारण संभव हुन सकेन । १९ माघ २०६१ मा पुनः शेर बहादुर देउवाको कांग्रेस प्रजातान्त्रिक र नेकपा (एमाले) को संयुक्त सरकारलाई अपदस्थ गरेर आफ्नै अध्यक्षतामा मन्त्रिमण्डल गठन गरेपछि यी दलहरुसँग पनि दरार पैदा भयो । र यी दलहरु विस्तारै असोज १८ पछि निरन्तर संघर्षरत दलहरुसँग मिसिए । नेपाली कांग्रेसका अध्यक्ष गिरिजा प्रसाद कोईरालाको अगुवाईमा तत्कालको त्रि-पक्षीय शक्ति-सन्तुलनको अवस्थामा सेना सहितको राजसंस्थाबाट गुमेको अधिकार प्राप्त गर्न जन-सेना भएको नेकपा (माओवादी) नयाँ विकल्पकारुपमा सहमति बनाउने प्रयास सुरु

भयो । माथि उल्लेखित माओवादीका तीन एजेण्डा मध्ये पहिलो एजेण्डालाई छोडेर दोश्रो र तेश्रो एजेण्डालाई परिर्माणन गर्ने गरी मंसिर ७, २०६०मा १२ बुँदे सहमति सम्पन्न भयो । यही पृष्ठभूमिमा २०६२/६३ को जन-आन्दोलनको बीउ रोपियो ।

लोकतन्त्रको परिभाषा र बाह्रबुँदे समझदारी

बेलायती मोडलको प्रजातन्त्र नै केही वर्ष अघि सम्म नेपालीले जानेको प्रजातन्त्रको मोडल थियो । त्यसप्रतिको प्रतिबद्धताले बहुसंख्यक नेपालीलाई सन्तुष्ट पार्न सकिरहेको थिएन । आर्थिक, सामाजिक र संस्कृतिक रुपान्तरणको मागलाई तीव्रगतिमा उठाईरहेका जनतालाई कुनै पनि मुद्दामा संवोधन नगरिनाले जनतामा आक्रोस उत्पन्न हुनु अस्वभाविक थिएन । सिद्धान्तको सही व्याख्या र उल्लेख गरिएका कार्यक्रमहरूको कार्यन्वयनको संयोजनको अभावमा विस्तारै जनताको विश्वास राजनीतिक दलहरू प्रती टुट्दै जानु अस्वभाविक थिएन । त्यसैक्रममा राजतन्त्र आफ्नो गुमेको प्रतिष्ठा र अधिकार प्राप्त गर्न तल्लिन थियो अर्कोतर्फ दलहरू शक्तिको हानथापका कारण राजालाई अधिकार सुम्पन ब्यस्त हुन पुगे । त्यसो गरिनुको अर्थ थियो जनताको अधिकारको कटौति । राजनीतिकशास्त्री ओर्ल्याण्डो प्याटर्सनका शब्दलाई सापट लिने हो भने 'विश्वासको संकट त्यतिबेला गहिरो हुँदै जान्छ जव उसले विश्वास गरेको पात्र वा प्रतिनिधिले आफ्नो दायित्व पुरा गर्दैन । र कतिपय विषयमा खतरा मोल्दैन' (patternson 1999 pp 152) । नेपालका राजनीतिक दलहरूका

संदर्भमा पनि यी कुरा लागु भए । प्रजातन्त्र भन्नासाथ ठूला धनीमानीहरू बीचको शक्ति सन्तुलन मिलाउने माध्यम मात्र होईन । बहुसंख्यक जनताको हितमा आर्थिक, सामाजिक र संस्कृतिक व्यवस्थापन गर्ने माध्यम हो जसले आम जनताको जीवन पद्धतिसँग गहिरो ताल्लुक राख्छ । दलहरूले त्यस अवधिमा बुझ्न नसकेको कुरा के थियो भने जव जनता राजनीतिबाट असन्तुष्ट हुन्छ तव उसले अर्को पार्टीलाई भोटहाल्छ र सत्ता परिवर्तन गरि दिन्छ । जव कुनै समाजमा रहेका आम मानिस आफ्नो जीवन प्रति असन्तुष्ट हुन पुग्छ तिनले सम्पूर्ण शासन सत्ता वा व्यवस्थालाईनै परिवर्तन गरिदिन्छ । अर्को अर्थमा राजनीतिक समुदायलाई नै बहिस्करणमा पारिदिन्छ (Inglehart;1999) ।

नेकपा (माओवादी) ले जनयुद्ध सुरु गरेपछिको केही वर्ष भित्रै राज्यको शक्तिसन्तुलनमा छिटो छिटो परिवर्तनहरू देखापरे । एउटा रणनीतिक बिन्दुमा पुगे पछि राजतन्त्र राष्ट्रको सम्पूर्ण राजकीय शक्ति हात पार्न तम्सियो । राजा र संसदीय दलहरूकाबीचमा राजनीतिक दरार पैदा हुनपुग्यो । र विस्तारै दलहरू सैन्यबलका आधारमा पाखा लगाईदै गए । तिनहरूकालागि अर्को सेना निर्माण सहित युद्धरत दलसँग हातेमालो गरेर सेना सहितको राजतन्त्रसँग भिड्नुको कुनै अर्को वैकल्पिक उपाय थिएन । माओवादी र राजतन्त्रलाई उत्तिकै टाढा राखेर (equidistance) हेर्ने दलहरू निकैलामो कसरत पछि माओवादीसँग साभेदारीको राजनीति गर्न सहमत हुन पुगे ।

नेपालमा मिहिन ढंगले प्रजातन्त्र वा लोकतन्त्रको परिभाषा गरिने प्रयत्न गरिएको छैन भन्दा हुन्छ । लोकतन्त्रको अधिकतम र न्यूनतम गुणहरू हुनु अनिवार्य हुन्छ । जस्ताई अंग्रेजीमा म्यक्सिमा र मिनीमालिष्ट भनिन्छ । पश्चिमा राजनीतिक शास्त्रीहरूका अनुसार लोकतन्त्रका कम्तिमा निम्न गुणहरू हुन जरुरी छ (Patternson; 1999pp 158) ।

१. लोकतन्त्रिक राष्ट्रमा बसोवास गर्ने सर्वसाधारण जनताको हकमा राज्यको हक अधिकारमा शक्तिको बाँडफाड, सानो स्तरमा भए पनि अनुभवको आदान प्रदान गर्ने वातावरण हुन पर्छ । लोकतान्त्रिक समुदायको परिभाषा गर्दा कम्तिमा समुदायहरूबीच राजनीतिक संस्कार र संस्कृतीमा र सामुहिक उद्देश्य हाँसिल गर्ने मामिलामा समतामूलक हार्दिकता अनिवार्य हुन आउछ ।
२. लोकतन्त्रमा सधैँभरी समाजले अङ्गिकार गर्ने राजनीतिमा सहभागीताको ग्यारेन्टी कुनै न कुनै हदसम्म हुनै पर्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ । शक्तिको बाँडफाड र सहभागिता आफैमा अनोन्याश्रित सम्बन्ध राख्छन् । यद्यपि यीनलाई अनिवार्य सर्तकारूपमा भने लिईदैनन् ।
३. सबै जनताका हकमा कानूनी समानताको ग्यारेन्टी अनिवार्य हुने छ । यसको अर्थ हो कानूनी शासन (rule of law) तर यहाँ बुझ्न के जरुरी छ भने कानूनका अगाडि र कानून अन्तरगत भन्ने शब्दले कानूनका नजरमा बराबरी भन्ने अर्थ समेटिदैनन् ।

४. नागरिक हक, जन्मशिद्ध नागरिक हकको कुरा सबैखाले लोकतान्त्रिक पद्धतिको आधारभूत मान्यता हो यद्यपि तर अन्य विषयहरू लैङ्गिक, उमेर, आदिवासी, जाति, धर्म आदि नागरिकका अतिरिक्त गुण हुन्छन् भन्ने भुल्ल मिल्दैन ।

५. स्वतन्त्रता । स्वतन्त्रताका पनि तीन आयामहरू हुन्छन् । पहिलो, स्वतन्त्रताको अर्थ कुन डिग्री सम्म अर्काको शक्तिलाई मातहतमा राख्ने, दोश्रो आफ्नो शक्ति परिचालन गर्दा आफै माथि अरु माथि र सम्पत्ति आर्जन माथि कसरी र कुन डिग्री सम्म उपयोग गर्ने जस्ले समुदायको अधिकारलाई बन्देज लगाउन नपाओस । यसको अर्थ हो आफ्नो अधिकारको प्रयोग गर्दा अरुको हकमा पनि ग्यारेन्टी होस । लोकतन्त्र नहुदा माथिल्ला दुई अधिकार खतरामा पर्छन् र पछिल्लो नहुँदा लोकतन्त्र खाली हुन पुग्छ ।

यद्यपि बाह्रबुँदे समझदारी निमार्ण गर्दा यी कुनै विषयलाई गंभीरतापूर्वक सैद्धान्तिक छलफलकारूपमा अँगालिएका थिएनन् । तथापि बाह्रबुँदे समझदारी नेपाली राजनीतिमा एउटा कोसेढुङ्गा थियो । हाँलाकी समझदारीमा पारिएका कतिपय बुदाँहरू दोहोरो अर्थ लगाउन सकिने थिए, आफु अनुकूल व्याख्या गर्न मिल्नेगरी लेखिएका थिए । माथि भनिएभै शक्ति सन्तुलनमा आफ्नो भूमिकालाई शसक्त तरिकाले अगाडि बढाउन लोकतान्त्रिक विधि र प्रकृत्यालाई सदियौँ देखि मिच्चै आएको राजतन्त्र विरुद्ध एकतृत आन्दोलन उठाउनु दलहरूकालागि अनिवार्य लक्ष हुन पुगेको

थियो । त्यसका लागि दलहरुबीच सैद्धान्तिक समझदारी बनाउन भन्दापनि राजतन्त्र हटाउन जरुरी थियो । नेकपा (माओवादी) को तत्कालिन लक्ष जनवादी गणतन्त्रवाट ओर्लिएर लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा (जहाँ अन्य राजनीतिक दलहरुको अस्तित्वलाई मान्यता दिने र स्वस्थ प्रतिस्पर्धा गर्ने विधि निर्माणकालागि प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय व्यवस्थामा सहमति गर्नु) प्रतिवद्धता जनाउनु आवश्यक थियो । त्यसैगरी नेपाली कांग्रेस लगायतका अन्य राजनीतिक दलहरुबीच राजतन्त्रलाई छोडेर तत्कालिन भाषामा भन्दा संवैधानिक राजतन्त्र सहितको संसदिय प्रजातन्त्रलाई छोडेर लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा एक खुड्किलो उक्लनु भन्ने मान्यतालाई आत्मसात गर्नु थियो । यद्यपि त्यसबेलाको परिवेशमा खुला राजनीतिक संघर्ष चलाई रहेका दलहरुकालागि ‘आज देशमा लोकतन्त्र, शान्ति, समृद्धि, सामाजिक अग्रगमन तथा स्वतन्त्र सार्वभौम नेपाल आम नेपाली जनताको प्रमुख चाहना हो । त्यसका निम्ति प्रमुख बाधक निरंकुस राजतन्त्र हो भन्नेकुरामा हामी पूर्ण सहमत छौं’ (महर्जन २०६३, पेज ४७) । पूर्णप्रजातन्त्रको नारा दिनु वा लेखिनु परिस्थितिजन्य आवश्यकतालाई ध्यानमा राखेर गणतन्त्रको ठाउमा ‘पूर्णप्रजातन्त्र’ भन्ने शब्द चयन गरियो । तर भित्रि आसय भने लोकतान्त्रिक गणतन्त्रनै थियो । बाह्रबुदे समझदारीमा सहमति भएपछि विभिन्न कालखण्डमा सत्तारुढ रहेका दलहरु र जनयुद्ध चलाईरहेको नेकपा (माओवादी) संयुक्तरूपमा आउने वातावरण निर्माण भयो त्यसले जनतामा उत्साह थपियो र जन-उभारयुक्त जन-आन्दोलनको पृष्ठभूमि निर्माण हुन पुग्यो ।

संरचनागत परिवर्तनका लागि जनयुद्ध र जनआन्दोलन

२०४६ सालको आन्दोलन र त्यसवाट प्राप्त उपलब्धि लाई सानो भन्न मिल्दैन । खुलारूपमा बोल्न लेख्न, संगठितहुन, विचार रोज्न र बहुमतिय प्रणाली अनुरूप बहुमतको सरकार बनाउन पाउनु कुनै पनि निरंकुस व्यवस्थाका अगाडि ठूलो प्रजातान्त्रिक परिवेशको निर्माण भएकोले ठूलो उपलब्धिको रूपमा लिईनै पर्छ । तर जन चेतनाको आयतनमा भैरहेको वृद्धिका अनुपातमा आर्थिक र सामाजिक रूपान्तरणको पाटोकालागि नया उपायहरु तत्कालिन सत्तारुढ दलसँग कुनै योजना र रुचिनै थिएन । पूर्व सोभियतसंघको विघटन र पूर्वी युरोपियन ढाँचाको समाजवादको अन्त पछि, समाजवादले हारेको र पूजीवादले जितेको भ्रमको खेती भैरहेको बेला बहुदलीय व्यवस्थाको आगमन पछि पनि प्रजातान्त्रिक सरकारले नव-उदारवादी अर्थनीतिलाईनै निरन्तरता मात्र दिएन व्यापकरूपमा बजारको हातमा अर्थतन्त्रलाई खोलिएदियो । त्यस अनुरूपको विकासले हिजोका राजतन्त्रवादीको एकलौटी हैकमलाई तोडेर केही फराकिलो दायरा निर्माण गरेता पनि आम मानिसहरुलाई राष्ट्रको आर्थिक सामाजिक मुलधार समेट्न सकेन बरु धेरै टाढा धकेलि दियो । किनकि राज्यको आर्थिक सामाजिक ढाँचालाई जस्ताको तस्तै राखेर अर्को अर्थमा सम्पत्तिको पुर्नवितरण नगरिकन सामाजिक न्याय दिलाउन सक्ने संभावना रहँदैन नै र भएन पनि ।

अर्कोतर्फ नवउदारवादी अर्थतन्त्रले समाज व्यवस्थामा असमानता व्यापक बनाई दियो भने नेतृत्वतहलाई अराजक र भयानक व्यक्तिवादी स्वार्थ तर्फ उन्मुख गराईदियो । समाज रुपान्तरण गर्ने वाचागरेर आएका नेताहरु राष्ट्रिय ढुकुटीको दोहन मार्फत आफैमात्र एकलौटि परिवर्तन हुन थालेपछि क्रमिकरुपमा आम मानिसमा असन्तुष्टि उत्पन्न हुन थाल्यो । छिटो छिटो भै रहने सत्तापरिवर्तन, वस्तुभाउ विक्रिवट्टामा राखिएका जस्ता हुन पुगेका सांसद आदिले सिद्धान्तहिन जस्तामात्र भएनन् तत्कालिन राजनीतिकदलहरु प्रजातन्त्रका सामान्य मुल्य र मान्यताहरु पनि दलहरुको आन्तरिक राजनीति गतिविधि संचालनमा समेत प्रयोगमा ल्याईएनन् । राजनीतिक अस्थिरताले आर्थिक अराजकता ल्याउनु अस्वभाविक थिएन । मुद्रास्फितिको चाप, भ्रष्टाचार, कालोबजारी, आदिको प्रकोप यसरी बढ्यो की आम गरीब मानिसहरुको जीवन यापन कठिन हुँदै गयो र थोरै मानिसहरु जो राज्ययन्त्रसँग जोडिन्थे या जोडिए तिनीहरु मात्र आर्थिक सामाजिक तथा राजनीतिकरुपमा लाभान्वित हुन पुगे । राष्ट्रिय अर्थतन्त्र व्यापकरुपमा विश्व बजारसँग जोडिदै जाने, विदेशी वस्तु आयातलाई खुला छाडि दिने, आफ्ना निर्यातमुलक वस्तु उत्पादनसँग ग्रामिण जनजीवन कँही नजोडिनाले सर्वसाधारणको खर्च चाँहि बढ्ने र आमदानी चाँहि घट्दै जाने क्रम सुरु भयो । र दलहरुप्रति आम जनमानसमा तीव्र असन्तुष्टिहरुले घर गर्दै गए ।

संरचनागत परिवर्तनको अभाव, तिव्रगतिमा बढेको मुद्रास्फितिका कारण जीवन

धान्नमा उत्पन्न भएको कठीनाई, दलहरुमा देखिएको सत्तालिप्सा, अत्यधिक केन्द्रकृतहुदै गरेको आर्थिक सामाजिक कृयाकलाप र बढ्दो जन-चेतनाका कारण सर्वसाधारणहरु दलहरुवाट अलग हुँदैजाँदा दलहरु कमजोर हुदै गए । त्यहीबेलामा नेकपा (माओवादी) ले हतियारबन्द दीर्घकालिन जनयुद्ध सुरु गर्‍यो । काठमाण्डौको केन्द्रकृत आर्थिक सामाजिक र राजनीतिक व्यवस्थापनका कारण बढिरहेको क्षेत्रीय असन्तुष्टी, नीश्चित जात र धर्मावलम्बीहरुको आर्थिक, राजनीतिक र सामाजिक प्रतिष्ठाको हैकमका कारण पहिचान गुमाएका र पहिचानकै कारणले आर्थिक र सामाजिक र राजनीतिकरुपमा पछाडि परेका महिला, दलित, जनजाति, मधेसी र अन्य सीमान्तकृत असन्तुष्ट समुदाय तथा समग्ररुपमा वर्गीय आधारमा शोषणमा परेका उत्पीडितवर्ग क्रमिकरुपमा माओवादी जनयुद्धमा अनेकनरुपमा सामेल हुँदै गए । र छोटो समयमै चेतना जागृतीसंगसँगै त्यस युद्धले राष्ट्रब्यापी रुप धारण गर्न पुग्यो । त्यसपछि मुलुकको शक्तिसन्तुलनको स्थितिमा व्यापक परिवर्तन देखापयो । दलहरुमा देखिएको नीतिहिन कचिङ्गल र आपसि मतभेद तथा जनअसन्तुष्टिलाई तत्कालिन समयमा नेकपा (माओवादी) र संबैधानिकरुपमा रहेको राजतन्त्रले फाईदा लिन खोज्नु अस्वभाविक थिएन । यद्यपि राजतन्त्र त्यसबेला सम्म आईपुग्दा उसको पिरामिड संरचना भत्किएर क्षेत्र विक्षेप भैसकेकाले आवश्यक जनसमर्थन बटुल्न सक्ने अवस्थामा थिएन ।

सेनाको कमाण्ड आफ्नो हातमारहेकाले र दलहरुको कमजोरीभित्र खेलेर सुस्तरी फाईदा

खोज्ने ताकमा थियो तत्कालिन राजतन्त्रको नेतृत्व तह । राजतन्त्रको संरचना भित्र रहेका शक्ति र व्यक्तिहरुको बीचमा राजनीतिक र आर्थिक महत्वाकांक्षाका लागि तीव्र मतभेदहरु थिए । यही मतभेदले द्वन्दको रूप धारण गर्‍यो र अन्तमा दरवार हत्याकाण्ड घट्यो र तत्कालिन राजा बीरेन्द्रको परिवारकै सत्यानास हुनपुग्यो । यद्यपि यो एउटा तत्कालिन परिस्थतिको आँकलनमात्र हो । तथ्यपरक यथार्थ आजसम्म बाहिर आएका छैन र आउन सक्ने संभावना पनि भिनोमात्र छ । एउटा वंशकै समाप्ति पछि पुर्नस्थापित हुन पुगेको नया राजतन्त्र त्यस ठूला हत्याकाण्डमा संलग्न हुनसक्ने आशंका जनतामा घनिभूत हुन पुग्यो र क्रमिकरूपमा उसका आर्थिक तथा राजनैतिक महत्वाकांक्षालाई पुरागर्न गरिएका कृयाकलापहरुका कारण साख गिर्दै गयो । यद्यपि उसले आफ्नो निरंकुश राजतन्त्र जनतामा लादने महत्वाकांक्षा पाल्न छोडेन र १८ असोज २०५९ र १९ माघ, २०६१ को शाही कू त्यसैको प्रतीफल थिए ।

नेपाली राज्यका आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक तथा सांस्कृतिक संरचनाहरु अर्ध-सामन्ती^१ तथा अर्ध-औपनिवेशिक^२ अवस्थामा थिए र छन् । तर भौतिक पूर्वाधार खासगरी सूचना तथा संचारको विकास, केही होलो प्रजातान्त्रिक

वातावरण र समस्या पहिचान र प्राप्तिका निमित्त हक अधिकारको खोजीको भौतिक चेतना तथा त्यसतर्फ डोहोर्‍याउनका लागि बाहक शक्तिकारूपमा नेकपा (माओवादी) को उपस्थिति र संघर्षले मुलुक पुरानो राजकीय संरचना भित्र रहन सक्ने संभावना नै थिएन । किनभने त्यो संरचना अत्यन्त साँघुरो भैसकेको थियो र आम जागरुक मानिस आफ्नो चेतनाको बिस्तार हुँदैजाँदा साँघुरो घेरा तोडेर बाहिर निस्कन खोज्नु भौतिकवादको नियम नै हो । त्यसैले माथि उल्लेखित संरचना तोडेर फराकिलो संरचना तर्फ अगाडि बढ्न समग्र समाज लालायीत थियो । उनीहरु भरपदोँ बाहक शक्तिको खोजिमा थिए । र १२ बुँदे समझदारी पछि उनीहरुमा एक प्रकारको भरोसा जागेको थियो ।

स्वभाविकरूपमा नेकपा (माओवादी) र सात गठबन्धन दल^३ बीच एक अर्कालाई हेर्ने र परखने कुरामा थुप्रै भिन्नताहरु थिए । उद्देश्य र लक्ष्यहरु पनि भिन्न थिए । पहिलो शक्ति जनयुद्ध गर्दै आएको हुनाले आमुल परिवर्तनको^४ चाहना राख्न स्वभाविक कुरा थियो । अन्य राजनीतिक दलहरु सुधारवादी भएकाले सामान्य सुधारको औपचारिकता निर्वाह गर्न मात्र चाहन्थे । यी दुइ बीचकोमेल तत्कालीन समयमा राजतन्त्रको समाप्ति सम्म जान सक्दथ्यो । तर लामो समय

^१ अर्धसामन्ती भन्नाले पुजीवादतर्फ उन्मुख तर सामन्ती उत्पादन तथा सम्बन्ध पनि घनिभूत ढंगले नै रहीरहको भन्ने अर्थमा उल्लेख गरिएको हो ।

^२ अर्ध औपनिवेशिक भन्नाले आर्थिक तथा राजनीतिकरूपमा अत्यधिक परनिर्भरताका कारणले समस्या देखिईरहने भएको अर्थमा उल्लेख गरिएको हो ।

^३ तत्कालिन ७ राजनीतिक दलहरुीभित्र नेपाली कांग्रेस, नेपाली कांग्रेस (प्रजातान्त्रीक), नेकपा (एमाले), एकता केन्द्र मसाल, नेपाल मजदुर किसान पार्टी, नेकपा (संयुक्त), र नेपाल सदभावना पार्टी रहेका थिए ।

^४ याँहा आमुल परिवर्तन भन्नाले राज्यको पुरानो आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक संरचनालाई ध्वंसगरेर राज्यको नयाँ रुपान्तरणका सन्दर्भमा भन्न खोजिएको हो ।

सम्मको मेल चाहिँ एकले अर्कालाई एजेण्डा का आधारमा मात्र तान्न सक्दथे र तान्न सक्दछन । तर राज्यको पुर्नसंरचनाको मुद्दामा प्रवेश गरे पछि र संपत्तिमाथीको हकको आधारको परिभाषा र सम्पत्तिको पुर्नवितरण गर्ने बिन्दुमा पुगे पछि मुद्दामा विभाजित हुनु अस्वभाविक थिएन र छैन पनि ।

हामी सबैलाई थाहा छ राज्यको समग्र रुपान्तरण भनेको क्रान्ति हो । र क्रान्ति एउटा फराकिलो एकदमै छिटो र पुरानो राजकीय संरचना भन्दा नितान्त पर रहेका एकदमै ठूलो जनसमुहको राजनीतिक सहभागितात्मक हिंसात्मक गतिविधिबाट मात्र उपलब्ध हुन्छ भन्ने मान्यतामा आधारित हुन्छ । जस्का कारणले राजनीतिक संस्थाहरु र सामाजिक शक्ति बीच अन्तरकृया गराउछ (Huntington;2009) । १२ बुँदे समझदारी राजतन्त्र फाल्नका लागि दलहरुबीचको पहिलो अन्तरक्रियाकोरुपमा लिन सकिन्छ । हन्टीडटनका विचारमा क्रान्ति भै छाड्नका लागि मुख्य दुईवटा आधारहरु रहेका हुन्छन । पहिलो, जव स्थापित राजनीतिक संरचनाहरुले नया सामाजिक शक्तिलाई राजनीतिमा प्रवेश दिन चाहँदैनन र तीनको बाहक नया सभ्रान्तहरुलाई सत्ताको भागेदारी दिन इन्कार गर्छन । दोश्रो, नया सामाजिक शक्तिको आकांक्षा, राजनीतिको मुलधारबाट बाहिरिनु परेपछि उसलाई निश्चितरुपमा भौतिक तथा सांकेतिक फाइदाका लागि राजनीतिक ठाउ खोज्नका निमित्त उसले प्रयत्न गर्छ (Huntington;2009: pp274) ।

जोखिममा शान्ति

नेपालमा परिवर्तनको आवश्यकताको महसुस आर्थिक, सांस्कृतिक, समाजिक र राजनीतिक सबै तहमा संरचनागत परिवर्तका लागि भएको हो भन्नेमा द्विविधा छैन । भूराजनैतिक कारणले धेरैवटा आन्दोलनहरु सम्भौतामा टुङ्गिए तापनि आन्दोन क्रमिकरुपमा नयाँ नयाँ शीरावाट सुरुहुनुले पनि आमुल परिवर्तन नभइन्जेल सम्म उक्त शिलाशिला जारीरहने छ भनेर ठोक्नुवा गर्न सकिन्छ । किन त्यस्तो हुन्छ भन्ने विषय आफैँमा महत्वपूर्ण छ ।

भण्डै तीन करोड जनसंख्या भएको नेपाल संरचनागत हिसावले पुरानै ढाँचाकाँचामा उभिएको छ । पुरानो उत्पादन पद्धति, पुरानै उत्पादन सम्बन्ध र पुरानै स्वामित्व प्रणालीका कारणले आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक तथा सांस्कृतिक वितरण पनि ज्यादै साँघुरो र असमान छ । यस्तो संरचना भित्र जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, लैङ्गीक र सांस्कृतिकरुपमा सीमान्तकृत भएका मानिसहरु अटाउन शक्तैनन् । बहुसंख्यक जनता शायी बर्षदेखि पुरानो राज्य व्यवस्थामा नअटाएकै कारणले सीमान्तकृतहुन परेको कुरा उनीहरुले क्रमिकरुपमा जानकारी प्राप्त गर्दै लगे र त्यो रफ्तार दश बर्षे जनयुद्धले भन् बढायो । २०६२/६३ को जनउभारयुक्त जनआन्दोलन त्यसैको परिणाम थियो ।

२०६४ चैत्रमा सम्पन्न भएको संविधानसभाको निवार्चन पछि प्राप्त जनमतको आधारमा गणतन्त्र घोषण गर्ने निर्णय गर्नु भन्दा अगावै मुख्य दलहरुकाबीचमा सहमतीय प्रणालीबाट बहुमतीय प्रणालीमा जाने निर्णय हुन पुग्यो । बहुमतीय प्रणालिमा जाने निर्णय गरिनुको

ठोस तर्क बाहिर सार्वजनिक नगरिए तापनि त्यसको निहित उद्देश्य रहस्यात्मक भने बन्न सकेन । वास्तवमा गणतन्त्रमा गैसके पछि संख्याको आधारमा ठूलो दल बन्न पुगेको नेकपा माओवादीलाई सरकारको नेतृत्व हस्तान्तरण गरेपछि उसका जनयुद्धकालमा घोषणा गरेका एजेण्डाहरु कार्यान्वयन हुन नसकनु र गर्न खोजेको खण्डमा अंकुस लगाउन सकियोस भन्ने मनसायबाट प्रेरित थिए भनेर बुझ्न सकिन्छ । यो कुरालाई पुराना घटनाक्रमहरु सँग जोडेर गंभीरतापूर्वक हेरियो भने सिधा राज्यको रुपान्तरण गर्ने की नगर्ने, अर्को शब्दमा कस्को कस्तो मोडेलिङमा कति हदसम्म गर्ने भन्ने विषयसँग जोडिएर आँउछ । र वर्गीय अन्तरविरोधको तिखो धुर्वीकरण प्रकृयाको प्रष्ट भाषामा थालनी भएको अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

पुर्व राजाले कु गर्न सक्छन, प्रतिगामी तत्वहरुले अर्को उत्पात मच्चाउन सक्छन त्यस्तो आकस्मिक संभावना भयो भने जनसेना अलर्ट राखिनु पर्छ भन्ने मनसाय बोकेका पुराना राजनीतिक दलहरु शान्तिपूर्वकढंगले गणतन्त्र स्थापित भए पछि पुरानो शाहीसेना चाँही आफ्नो र जनसेना चाँही माओवादीको एकलौटी सेनाकारुपमा व्यवहारको थालनी गर्न पुगे । माओवादीको नेतृत्वको सरकार गिराएर २२ दलको सरकार बनेपछि सत्तारूढ दलका अनेकन तहका नेतृत्व तहमा रहेका व्यक्तिहरुले विगतको बृहत शान्ति सम्झौता विपरित सेनाको लोकतान्त्रीकीकरणको मुद्दालाई कही नछोएर जनसेनाको योग्यता, संख्या र छाती नपाइको आधारमा समायोजन गर्ने प्रशंगहरु जोडन

थालिए । यसको अर्थ राजनीतिक एकीकरण होईन माओवादीले आत्मसमर्पण गर्नु पर्छ भन्ने मनसायबाट अभिप्रेरित थियो र छ भन्ने बुझ्न त्यति गाह्रो पर्दैन । संविधान घोषणा भन्दा अगावै सेना समायोजन र व्यवस्थापनको अड्को थाप्ने र तत्काल समायोजन संख्या तोकिनु पर्ने कुराले माओवादीले सत्तारूढ दलहरुको मनसाय के हो भनेर अडकल काट्नु अपठ्यारो थिएन । नेकपा (माओवादी) कालागि मात्र होईन राज्यको रुपान्तरण चाहने सबैकालागि दीर्घकालिन शान्ति स्थापना महत्वपूर्ण विषय हो । तर दीर्घकालिन शान्ति राज्यको रुपान्तरण बिना संभव छैन ।

आन्तरिक र बाह्य शक्तिहरुको गठजोडमा सहमतीय प्रणालीबाट बहुमतीय प्रणालीमा गएको २ वर्ष पछि तोकिएको मिति अर्थात १४ जेठ २०६७ मा नयाँ संविधान जारी हुन सकेन । यो तितो अनुभवबाट पाठ सिक्ने हो भने पुनः सहमतीय प्रणालीमा फर्कनुको अर्को विकल्प देखिन्न । आपसि सदभाव र विश्वास आर्जन गर्न बृहत छलफल चलाउन ससाना समितिहरु निर्माण गरी असहमतिलाई सहमतिमा लैजानुको पनि कुनै किदप छैन । त्यसकालागि अप्राकृतिक होईन प्राकृतिकरुपमा सहमतीय सरकारको आवश्यकता खड्किएको छ । यदी सामाजिक शक्तिकोरुपमा उदय भएको राजनीतिक शक्तिलाई भुमिका विहिन र लाचार या पंगु बनाउने खेल जसरी एक वर्ष सम्म चलाईदै आएका छन उस्ले राजनितिक निकासको अर्को बाटो अख्तियार गर्नु पर्ने भएमा शान्तिको सपना सपनामै सिमित हुन बेर लाग्ने छैन ।

Ministry of Peace and Reconstruction as a Formal National Peace Structure: A Critique

 Bishnu Sapkota

Program Advisor, The Asia Foundation/Nepal

The Ministry of Peace and Reconstruction (MoPR) is an “upgraded” version of the first ever formal national peace structure of Nepal which was the Peace Secretariat. The Peace Secretariat, set up in 2004, had the objective of being a secretariat for any forthcoming peace process, dialogue or initiative, and be established as a national institution that would document all relevant data, information, statistics on peace process and become a resource center for the government and political parties to engage in the peace process with the then rebel Maoists. Since the current MoPR is an extension of the Peace Secretariat, any comment or

assessment of the MoPR should be based on the context where the Secretariat was formed and the context where it was upgraded to be the Ministry.

When the Peace Secretariat was formed, it was under a government (led by Surya Bahadur Thapa) which did not have broad legitimacy for a peace process commitment. There was a ten-party Peace Committee with top leaders of these parties but Nepali Congress was not part of it, for instance. When Sher Bahadur Deuba became the Prime Minister, the Peace Committee made the role of the Peace Secretariat a bit more active, but again since there was no

formal peace process there was not much that the Secretariat alone could do. When the King sacked Deuba and took over power on February 01, 2005, the prospect for a peace process eroded further and the Secretariat continued to merely exist without much role entrusted to it.

It was after the Janaandolan II of April 2006, popularly known as April Uprising, that the new Seven Party Alliance initiated a formal peace process and the Peace Secretariat had an increasingly more effective role in signing of the Comprehensive Peace Agreement (CPA) in November 2006. The promotion of the Secretariat into a Ministry was an acknowledgement of the increasingly important role of the institution. While the upgrade of the institution into a Ministry raised its profile, gave it a "political master" as a Cabinet Minister, it also entailed a structural drawback. The

drawback was that the Minister's belonging to one particular political party has not always given the sufficient politically neutral space that could be expected of a Ministry that is supposed to manage the peace process and implement the CPA and reconstruction works. The MoPR being the first ever national agency of this nature had the obvious lack of experience and expertise with it at the initial stage. However, if there was a consensus government with no major party in opposition, whether during the time of the Maoist-led government or later when the Maoists are in opposition, the MoPR could deliver much more than it has been able to so far.

Despite the structural limitation mentioned above, the MoPR has played a crucial role in the implementation of many aspects of the CPA. The agency has been the significant channel for the international community to put their support to the

Nepalese peace process. It has played a significant role in providing secretariat to the Committee to observe the Code of Conduct for Ceasefire, and managed the Maoists combatants' cantonments and the Peace Trust Fund. As Program Advisor for the Nepal Peace Support Program, which also manages the Nepal Transition to Peace (NTTP) process in the last five years, I have found the MoPR play a laudable role in establishing Local Peace Committees (LPCs) and in preparing the bill of Truth and Reconciliation Commission through a participatory and consultative process.

Local Peace Committees, and Truth and Reconciliation Commission

The MoPR has had its regular managerial role with regard to the Maoist combatants' cantonments, Peace Trust Fund etc. However, it is the Local Peace Committees

(LPCs) that have become an equivalent to the MoPR public face in terms of peace work. The LPCs are the most important peace wing of the MoPR and the only "branches" of the institution outside the capital. Now that the LPCs have been formed in nearly all the 75 districts, it is high time for the local mechanism to make really functional as per the spirit and concept of the body. Every single political party and the civil society member says the LPCs are an ideal mechanism needed to maintain peace at the local level, the political distrust at the national level is hampering the effectiveness of the LPCs at the local level. If the LPCs are made to be like local bureaucratic structure, is almost certain that they will fail to deliver what they have to. It is only when they are ensured to be independent local inclusive peace-building mechanism that they will be able to function as envisaged in the ToR. The MoPR must conduct facilitation

sessions in all districts to educate the local stakeholders on what the LPC really means, what its spirit is, and how the MoPR's role is limited only to provide the administrative support to the structure. Such a move will help establish LPCs as an independent body and may function in the districts despite the political parties having fights and bickering at the national level.

The preparation of the Truth and Reconciliation Commission (TRC) bill was through a commendable participatory and consultative process initiated by the MoPR. Even when the political parties agree to form the TRC without thinking or arguing much, there is a serious lack of political will to go ahead with the implementation of the structure. However, leaving the political side aside, the MoPR facilitated consultations over the draft bill prepared through a task force throughout the country. It

covered all regions for consultations to seek feedbacks on the proposed bill and had the stakeholders, most importantly conflict victims from both sides, participate in the workshops. The MoPR held cluster consultations in certain geographic areas like Karnali and thematic ones with women, Janajatis and children. This has helped generate some kind of ownership over the process by the stakeholders, civil society and the political parties at the local level. The MoPR's role will be critical in the initial phase of inception if the TRC is going to be formed at all.

Things that could be improved

In order to get rid of the structural deficit (of being led by a member of one political party), the MoPR can form an inclusive advisory or consultative body, with members from the civil society as well as experts on peace-

building, which can be mandated to independently carry out specific peace tasks in a professionally independent way. For instance, the MoPR could form a national level LPC monitoring committee with some senior civil society members who can guide the functioning of the LPCs, visit certain districts with more conflict to advise the LPCs and lend a moral authority to the LPCs that way. This would also help the LPCs appear as more independent than they are now.

Peace work is different from works on education or health, for instance. The nature of peace work, unlike other development works like education and health, is essentially political. Because the nature of peace work is essentially political, it is essential for the MoPR to engage the political stakeholders in course of implementation of its every single activity. Therefore, the

MoPR has to internalize its role not just as a Ministry which is led by a member of a political party. Much like the role of the Chairperson of the Constituent Assembly (although the Chair comes from one party, s/he is supposed to act as independent once elected as the Chair), the MoPR leadership has to establish its credibility as an impartial pro-peace agency, which is different from the other Ministries.

MoPR as a Peace Resource /Documentation Center

In the longer-run, when implementation of the CPA is complete and the peace process over, the MoPR could turn into a national peace resource or documentation center. For it to develop into that form, the MoPR could well start now a thorough documentation of the peace process, including the peace dialogues that took place in the year 2001 and 2003. Like we Nepalis have travelled

around the world to learn from the peace process experiences from different countries, it is certain that other countries too will have interest to learn from Nepal's experiences. For this, the MoPR is ideally suited to establish an international standard resource center on Nepal's peace process. Such a center would all the required information, data, analyses and records that can be used by researchers from within the country and outside.

Conclusion

This is not to criticize one certain leadership or the other (there have been three leaderships at the MoPR so far; first Nepali Congress, second Maoist and the CPN-UML currently), but I have not found the MoPR as a national peace structure performing to its fullest. The ideal objective with which the MoPR was envisaged was somewhere taken over by the handling of the Ministry as

one more typical Ministry, and not a peace ministry. The MoPR is being engaged more and more on typical "development" type of work in a conventional way rather than be innovative and engage in the society at large that has undergone the impact of insurgency. Apart from preparing a list of the small armed groups active in Terai and elsewhere at one point of time, almost nothing has been heard of with regard to the Ministry's initiative to bring to dialogue different agitating groups, and promote peace in a creative way.

The MoPR has the immediate task of re-establishing its spirit as per the concept of the institution at the time of its inception and assert its presence as a national agency active for peace and as an agency that is commonly owned by all stakeholders. There is so much for the MoPR to accomplish and there is so much it could really do.

Peace Fund: *an innovative fund management approach of Nepal*

Dipendra Purush Dhakal
*Former Secretary,
Government of Nepal*

The Peace Fund (commonly known as Nepal Peace Trust Fund - NPTF) was established in January 2007 through the joint effort of Government of Nepal (GoN) and the donor community to implement the Comprehensive Peace Accord (CPA) and subsequent CPA related agreements. The CPA was signed by then seven party alliances Government and the Unified Communist Party of Nepal-Maoist (UCPN-M, then Communist Party of Nepal-Maoist) on 21 November 2006. Similarly, the subsequent CPA

related agreement (23 point agreement) was also signed by them on 24 December 2007.

1. Fund Management

The management of NPTF is structured to follow standard norms and procedures. The Peace Fund (Operation) Rules, 2008 is an overarching legal document to govern all operational aspects of the Fund. In addition, the Joint Financing Arrangement (JFA), which is developed and signed by the Government and participating

donors to the Fund, also serves as the guiding document.

During the course of implementation of NPTF, the Rules has been completely revised and replaced by new set of Peace Fund (Operation) Rules (PFOR) in 2008. The governing structures as well as scope are improved, Board and other Committees are reconstituted and their duties and authorities are also explicitly designated.

The GoN and donors (United Kingdom, Switzerland, Denmark, Norway, Finland and Germany) have agreed through a JFA, which has undergone first amendment on 22 January 2010, to extend the necessary technical and financial support to NPTF. Another new partner, European Union (EU), has consented to it but has yet to sign the JFA. Building on the guidance of the JFA, the donors assistances are channeled through separate bilateral agreements between GoN and

the donor. JFA deals with the scope of the NPTF; priority of funding; communication among stakeholders; organizational structure of the Fund; Donor Advisory Group (DAG); financing arrangements, including retroactive financing, disbursement procedures, and procurement; earmarking of donor funds; physical and financial reporting; and review, evaluation and auditing.

The NPTF provides technical support and finances projects maintaining peace in the post-conflict Nepal. The current scopes of NPTF are as follows:

- Rehabilitation of the internally displaced persons (IDPs),
- Election of the Constituent Assembly (CA) and other entities,
- Promotion and strengthening of peace and security,
- Management of the cantonments and

rehabilitation of the Maoist combatants,

- Support to the peace building process,
- Rehabilitation of the conflict affected people (CAP),
- Mine actions; and
- Reconstruction of public sector infrastructure that were damaged during the conflict.

2. Governance Structure

Board: The Board has the overall authority to design policies, strategies, coordination, and approve the projects to be financed by the NPTF. The Board is the only final authority to approve the project for financing by the NPTF. Unlike in GoN projects, no prior consent of other entities national Planning Commission (NPC) or Ministry of Finance (MoF) will be required for approval by the Board. The Board meets at least every three months. The Minister for Peace and Reconstruction and

Minister for Finance are the Chair and Co-chair of the Board respectively. Other members in the Board include Minister for Physical Planning and Works; two Ministers designated by the Prime Minister (currently Minister of Local Development and Minister of Education); Vice Chairperson of NPC, Secretaries in the MoF, and Ministry of Home Affairs. The Secretary, Ministry of Peace and Reconstruction (MoPR) is the Member-secretary. The Board is also authorized to invite the Representative of the Secretary General of the UN; the Resident Representative of the UN; representative of the donor agencies; office bearers of the GoN and Constitutional bodies; representative of the political parties, and other individuals to participate in its meetings.

Technical Committee: In order to assure the quality of project proposals and support other actions of the Board, a Technical Committee (TC) is

established, which is chaired by Secretary, MoPR. The TC meets at least every two months. It comprises of the Joint Secretaries in the NPC; Ministries of Finance, Home, Physical Planning and Works; and the Joint Financial Comptroller General as its ex-officio members. The Director of the Peace Fund Secretariat (PFS) serves as the Member secretary to the Committee. There are also two nominee members to the TC representing non Governmental sector. The representatives of related organizations, experts and the implementing agencies (IAs) may also be invited in the TC meetings.

Peace Fund Secretariat: The PFS, which is the secretariat of the Board, was relocated from MoF to MoPR on November 2008. The Board (then Steering Committee) was chaired by the Minister of Finance with the Secretary of MoF being the member secretary of the Board.

Sectoral Working Groups: The PFOR authorizes the TC to establish sectoral working groups (Clusters) as required to help its operation and also to carryout further technical review of the project proposals seeking financing through the NPTF. The clusters were voluntarily operational even before the declaration of the new PFOR. However, there are now six clusters, namely, CAPs including IDPs; Safety and security; Physical infrastructure; Constitution building and election; Peace structures, outreach and coordination; and Cantonment management. The cluster comprises of Joint Secretary in the MoPR as the Convener and representatives of DAG, GoN agencies, international organizations, NGOs, etc as its members. The representatives of the IAs are also invited during the discussions on the concerned agenda.

Government–Donor Advisory Group Meetings: It is an unofficial platform, created according to the recommendation of the in-house mini review of NPTF of Oct- Nov 2007 to improve communication between GoN and DAG. As collaboration between both sides became stronger and meaningful, the GoN-DAG developed as a means to review performances, challenges, priorities, strategic issues, pipeline management of activities and projects as well as to provide advices to the Board. The MoPR is responsible for coordinating with DAG on behalf of the GoN and Chairperson of DAG serves as the focal point of donors to liaise with GoN.

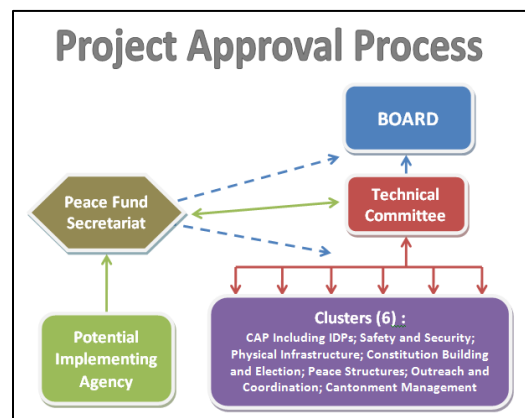
Inclusiveness in decision making: NPTF has always been sensitive towards inclusiveness in decision making process. The Board has the authority to invite the parties to CPA in its meetings - UCPN-M has been participating in these meetings.

Similarly, in order to ensure the inclusion of women and civil society in the decision making process, PFOR made the mandatory provision of participation of two members from the civil society organization (CBO, NGO, human rights groups etc), in the technical committee, out of which one should be woman.

3. Project approval and financing process

Proposals are submitted by the IAs to the PFS in a format prescribed in the PFOR with attachments sufficiently detailed to back up the proposed activities.

The PFS makes a review of the proposal based on the eligibility or compliance to the overall

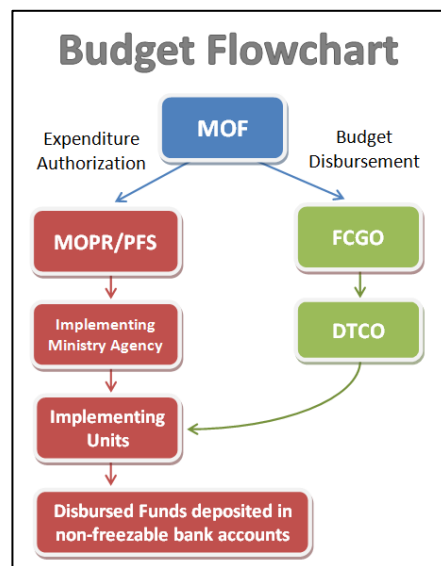
objective of the NPTF, priority area, available funding scenario, etc. before submitting it to the TC.

After preliminary discussions in the TC, the proposal is forwarded, with instructions of the TC, to the concerned cluster for detailed technical review. The cluster reviews the proposal to ensure its quality based on the priority funding of the NPTF. A refined/updated proposal or even recommendation for rejecting the proposal could be sent back to the TC for consideration.

The TC has authority to agree or disagree with cluster's recommendation, based on which the proposal is further updated or even quashed on reasonable grounds. If TC finds it appropriate, the proposal is submitted to the Board for final decision with TC's recommendations.

After approval of the project by the Board, the IA has to enter into an implementation agreement with the PFS – a standard format is developed by the PFS for this purpose.

The specialty with the financing of project under NPTF is that the budget, once released by the District Treasury Controller Office (DTCO) to the IA, does not freeze at the end of the fiscal year.

In the early days, when NPTF was an off-budget activity the PFS was responsible for cash transfers to the IAs for the

approved projects. Many procedural delays on fund transfers from the centre to the implementing units were observed such as, though the cheques were timely delivered by the PFS to the IAs in Kathmandu the cash did not reach or only partially reached the implementing units. Such divided responsibilities not only hampered the implementation of the project but also raised questions on the accountability of the IA's central level officials and the implementing units. The audit responsibility remained with the PFS as it handled the cash whereas the real implementers were not responsible with their actions. However, the only benefit with the off- budget system was that the information on fund release and to a greater extent expenditure status of the respective IAs were available at the PFS at all times.

As the NPTF is now an on-budget activity (fully since FY

2008/09), the utilization of budget strictly follows the GoN's budgetary and financial procedures. Thus, the IA receives an Expenditure Authorization from the MoPR for the amount that is approved by the Board. The IA, through its implementing unit, requests the DTCO for the release of budget. While doing it, the IA has to produce documents relating to the approved project proposal, implementation agreement, and the Expenditure Authorization. If not otherwise stated in the bilateral agreements between the GoN and the donor of the NPTF, the IAs spend the budget in accordance with the prevailing law of the GoN relating to the financial administration. The books of project account are maintained according to the prevailing law and responsibility of audit lies with the IA.

4. Resource Mobilization, Portfolio Management and Audit

Financial build up

The GoN and the initial five donors (DFID, NOR, SWZ, FIN and DEN) have been consistently providing financial support to the NPTF. The GoN's

contribution is provisioned to the NPTF always through its annual budget but donor's contribution used to be off-budget till FY 2007/08. The overall share of the fund disbursed to the NPTF till 31 May 2010 reveals that the GoN's share is 64% and donor's 36% respectively as follows:

figures in million

Donor		Received by NPTF		Remarks
		equiv US\$	NPR	
Initial	UK	20.476	1,515.236	
	Norway	9.783	723.923	
	Switzerland	2.965	219.416	US\$ 2.775 million is yet to be disbursed
	Finland	4.063	300.635	
	Denmark	3.242	239.926	
New	European Union	-	-	Bilateral agreement signed for US\$ 8.380 million
	Germany	-	-	Bilateral agreement signed for US\$ 2.828 million-will be received soon
Total (Donors)		40.529	2,999.120	
GoN		72.987	5,401.015	Includes budget of FY 2009/10: NPR 2,380 million
Grand Total		113.515	8,400.135	

*** EU funds will be released only after signing the JFA**

*** GoN budget is available upon request from the concerned DTCO**

As compared to the latest Needs assessment of the NPTF of US\$ 385.07 million, which was revealed by a joint exercise of GoN and DAG in 2009 the available resources are far short of NPTF's requirements. As has been known to NPTF so far, EU has pledged an additional sum of Euro 22 million in the pipeline.

Apart from aforementioned financial support, UNDP has been providing technical and logistical support to NPTF since its inception in 2007 and GTZ technical and logistical support is available to the NPTF since August 2009.

Portfolio management

There is no strict standard of sharing of cost by the GoN and

the donors in specific projects financed by the NPTF. However, the earmarked donor funds are allocated according to the individual bilateral agreement. The donor funds are not used for the projects relating to (i) distribution of subsistence allowances to the combatants, (ii) Health services and facilities for the combatants, and (iii) rehabilitation packages to the IDPs.

The table below represents the Cluster-wise NPTF budget approved for the corresponding projects till 18 Jun 2010. However, the projects in the areas of reconstruction of public infrastructure, and CAP have not yet received any fund from the NPTF:

	Cluster	No of Projects	NPTF Budget approved	Percentage of total	Remarks
1	Cantonment management	16	3,577,055,45	47.47	

			0		
2	Physical Infrastructure	2	551,120,000	7.31	Both projects benefit cantonments
3	Constitution building and election	8	2,171,343,075	28.81	
4	CAP including IDPs	1	370,000,000	4.91	
5	Safety and security	2	823,438,000	10.93	
6	Peace Structures, outreach & coordination	3	42,788,496	0.57	
	Total	32		100.00	

The above table reveals an unbalanced portfolio of NPTF financing as the cantonment management activities, including physical infrastructure development inside the cantonments, absorbed 54.78 percent of the total NPTF resources. The CA elections and the constitution making projects was second with 28.81 percent followed by safety and security (includes reconstruction of police units and mine actions) with 10.93 percent; and the IDPs receiving only 4.91 percent.

Audit

The DTCO conducts monthly internal audit of the project accounts of the NPTF financed

project that is implemented by the GoN agency. Similarly, the PFS is entitled to hire services of independent expert to conduct an internal audit of the project that is implemented by the non-state actor. A copy of such reports is provided to the PFS.

The Office of the Auditor General (OAG) conducts and publishes final annual audit of the NPTF financed projects. In the process, the concerned IAs make timely responses to the OAG on preliminary findings of the audit. Once made final, the OAG submits its report to the President and is made public as the discussions on it begin at the Legislature-parliament.

With a view to make extra safeguards to increase accountability of the IAs, the concepts of public audit, social audit, and technical audits are introduced in the recent projects of the NPTF on selective basis. These initiatives will help maintain transparency and also check irregular and corrupt practices.

5. Assessment of few major performances of the Fund

Three major outcomes of the NPTF are (i) proper management of cantonments by appropriately addressing the needs of the Maoist combatants thereby preventing their grievances to disturb the ongoing peace building process, (ii) successful conclusion of the first-ever election and by-election of the CA, and (iii) technical and financial contribution to the ongoing Constitution drafting process.

Within twenty one months of establishment, the NPTF's scopes have been broader; institutional leadership and PFS also moved from MoF to MoPR but the PFS sustained effective delivery without any hitches. The outside Joint Review of NPTF of Feb 2010 has also noted with appreciation that though being new and under equipped in terms of human resource and capacity, the PFS's strengths and performances are commendable.

The inclusion of clusters in the process of evaluation and approval of the proposals have significantly contributed to upgrade the quality of works in the NPTF. However, the participation of officials of the GoN agencies, other than the potential IAs seeking NPTF's fund, have been minimal in the meetings.

The decision making and quality assurance of proposals are well performed by the Board, TC and

Clusters so far but further improvement is required to engage experts to integrate provisions of UNSCR 1325 and 1820 in the funding proposals. It could be done by involving representative of the Peace Support Working Group in the concerned cluster meetings.

During initial days, NPTF had to organize the cantonments for Maoist combatants on an urgent basis to accommodate them in a reasonable shelter and provide basic necessities immediately after the signing of the CPA. Therefore, many relevant issues of project cycle management had to be overlooked. Proposals were developed and approved on ad-hoc basis. However, in later days there have been significant improvements in the project proposals. Lately, with a view to improve transparency, identify most needy prioritized project, reduce transaction cost, and save time to develop full proposals, NPTF has introduced a two-step approach to approve

the project proposals. Under it, the potential IA submits a two-page concept note to NPTF prior to development of detailed proposal, which will be done only after approval of the concept note. This approach may be instrumental to sort out the existing imbalanced portfolio of NPTF activities across the six clusters and make funds available to needy sectors on priority basis.

It is an opportune time for NPTF to improve its strategic directions as a comprehensive external joint review of NPTF activities has recently been concluded after three years of its operation in Feb 2010. Based on the review recommendations, the NPTF has just approved a time bound action plan with assigned responsibilities to all stakeholders of the Fund. Future NPTF actions should stick to it and progresses regularly monitored by the PFS and GoN-DAG.

Another recent accomplishment of the Fund is the establishment of Technical Cooperation for Capacity Development Pool for MoPR/NPTF (TC Pool) to shoulder the necessary capacity development measures internally and to harmonize donor support in this sector. The TC Pool will be utilized for training and exposure, contracting of professional expertise, and investment into the necessary administrative, technical and logistic infrastructure of MoPR/NPTF.

NPTF has published its eight four monthly progress reports covering the period since the establishment to the mid Jan 2010. Timely published four monthly progress reports have become assets to NPTF to measure its progress and achievements. However, these reports are mostly factual and output based. Therefore, improvement in its quality by being more analytical and

stepping into outcome and impact level assessments has become essential.

NPTF has produced report of the perception survey; three field level monitoring reports covering 13 cantonments and other projects; Immediate Action Plan and the Work Plan for 2009; Reports of the Needs Assessments that were carried out during different intervals; Action Plan of 2007 following the recommendation of the mini review. Most of these reports are also available on the websites www.peace.gov.np and www.nptf.gov.np

Monitoring of NPTF financed projects is found to be weak may also be due to less number of field visits and absence of professionally developed log frames in the project proposals. It is expected to gradually improve as the log frame is made mandatory in all incoming proposals and the more frequent field level monitoring

visits are increasingly carried out by the PFS recently. Such initiatives may be adequate only to respond to the immediate concerns demanding for introducing vigilant institutional arrangements. Furthermore, each IA should produce and submit 'End of the Project Report' to the NPTF.

The PFS is fully functional and its staffs have received in-country and overseas trainings, NPTF focal points are appointed in the IAs. The drafts of technical guidelines of the clusters; Amendment to the Programme document; M&E manual; M&E strategy; Log frame of the NPTF; Project management manual for the NPTF are produced by the PFS, which await finalization and approval by the Board.

Low level of disbursement of the donor money (especially during 2009) and earmarking of fund to certain activities has limited

the allocation of budget to needy sectors.

6. Few Other lessons and suggestions

Board should have its involvement more on the strategic and policy level issues of NPTF. Experiences so far reveal the fact that it has its higher involvement on the operational issues and approval of NPTF projects. Therefore, its operational authority should be delegated to lower level Committees.

The on-budget model of NPTF has helped streamline the financial administration of the NPTF by increasing transparency, accountability, book keeping of financial transactions and audit matters. However, tracking of crucial financial information such as fund release by DTCO, expenditure incurred by the IA and other potential financial information that are crucial for

PFS at all times have been difficult as these activities are completed at the district levels, without the knowledge of the central agencies like PFS. To rectify these shortcomings, there is an urgent need of developing financial networking between the PFS and the FCGO and through FCGO to the DTCOs.

As the report of final audit is mostly not available within nine months of the FY, some mechanisms have to be immediately devised in concurrence with the OAG, and FCGO to make unaudited statements/reports with sufficient provisions available to all concerned stakeholders.

The opportunities of effective performances, improved transparency, accountability and competitiveness in implementation are missed by the NPTF as its projects are implemented by only the GoN agencies so far. Therefore, NPTF

needs to finalize its proposed Guidelines for engaging non-state actors as IAs of NPTF financed projects with enough flexibility. This venture has to begin soon.

In order to ensure effective regular monitoring of NPTF activities at the central and implementation levels, a concept of adopting external call-down monitoring capacity for the entire NPTF period is under active consideration within PFS. As this would be a meaningful approach, NPTF should immediately finalize the process and engage outside monitoring institution/s with acceptable terms of reference.

In order to appropriately address all issues discussed above the PFOR may need to undergo its first amendment.

The NPTF lacks an overall strategy; therefore, it should immediately commission a mapping exercise to help set its

future strategy and priorities to meaningfully contribute in the peace building initiatives of the country.

exemplary model of success of Government owned and managed Fund, which can be replicated in similar other post conflict countries.

NPTF has created several landmarks and demonstrated an

सन्दर्भ सामाग्री

- महर्जन, राजेन्द्र (माघ २०६३) नया नेपालको मार्गचित्र, मुल्याङ्कन प्रकाशन गृह प्राली काठमाण्डौ ।
- Huntington, Samuel p.(2009) 'Political Order in Changing Societies' Adarsh Books, New Delhi.
- Patterson, Orlando(1999), ' Liberty Against the democratic state, on the historical and contemporary sources of American distrust' on Democracy and Trust edited by Mark E.Warren, Cmbridge University Press.
- Inglehart, Ronaldo(1999) 'Trust, wellbeing and democracy' on the historical and contemporary sources of American distrust' on Democracy and Trust edited by Mark E.Warren, Cmbridge University Press.

Discharge and Rehabilitation Process of Disqualified Maoist Army Personnel Implication for Delisting

Niranjana Uprety

Mr. Niranjana Uprety, Under Secretary,
Peace Mechanisms Coordination
Division, MoPR, Government of Nepal;
email: niranjana_uprety@yahoo.com

There were 4008 disqualified Maoist army personnel in seven cantonments and 21 satellites as verified by UNMIN for the last three years: Minors born after 25 May 1988 and post recruits who joined the Maoist army after the ceasefire agreement of 25 May 2006. The number of minor stood at 2974 (males 1989 & females 985); and post recruits 1034 (male 803 & female 231)--30 percent females in all. By the day of overall farewell ceremony, there were more than 400 (10%) army personnel under age of 18. Though resentment against the proposed rehabilitation package, total 2394 (60%) attended the official farewell ceremony in respective cantonments: 1843 minors and

551 post recruits. Proportion of female attended the ceremony remained nearly two-third (635 minors+157 post recruits) out of total 1216 which is slightly more than their male counterparts (i.e. 57%). Overall discharge process was organised from 07 Jan to 08 Feb, 2010 and subsequently signing ceremony was held on 23 March 2010 which declared "no more child soldiers in the cantonments". Nonetheless, there is a doubt whether the performed pattern of discharge and post-discharge activities of these minors do commensurate with the standard of delisting of country/United Communist Party of Nepal-Maoist (UCPN-M). This article overviews the discharge activities, signing ceremony, rehabilitation

process, monitoring mechanism for disqualified Maoist army personnel, and subsequently its implication for delisting the country/Party.

Discharge Activities

Various forms of attempt made for successful discharge process. Government of Nepal with the technical support of UN and allied organizations set discharge and rehabilitation process targeted to all disqualified Maoist army personnel. It contained six steps: Information and consultation, survey and collection of personal detail, discharge and farewell from cantonments, orientation in transition centre, training and educational services; and rehabilitation and monitoring. In order to effectively carry out entire process, 3-tier structure—Steering Committee, Technical Team and Field Task Force--was formed: i) Steering Committee, formed on 06 Oct 2009, was led by Hon'ble Minister, Ministry of

Peace and Reconstruction (MOPR); followed by 2 central-level representatives from UCPN-M.; and Secretary, MOPR as Member Secretary; including UNDP Resident Representative, Head of UNMIN and UNICEF/UNFPA as invitees. First meeting of the Committee formally held on 08 Oct 2009. It discussed meticulously on each and every step of discharge and rehabilitation process and instructed to immediately initiate the First Step i.e. Information and consultation. ii) Under the auspices of Steering Committee, Technical Team was formed comprising Coordinator, Joint Secretary, MOPR; 2 Brigade Commander-level representatives from UCPN (M.), including senior officials from UNMIN, UNDP, UNICEF and UNFPA. iii) Field Task Force—It was headed by the Team Leader, Under Secretary, MOPR; commanders from UCPN (M.), followed by the members from UNMIN, and UN Country Team.

As instructed by Steering Committee, first Technical Team and thereby Field Task Force both resumed the first step from Sindhuli (MCS II, the smallest size) on 11 Oct 2009 and finalised it by following month. The responses on the

government proposal made by disqualified Maoist army personnel mainly were: i) Dishonour to them, ii) Proposed rehabilitation package which is not as standard as per expectation, and iii) Absence of cash scheme.

Farewell Ceremony of Disqualified Maoist Army Personnel

Maoist Cantonment Sites (MCS) No.	Total Disqualified					Farewell Ceremony Attended						Farewell Ceremony Attended	Date of Farewell Ceremony
	Minors		Post Recruits		Total	Minors			Post Recruits				
	Male	Female	Male	Female		Male	Female	Total	Male	Female	Total		
2 Sindhuli	202	75	72	22	371	107	48	155	35	11	46	201	7-Jan
3 Chitwan	229	138	166	54	587	122	60	182	45	31	76	258	17-Jan
4 Nawalparasi	282	142	164	34	622	156	106	262	75	24	99	361	21-Jan
1 Ilam	466	153	203	56	878	251	80	331	107	38	145	476	25-Jan
7 Kailali	241	126	73	29	469	174	88	262	51	23	74	336	30-Jan
6 Surkhet	329	197	73	31	630	258	156	414	53	27	80	494	3-Feb
5 Rolpa	240	154	51	5	450	140	97	237	28	3	31	268	8-Feb
Kathmandu Security			1		1			-				-	-
Total Number	1989	985	803	231	4008	1208	635	1843	394	157	551	2394	

Source: Compiled data from UNDP, Nepal; Feb 2010

Responses of Consultation Step made by the army personnel in all Cantonments attracted the attention of both local and international community. Consequently, these responses were rigourously discussed in the Committee.

(i) Dishonour to them: Army personnel claimed that they fought for years in establishing democracy by abolishing monarchy and subsequently supported to hold the national election in the country. They also refered the Agreement on Monitoring of the

Management of Arms and Armies, 2006 (Section 4.1.3) which states that "upon registration Maoist army combatants, if found to be born after 25 May 1988, will be **honourably** and automatically discharged". Despite provision of honourable discharge, their contribution is not recognized at the moment by the State.

- (ii) Rehabilitation package: Rehabilitation package developed by UN is not as per their expectation and worthless. It does not consist of provision of foreign employment, neither is there the guarantee of domestic job. Next, there is not the provision of unlimited education, rather it is only applicable upto 10+2 general education.
- (iii) Absence of cash scheme: There is not the provision of

direct cash scheme in the package to every disqualified individual. They also cited the cases of Nigeria and Sierra Leone where cash scheme was also employed at the mode of departure.

Even after seven meetings of Steering Committee (latest on 04 Jan 2010) and 12 meetings of Technical Team (latest on 11 Dec 2009), it could not resolve the demands as aspired by the disqualified army personnel. It culminated in three consequences: i) IInd Step of discharge process was not carried out, Questionnaire Form was not filled up and thus personal profiling was sidelined. ii) Leaders of UCPN-M preferred reiterating discharge process as "unilateral" i.e. the process carried out by the Party alone; and iii) The discharged vehemently demonstrated against all stakeholders-- Government representative, UNMIN, UNCT and the Party

itself—throwing away the garlands, breaking the fixtures and hooting against officials. Nevertheless, Joint Agreement of Action Plan on Discharge of Maoist Army Personnel among UCPN (M.) and UN in Nepal was made on 16 Dec 2009 in presence of Mr. SR Sapkota, Joint Secretary, MOPR, Government of Nepal (GON) and Ms. Radhika Coomaraswamy, Special Representative of Secretary General (SRSG) for Children and Armed Conflict that really created an impulse to initiate the discharge process.

Signing Ceremony

Signing Ceremony organized by Office of the UN Resident and Humanitarian Coordinator and attended by UNMIN was held on 23 March 2010. Main intention of Ceremony was to declare by UCPN (M.) itself that “no more minor soldiers in the cantonments”. It was reported

that total number 1614 (40%) out of 4008 disqualified Maoist army personnel did not attend any farewell ceremony. It is commonly believed that these individuals had already abandoned or started leaving respective cantonments for the sake of better shelter, safety or employment once they came to acknowledge that there is no future being in the cantonment slightly from the day of disqualified declaration i.e. Dec 2007.

Rehabilitation Package and Process

Rehabilitation package for the discharged consists of education, training, health skill, and micro-enterprises. It is because empirical studies are the evidences that education and training can increase economic growth, individual income, and reduce fertility:

i) Economic growth: According to UIS/OECD Report 2005, in

overall, for every single year that the average level of schooling of the adult population is raised, there is a corresponding increase of 3.7 percent in long-term economic growth.

ii) Individual income: UNESCO (2003) explored that in Indonesia, a man with tertiary education earns an average 82 percent more

than a man with only secondary level of education. In Paraguay, the difference is as high as 300 percent.

iii) Reduce fertility: Moghadam (2005) revealed that on average women desired 4 children in Egypt, mean jumped to 4.4 among illiterate mothers and dropped to 2.1 for women with secondary schooling. The mean number of children born to University educated women was only 1.8.

Varieties of Trades:

i) Vocational skill training (17): Assistant welder, house wiring electrician, shutter carpenter, mason, tile fitter, plumber, motor cycle service mechanic, bar bender, scaffolder, cook, food and beverage service, house keeping, care giver, dental lab mechanics, junior barber, nursery assistant, and floriculture assistant.

ii) Agri and livestock related training (16): Community agriculture assistant, community livestock assistant, orchard management and farming, bee-keeping, fishery, mushroom cultivation, commercial livestock, off-season vegetable production, commercial milk processing, meat processing, seed production,

integrated crop protection and pest, potato cultivate, vegetable seed production, post harvest and marketing, and rabbit farming.

iii) Micro-entreprises development (27): Computer hardware training, computer software, computer cyber, rural tel-center, mobile repairing, TV/radio repairing, electronic appliances repairing, painting and commercial art, refrigeration and air condition repairing, light vehicle repair, fan and water pump repairing, tailoring, masala udhyog, lokta processing, chiuri processing, herbal soap, cement block, incense sticks, food and fruit processing, fruit juice, stem noodles, dhaka weaving, allo processing and weaving, furniture udgyog, grill workshop, cycle and rikshaw repairing, and driving.

iv) Education (5): Higher education (10+2) year, basic and post literacy class, open learning, and bridge course class.

v) Health related courses (2): Dental hygienist and community health workers.

Source: Uprety, N. (2009). Educating the discharged. The Republica: 19 Dec

In order to equip these discharged with rehabilitation package; and to ensure their fate and future, MOPR took initiatives consulting massively with the development partners including UNDP, UNICEF and UNFPA; and with other local agencies such as CTEVT, NCED, MEDEP, LDTA, DOE etc. After rigorous consultation, the rehabilitation package proposed to the discharged consists of general education (10+2 year) streams such as science, humanities, and management

available in the respective locales, and varieties of training trades (67 items) ranging from one month to one year. Discharged may opt any one of them to be provided preferably in public sector institution as close as by their location with limited financial support in the form of tuition fee, stipend for hostel accomodation, stationeries; and tool kit (if applicable). In overall, it could enhance their skills and thereby could accelerate them to job opportunities in local market and also employment prospects abroad. As of March 2010, over 750 (nearly one-third out of whom attended farewell ceremony) of the discharged had already contacted the UN office for resumption of different courses as incorporated in the rehabilitation package which is open for a year (effective until 07 Feb 2011).

How does rehabilitation package work, let us ponder upon a fictitious case? A trade

of training can be "Mobile Repairing". The discharged may opt it with certain academic background and suppose s/he belongs to a village of Sindhuli. Once s/he forwards her/his interest of joining in the course of mobile repairing, the Government by the aid of UNDP explores the possible nearest (Janakpur or in the vicinity) public/private training institution. The interest of discharged leads to a contract with the standard and quality institution (implementing partner). The process lasts by imparting theoretical knowledge and practical exam, pass out and confer of certificate (diploma). Finally, mobile repairing tool kit shall be provided so that s/he can initiate and conduct comparatively profitable business back to her/his community. Until recently, UNPFN released \$9.3 milllion for a UN support programme to reintegrate 4008 verified minors and late recruits who were

discharged from Maoist cantonments (TKP, 18 May 2010).

In order to cash the rehabilitation package (Gautam, 2010), discharged as their individual right would fully support it and entertain the government offer. Such proactive initiation of the discharged towards rehabilitation package would change their plight of vicious Catch 22 to virtuous Cash 22.

Monitoring Mechanism

Monitoring Mechanism was provisioned in the Joint agreement among GON, UCPN(M.) and UN by an agreement on 16 Dec 2009. At present, the Mechanism consists of the representatives of UNICEF and OHCHR works across country responsible for SRSG. It is stated that "Monitoring compliance with the Action Plan and regular checks of the status of the discharges

by the Monitoring Mechanism which will start monitoring from the date of signing of the action plan and will continue for six months from the date of completion of the discharge process in all cantonments"—(Article 4, Process). The tenure of Mechanism was stipulated for six months which is effective until 07 Aug 2010. Likewise, an excerpt of the Action Plan (Article 3, Commitments by the Parties) specifies that "Guarantee free, unaccompanied and confidential access by the Monitoring Mechanism to all Maoist army personnel verified as disqualified and any relevant areas to monitor compliance with the action plan"--Article 3.1 (f).

Implication for Delisting

"Delisting" is the process of removing name of the country/Party that recruits and uses child soldiers in various forms during armed conflict from the annexes of the

Secretary General list. Even in its 8th report 2009, Nepal has been listed among 16 countries in the world i.e. UNSCR 1612 in 2005 (Uprety, 2010). However, there is doubt with delisting decision for the country/Party due to pre discharge pattern adopted by the Party and post discharge activities of the minor soldiers: i) The Party did not comply with the proposed step of distribution of questionnaire, filling up the form and profiling of the combatants (IInd step). ii) Post discharge activities of the combatants are also full of criticisms. For instance, a few of the discharged also found unfortunately indulged with crimes. As reported The Himalayan Times (THT, 29 Jan 2010), "disqualified PLA combatants who were sent out of cantonments have been found to be involved in criminal activities in Kathmandu. This was revealed after three ex-combatants found breaking into a shop in Samakhusi, were arrested by police on 18 Jan

2010Furthermore, these are also arrested in allegation of confiscating tractor in Itahari". iii) Some of the discharged are in contact with UCPN (M.) party in the districts also. THT (25 Feb 2010) reported that the discharged combatants were imparting physical and military training, Maoists' paramilitary wing, the Young Communist League (YCL), Kaski claimed. Likewise, same sort of news was reported from Taplejung district also. iv) Small fraction joined other armed conflict groups: For instance, in Dhanusha, CPN (M.)--i.e. Matrika faction--organised a platoon on the eve of farewell ceremony in Cantonment II and some of them in Jhapa also joined other armed conflict groups.

Until recently, THT (23 May 2010) cited the report of SRS to UN Security Council on 21 May 2010 which is reported as "UCPN-Maoist and two other armed groups from the Philippines and Sudan have

signed such action plans. While preparing the report, the UN had verified the release of 1843 minors recruited as child soldiers from the UCPN-M. and today we confirm that they have been freed". This is good news at the moment. Likewise, we

should remember that the report of the Monitoring Mechanism due to be submitted to UN Security Council plays vital role in delisting decision in favour of the country/Party by February 2011.

References

- Agreement on Monitoring of the Management of Arms and Armies, 08 Dec 2006 abbreviated as "AMMAA".
- Agreement of Action Plan on Discharge of Maoist Army Personnel between Government of Nepal (GON), UCPN (M.) and UN 16 Dec 2009
- Gautam, Kul C. (01 Mar 2010). **Gifts galore**. The Kathmandu Post. <http://kulgautam.org/website/kuls-articles-mainmenu-38/272-gifts-galore.html>
- Moghadam, V.M., (2005). Gender and social change. Delhi: Viva Publications.
- Uprety, Niranjana (04 Apr 2010). **Good as it gets: Disqualified discharge and rehabilitation process**. The Kathmandu Post, available at: <http://www.ekantipur.com/2010/04/04/oped/good-as-it-gets/311678/>
- Uprety, Niranjana (19 December 2009). **Educating the discharged**. The Republica, available at: http://www.myrepublica.com/portal/index.php?action=news_details&news_id=13013
- The Himalayan Times (THT, 24 May 2010). **UN warns child abusers**. Available at:

<http://www.thehimalayantimes.com/fullNews.php?headline=UN+warns+child+abusers&NewsID=244946>

- THT (25 Feb 2010). **Discharged Maoist fighters joining YCL.** Available at:
www.thehimalayantimes.com/rssReference.php?...Discharged+Maoist...YCL?&... –
- THT (29 Jan 2010). **Two PLA Commanders held with weapons.** Available at:
<http://www.thehimalayantimes.com/fullNews.php?headline=PLA+platoon+commander+held+with+weapons&NewsID=241403>
- The Kathmandu Post (18 May 2010). **UN aid to rehabilitate minors.** Available at:
<http://www.ekantipur.com/the-kathmandu-post/2010/05/17/nation/un-aid-to-rehabilitate-minors/208380/>
- UIS/OECD (2005). **Education trends in perspective: Analysis of the world education indicators.** UNESCO.
- UNESCO (2003). **Investing in education pays rich dividends confirms UNESCO/OECD study.**
- UNSCR 1612 in 2005 and UNSCR 1539 in 2004.

Mine Action: a crucial task of the peace process

Shaligram Sharma
Under Secretary
Ministry of Peace and Reconstruction

1. Background:

Whatever the level of civilization the human beings have achieved, they have not stopped to resort to war to resolve their differences even though the war can not really resolve it. Instead, more destructive and sophisticated weapons have been developed with the elapse of time contributing to increased human suffering. However, parallel to it, international humanitarian law applicable to weapons is also prospering day by day attempting to restrict the unlawful conduct of hostilities so as to minimize the suffering in an armed conflict, international or internal, specifically focusing on the protection of the civilians, prisoners of war and injured

combatants. International "humanitarian law accepts that one of the legitimate objects of warfare is to disable enemy combatants (and in many cases it necessarily involves killing) but it rejects the use of weapons which cause additional suffering for no military gain."¹

Landmines² and explosive remnants of war (ERW)³ are such substances that mostly cause additional suffering for no military gain, last long once implanted and cause harm to people and properties indiscriminately. Even after the end of war, these substances continue to take the life and limbs of the people, restrict social and economic activities of the communities, impede

development activities and adversely impact the environment.

Landmines were massively used during the Second World War. With the technological advancement, the post Second World War period saw the development of more varied types of landmines as well as the increased use of these substances. The use of low-tech and low-cost mines in internal armed conflicts also increased significantly leading to a serious humanitarian concern globally.

Considering the gravity of this humanitarian problem, the world community has adopted three important instruments relating to the landmines and ERW, i.e., the Convention on Certain Conventional Weapons (CCW) 1980, the Anti-personnel Mine Ban Convention (APMBC) 1977, and the Convention on Cluster Munitions (CCM), 2008.

The decade-long armed conflict in Nepal that ended with the signing of the CPA in 2006 brought the issue of landmines and ERW in the forefront of the peace

agenda. As the problem of cluster munitions does not exist in Nepal it does not seem relevant in our present context. Though not a party to any of these conventions, Nepal is committed to the humanitarian objectives of these instruments and is carrying out the activities in Nepal commensurate to the provisions of these conventions regarding landmines and ERW.

2. Important international instruments on landmines and ERW

2.1. The CCW

The "United Nations CONVENTION on Prohibition or Restriction of the use of Certain Conventional Weapons Which may be Deemed to be Excessively Injurious or to have Indiscriminate Effects, 1980" (CCW) which came into effect in 1983, originally had five protocols. Protocol I prohibits the use of any weapon the primary effect of which is to injure by fragments which in human body escape detection by x-rays. Protocol II restricts the use of mines, booby-traps⁴ and other

devices. An amended Protocol II was adopted later in 1996. Protocol III restricts the use of incendiary weapons. Protocol IV, which was added in 1995, outlaws the use of laser weapons specifically designed to blind and the Protocol V, added in 2003, addresses the serious post conflict humanitarian problems caused by ERW. The amended Protocol II and Protocol V of this Convention are specifically relevant to the landmines and ERW.

2.2. The Convention on the Prohibition of the Use, Stockpiling, Production and Transfer of Anti-Personnel Mines and on their Destruction

Ineffective implementation of the Protocol II of the CCW, widespread and indiscriminate use of antipersonnel mines⁵ in the ever increasing internal armed conflicts and corresponding civilian casualties, weakness of the CCM of not specifically covering the internal armed conflicts, and relatively low number of the states parties to the convention were the major concerns that led to an endeavor of completely banning

the antipersonnel mines universally. The adoption of the Amended Protocol II to the CCW in 1996 also could not satisfy this spirit of a complete ban. The International Committee of Red Cross and International Campaign to Ban Landmines (ICBL) were launching energetic campaigns for a total prohibition of anti-personnel mines. Canada hosted the *International Strategy Conference: Towards a Global Ban on Anti-Personnel Mines* in September 1996 that opened the negotiation process. The UN General Assembly also called the States to "pursue vigorously an effective, legally binding international agreement to ban the use, stockpiling, production and transfer of anti-personnel landmines with a view to completing the negotiation as soon as possible" through its resolution 51/45S in December 1996. The negotiation process resulted in adoption of the Convention in September 1997. It was open for signature in Ottawa from 3 to 4 December and in UN Headquarters from 5 December. This Convention is popularly known as Anti-Personnel Mine Ban Convention (APMBC) or the Ottawa

Convention. 156 states are parties to this convention so far.

The APMBC does not only express the commitment but also specifies the timeline for action. The convention not only prohibits the weapon, but also provides for risk education, victim assistance and international cooperation and assistance. Though not yet universalized, it has succeeded to reduce the use, production and transfer of anti-personnel mines dramatically.

2.3. The Convention on Cluster Munitions (CCM):

Cluster munition is a conventional munition that is designed to disperse or release explosive submunitions, i.e., a cluster of bomblets. It can be air-dropped or ground-launched. The small bomblets so released spread over a wide area and pose a threat to civilians as well. To locate and destroy unexploded cluster bombs is very difficult and costly. Cluster bombs have not been used in Nepal.

As a result of a diplomatic process called the Oslo-process

that included States, the Cluster Munition Coalition, the ICRC and the United Nations, the convention was adopted in Dublin in May 2008 by 107 states. It is entering into force in August 2010. The Convention prohibits all use, stockpiling, production and transfer of Cluster Munitions. It also has the provisions relating to victim assistance, clearance of contaminated areas and destruction of stockpiles.

3. What is mine action?

Mine action is not just demining or clearing the implanted landmines. Still, some countries use the term humanitarian demining that gives a narrow sense of the term. The United Nations defines the term mine action as the activities which aim to reduce the social, economic and environmental impact of mines and unexploded ordnance (UXO). The International Mine Action Standards (IMAS) further states that mine action is not just about demining, it is also about people and societies, and how they are affected by landmine contamination. The objective of

mine action is to reduce the risk from landmines to a level where people can live safely; in which economic, social and health development can occur free from the constraints imposed by landmine contamination, and in which the victims' needs can be addressed. Therefore, mine action is comprised of the following five components. The APMBC regards these activities as the five pillars of mine action.

- a. *Mine Risk Education (MRE):* MRE is about raising awareness and educate the communities at risk of the landmines and ERW. It is specifically important to save the lives of civilian population both during war and post-war times.
- b. *Clearance:* It includes survey of the mines and ERW, mapping, marking and fencing the mined areas and clearance of the implanted landmines.
- c. *Victim assistance:* Victim are those who are directly affected by the explosion of the landmines and ERW, i.e., who are injured or killed in such

incidents and also their families who suffer emotional, social and financial loss and the communities that lose access to land and other resources due to the presence of such explosive ordnances. Victim assistance is all about the aid, relief, rehabilitation, reintegration and related activities that aim to meet the immediate and long term needs of the victims.

- d. *Stockpile destruction:* The destruction of the stockpiled anti-personnel mines except the minimum amount of such items necessary for training the people for demining and destruction.
- e. *Advocacy:* It is the advocacy against the use, stockpile, production and transfer of the anti-personnel mines.

To support these activities, other enabling activities such as assessment of the situation, planning, prioritization of the activities, information management, human resource development, quality management, application of effective, appropriate

and safe equipment, resource mobilization etc. are also required. These support activities are also the part of mine action.

4. Landmine and ERW contamination in Nepal

The decade long internal armed conflict in Nepal that ended with the signing of the CPA caused landmines and ERW contamination in most of the parts the country. Such contamination can be categorized as follows:

(a) *Landmines:* Nepal Army implanted factory-made anti-personnel landmines in 53 locations throughout the country to protect military installations, police posts and vital infrastructures like telecommunication and hydropower stations. Most of these minefields are well mapped, marked and fenced. However, some of the mines might have been displaced from their original place of implantation due to rain, landslides, soil erosion etc. causing threat to surrounding

areas as well as difficulties in clearing such mines.

(b) *Improvised Explosive Devices (IEDs):* The security forces implanted command detonated IEDs in about 325 locations mostly to protect the security posts. These IED fields were not well marked and fenced as the minefields.

(c) *IEDs with the Maoist Combatants:* The Maoist combatants used IEDs like socket bombs, pressure cooker bombs etc. in a large scale during the conflict. Such IEDs and explosive substances held by the Maoist combatants were collected in the cantonments.

(d) *Other Explosive Remnants of War:* No record is available about the explosive items possibly stored in different places during the conflict, explosive items abandoned by the conflicting parties and the unexploded explosive ordnances. Such ERWs pose a great threat to the communities.

(e) *Ongoing use of IEDs:* Various armed groups active in different parts of the country, specifically in Terai region, are still using IEDs, and such items are sometimes even left behind by such groups causing threat to the civilian population.

5. Impact of landmines and ERW:

The contamination has caused human, social, economic and environmental impacts. Informal Sector Services Centre (INSEC), an NGO, has run a national surveillance system to record the incidents since 2006. Its report on civilian casualties of victim-activated explosion shows that from the beginning of 2006, through 2009, there were 416 deaths and injuries from explosive ordnances, both from victim activated and intentional explosions. Out of this total, 73 were killed and the rest 344 were injured.

Available data show that after the signing of the CPA in 2006 more than 260 casualties are caused by victim activated

explosions alone. The 2009 data shows 70 casualties, out of which 16 were killed and 54 injured. The percentage of the children victims is 54. Major cause of the casualties is tampering and handling of explosive devices. A UNICEF Nepal survey in six highly affected districts in 2008/2009 with 600 children shows that children are not prepared to face the risk of victim-activated explosions. They are not able to recognize a bomb and their attitude towards explosive devices is worrying. The innocent children, women and men are losing their lives, limbs and properties even after the end of the war which is a serious humanitarian concern.

The landmines and ERW also hinder the access to agricultural lands, forests, playgrounds, water sources etc. in many places. The contamination involves a lot of cost and time for mapping, marking, guarding, fencing, collecting, and destruction of the explosive ordnances.

Most of the casualties are caused by victim-activated IEDs and other ERWs while the

percentage of casualties caused by anti-personnel mines is only less than 4 percent. It highlights the need for continuation and enhancement of MRE, victim assistance, and capacity development to address the need for spot clearance of remaining ERW when found even beyond the end of minefield clearance.

6. Policies and institutions for mine action

6.1. Provisions in the Peace Agreements:

Article 5.1.4 of the Comprehensive Peace Accord (CPA) stipulates the commitment of the parties to the accord to assist each other to mark landmines and booby-traps used during the time of armed conflict by providing necessary information within 30 days and defuse and excavate the same within 60 days. Likewise, the Agreement on Monitoring and Management of Arms and Armies (AMMAA), signed by the Government of Nepal and the then CPN(M) and witnessed by the Personal Representative of the Secretary-General of the United

Nations on 08 December 2006 also mentions this provision.

Further, the AMMAA also mentions that all improvised explosive devices (IEDs) will be collected at designated sites at safe distance from the main cantonment areas in consultation with the UN Mission, the unstable devices will be destroyed immediately, stable devices will be stored safely and the parties will determine a timeline and process for the later destruction of all IEDs.

Article 5.2.4 of the CPA stipulates the commitment of both of the parties to carry out relief and rehabilitation works for the people victimized and displaced by the war.

6.2. Institutional arrangements for mine action:

As a government focal agency for the implementation and monitoring of the CPA and the subsequent agreements and understandings in the peace process, the Ministry of Peace and Reconstruction is coordinating the mine action program. The following

organizational set up is in place to carry out the responsibilities.

(a) *Mine Action Steering committee:* The committee is chaired by the Minister for Peace and Reconstruction which includes the Secretaries of the Foreign Affairs, Home Affairs, Defense, Education and Peace and Reconstruction ministries; a representative from the United Communist Party of Nepal (Maoist) as its members. Three representatives from UNMIN, donors, and civil society are invited as observers in the committee meetings.

(b) This is mainly a policy body to formulate policies and strategies on mine action, approve accreditation standards, approve budget and program, resolve the problems related to destruction of the landmines, supervise and direct the National Mine Action Technical Committee, and perform other necessary functions related to mine action.

(c) *National Mine Action Technical Committee:* The committee is chaired by the Secretary of the Ministry of Peace and Reconstruction as the National Director. Members include Joint Secretaries from the Ministry of Home Affairs and the Ministry of Defense, Brigadier from the Nepal Army, a representative from the UCPN (M). The Joint Secretary from the Ministry of Peace and Reconstruction is the Member-secretary of the committee.

Main responsibilities of the committee include assisting the Steering Committee; implement the decisions of the Steering Committee; survey, mapping, fencing and clearance of landmines and ERW; accreditation and depository of the mine action organizations; and quality control.

(d) *Mine Action Section:* The Mine Action Section in the Ministry of peace and reconstruction is responsible for assisting the Steering and Technical committees, carry out the decisions of the committees,

and coordinate the mine action activities of various mine action actors in the country.

(e) *Nepal Army Mine Action Coordination Centre:* This centre is responsible for carrying out the clearance of mine and IED fields throughout the country.

In addition to the above mentioned institutional arrangements, the United Nations Mine Action Team is currently supporting the government agencies, specifically the demining operations carried out by the Nepal Army, quality assurance of the demining works and demolition of the explosive ordnances collected in the cantonments. The UNICEF component of the UNMAT is supporting MRE activities as well as the victim assistance activities to a limited extent. Several international and national NGOs are involved in MRE, victim assistance and advocacy activities throughout the country. A Mine Action Joint Working Group represented by almost all of the actors in mine action is also working to facilitate coordination

and harmonization of the mine action activities and also to review the progress and constraints in implementing mine action programs.

7. Programs and performance:

7.1. Clearance: Nepal Army Mine Action Coordination Centre has three demining platoons well trained to international standards and one IED field clearance team. The UNMAT is providing training and other support activities to the Nepal Army for demining. Nepal Army also has an Information Management System for Mine Action (IMSMA) with well trained personnel. The IMSMA database has the information related to minefields and their clearance.

Out of the 53 minefields, 30 have already been cleared till May 2010 and clearance is ongoing in 3 minefields. Likewise, out of the total 325 known IED fields, 155 have been cleared so far. The remaining mine and IED

fields are planned to be cleared by the end of 2011. In addition to mine and IED field clearance, Nepal Army is responding to the threat from IED and other ERW.

7.2. Mine Risk Education:

Systematic and emergency MRE programs are run through various agencies. Nepal Army, Nepal Police, Armed Police Force, Department of Education and a network of almost 20 local NGOs are involved in this activity. The UNICEF component of the UNMAT is supporting the MRE program. MRE media campaigns are also launched from time to time. The UN radio is also used to deliver MRE. In spite of all these efforts, the level of education and awareness about the safe behavior in the communities is still low.

Though the emergency MRE has attained a good level, systematic and community MRE systems need to be further strengthened. The

coverage of MRE through schools needs to be increased.

7.3. Victim Assistance: The Ministry of Peace and Reconstruction has run conflict victim Relief and Rehabilitation program that covers the mine victims as well. Medical treatment to the injured persons; financial support to the people with disability and families of deceased persons; educational support to the children of deceased and disabled persons is provided under this program. A well established rehabilitation centre is run by Nepal Army which is open to civilians as well. The government is planning to establish rehabilitation centres in all development regions in the coming days. ICRC, Handicap International and many other NGOs are also involved in victim assistance.

The comprehensive data of mine victims is yet to be

collected. Weak coordination of the efforts of different actors in this field has resulted in overlapping of efforts and resources in some areas and deprivation in others. There is also a lack of information in the communities about the available support and facilities. Psycho-social support and long term rehabilitation are the weak aspects of the victim assistance program.

7.4. Advocacy: Government of Nepal has participated in the meetings and conferences of the states party to the APMBC and expressed its support to the humanitarian objectives of the convention. Nepal has expressed her commitment to a mine free world. Currently, an inter-ministerial task force is working to study the convention and make recommendation to the government. The UN country team and some I/NGOs are advocating for the

membership of Nepal to the Convention.

7.5. Mine action strategy and plan of action: Drafts of National Strategy for Mine Action for 2010-2012 and a plan of action have been recently developed and are now under the process of approval. A National Guidelines of Standards on clearance, MRE and accreditation is also being drafted. These documents are crucial for the effectiveness of the mine action program.

8. Challenges:

- Capacity development of the government institutions on mine action is crucial because independent technical capacity is needed before the withdrawal of the UN technical support.
- Develop capacity to deal with the possible future threats from IEDs and ERW in light of the ongoing armed activities in different parts of

the country, especially in Terai.

- Establishment of a sound legal basis along with the national guidelines of technical standards, standard operating procedures, utilization of IMSMA database etc.
- Develop, implement, and review periodically the national mine action strategy and action plan in coordination with all mine action actors in the country.
- Establishment and running of a comprehensive and centralized Information Management System for Mine Action (IMSMA).
- Achieving more coordinated, synchronized and systematized MRE and victim assistance system.
- Mobilization of national and international resources.

9. Conclusion:

Mine action, being one of the commitments expressed in the CPA as well as a matter of humanitarian concern, is one of the crucial activities of the peace process. Its successful implementation is also a measure of confidence building among the stakeholders of the peace process as well as the general populace. The task of mine action does not come to an end with the end of the clearance of the mine and IED fields alone. In the context of ongoing armed activities in many parts of the country, unknown quantity of abandoned and unexploded ordnances from the past conflict, communities in need of risk education and mine victims in need of rehabilitation and reintegration, it needs to go further in future. It demands a sustained capacity and commitment to handle the matter. Though a very new area of work in our context, the achievements so far in all fronts of mine action in Nepal are significant. However, there are still challenging tasks ahead that need to be addressed to accomplish it properly.

Endnotes

¹ Geneva International Centre for Humanitarian Demining (2007), *A Guide to Mine Action and Explosive Remnants of War*. Geneva: GICHD. P. 45.

² Landmines: The APMBC defines "mines" as "a munition designed to be placed under, on or near the ground or other surface area and to be exploded by the presence, proximity or contact of a person or vehicle." Landmines (or simply 'mines') are explosive traps that are victim-activated, whether the intended target is a person or a vehicle. It comprises a quantity of explosive material contained within some form of casing (typically in metal, plastic or wood), and a fusing mechanism to detonate the explosives. Mines are generally classified in two categories: anti-tank (or anti-vehicle) mines and anti-personnel mines.

³ Explosive Remnants of War (ERW): "Explosive Remnants War means unexploded ordnance and abandoned ordnance."

"Unexploded ordnance means explosive ordnance that has been primed, fused, armed, or otherwise prepared for use and used in an armed conflict. It may have been fired, dropped, launched or projected and should have exploded but failed to do so."

"Abandoned ordnance means explosive ordnance that has not been used during an armed conflict, that has been left behind or dumped by a party to an armed conflict, and which is no longer under control of the party that left it behind or dumped it. Abandoned explosive ordnance may or may not have been primed, fused, armed or otherwise prepared for use." (CCW Protocol V)

⁴ Booby-trap: "Booby-trap means any device or material which is designed, constructed or adapted to kill or injure, and which functions unexpectedly when a person disturbs or approaches an apparently harmless object or performs an apparently safe act." (CCW Protocol II)

⁵ Anti-Personnel Mine: "a mine designed to be exploded by the presence, proximity or contact of a person and that will incapacitate, injure or kill one or more persons..." (APMBC)